

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՈւՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)

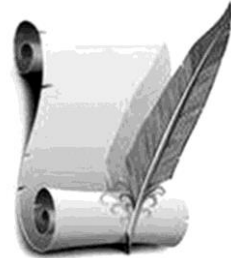
7/2016

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

(периодический сборник научных статей)

ARMENOLOGY RESEARCHES

(periodical collection of scientific articles)

Ստեփանակերտ - 2017

ՀՏԴ 001

ԳՄԴ 72

Հ 246

***Տպագրվում է ԱրՊՀ գիտական խորհրդի որոշմամբ
հրատարակվում է 2009 թվականից
նսբագրական խորհուրդ***

Բալայան Վ. Ռ. - գլխավոր խմբագիր, պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Վ. Ա. - պատասխանատու քարտուղար, ԱրՊՀ պատմության
ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ
Դադայան Ս. Վ. - Արցախի գիտական կենտրոնի տնօրեն, պ.գ.թ., պրոֆեսոր
Մելքոնյան Ա. Ա. - ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, պ.գ.դ.,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Հովհաննիսյան Լ. Ծ. - ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, բ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ
ԳԱԱ թղթակից անդամ
Պետրոսյան Հ. Լ. - ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.դ.,
պրոֆեսոր
Մուսայեյան Հ.Գ. - ԱրՊՀ բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սարգսյան Ա. Յ. - ԼՂՀ կրթության և գիտության փոխնախարար, բ.գ.թ.,
դոցենտ
Կարապետյան Ս. - ՀՀ ՌԻԿ կազմակերպության տնօրեն

Հայագիտական ուսումնասիրություններ: Գիտական հոդվածների
Հ 246 պարբերական ժողովածու 7/2016.- Ստեփանակերտ:
ԱրՊՀ հրատ., 2017.- 168 էջ:

ՀՏԴ 001

ԳՄԴ 72

ISBN 978-9939-1-0639-7 © Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2017

Редакционная коллегия:

- Балаян В.Р. - главный редактор, д.и.н., профессор
Сафарян В.А.- ответственный секретарь, зав. кафедрой истории АрГУ,
к.и.н., доцент
Дадаян С.В. - директор Арцахского научного центра, к.и.н., профессор
Мелконян А.А. - директор Института истории НАН РА, д.и.н., академик.
НАН РА
Оганесян Л.Ш. - Институт языка НАН РА, д.ф.н., член корр.
НАН РА
Петросян Г.Л. - зав. кафедрой культурологии ЕрГУ, д.и.н., профессор
Мусаелян О.Г. - АрГУ, д.ф.н., профессор
Саркисян А.Ю.- заместитель министра Образования и науки НКР,
к.ф.н., доцент
Карапетян С. - председатель общественной организации по изучению
армянской архитектуры.

Editorial Board:

- Balayan V.R. - Editor in Chief, Ph.D. in History, Professor
Safaryan V.A. - Executive Secretary, Head of the History Department of
ASU, Ph. D. in History, Associate Professor
Dadayan S.V. - Chief of the Artsakh Research Centre,
Ph.D. in History, Academician
Melkonyan A.A. - Director of the Institute of History of NAS RA,
Ph. D. in History, Academician of NAS RA
Hovanişyan L. Sh. - Director of the Institute of Linguistics of NAS RA,
Ph. D. in Philology, Corresponding Member of NAS RA
Petrosyan H. L - Head of the Cultural Studies Department of YSU,
Ph. D. in History, Professor
Musaelyan O.G. - ASU, PhD in Philology, Professor
Sargsyan A. Y. - Deputy Minister of Education and Science of NKR,
Ph. D. in Philology, Associate Professor
Karapetyan S. - Chairman of the Public Organization of the Research on
Armenian Architecture

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԶՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏՈՒՄ

**Նորա Ենգիբարյան, Մանուշ Տիտանյան,
Դիանա Միրիջանյան, Տիգրան Ալեքսանյան**

Բանալի բառեր. Արցախ, Նոր Հայկաջուր, դամբանաբլուր, հիմնահողային դամբանախուց, գերանածածկ, կենդանակերպ կանթեր, երկմետաղ սուր, խսիր

Խաչենագետի հովիտի դամբարանադաշտերը հայտնի էին դեռ նախախորհրդային շրջանում պատմական Արցախի տարածքում կատարված պեղումների շնորհիվ (Խաչիկ վարդապետ Դադյան, Է. Ունսլերը): Խնդրո առարկա դամբարանադաշտը, որտեղ 2015 թ. կատարվել են պեղումներ, գտնվում է ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Նոր Հայկաջուր և Նոր Մարտա գյուղերի միջև՝ Ստեփանակերտ-Մարտակերտ ճանապարհի աջ կողմում: Դամբարանադաշտի մասին առաջին տեղեկությունը, դեռ անցյալ դարի քսանական թվականներին, տվել է Ս. Տեր-Ավետիսյանը, հիշյալ տարածքում հաշվում է խոշոր հողաթմբերով 15 դամբարանաբլուր: Նա նշում է, որ դրանցից 8-ը դասավորված են մեկ շարքով, իսկ մյուսները՝ այդ շարքին հորիզոնական¹: Իրականում դամբարանաբլուրների քանակը ավելին է քան Ս. Տեր-Ավետիսյանի հիշատակածը, քանի որ նա ներկայացրել էր միայն իրար մոտ գտնվող խմբերից մեկը: Դամբարանադաշտը սկսվում է լեռնայինից տափաստանային գոտուն անցնելու սահմանագլխից, ընդարձակ տարածության վրա 25-80մ տրամագծով դամբարանաբլուրները դասավորված են շարքով և առանձին բլուրների տեսքով:

Ընտրված դամբարանաբլուրը չափերով փոքր էր և իրենից ներկայացնում էր հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք առանցքով ձգված, հատակագծում 24x18մ չափերով, 1.5մ (1.05-1.7մ) բարձրությամբ ճիմապատ հողաթումբ² (նկ. 1): Կավաքարային լիցքի տակ, գետնի մակերևույթին հավասար նիշով, բացվեցին լայնակի գցված, ոչ մեծ գերանների մնացորդներ (նկ. 2): Գերանածածկի վրա լցված հողի մեջ պահպանվել էին բուսական մնացորդներ: Դամբանախուցը հիմնահողային էր՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածությամբ (նկ.3): Երկայնական կողմերում պահպանված ծածկի գերանների ծայրերը փաթաթված են եղել խսիրով, ինչը վկայում են թաց կավի վրայի դրոշմվածքները (նկ.4):

Տեղանքին համահունչ, դամբանախուցը երկայնական առանցքով ուներ որոշակի թեքություն: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ արևմտյան ավելի բարձր կողմում գերանածածկը դրվել էր խցի եզրով, իսկ արևելյան՝ ցածր հատվածում նաև հողի վրա,

¹ Тер-Аветисян С. В. Памятники древности Карабаха и скифская проблема // Тер-Аветисян С. В. Арменоведческие исследования. Ереван, 2010, с. 179-180.

² Պեղումներն իրականացվել են 2015 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, ԼՂՀ ԿԱ Զբոսաշրջության և պատմական միջավայրի պահպանության վարչության ֆինանսավորմամբ (արշավախմբի պետ՝ Ն. Ենգիբարյան):

որտեղ դրանց «սահքը» կանգնեցրել էին ուղղահայաց դրված գերաններով: Խցի հարավային կողմում գերանների եզրին մոտ, հայտնաբերվեցին գոհաբերված կովի ոսկորներ: Գերանակալ ծածկի փյուզման հետևանքով խուրը լցված կավաքարային զանգվածը ջարդել էր գույքը և խաթարել իրերի մի մասի տեղադրման նախնական դիրքը (նկ.5): Տեղում պահպանված խեցանոթներով և ոսկորներով փաստվում է, որ դամբարան կառուցողները տարանջատել են թաղմանն ուղեկցող իրերը և գոհաբերված կենդանիները խեցանոթները կենտրոնացված էին խցի արևմտյան հատվածում, իսկ արևելյանում կենդանիների ոսկորները: Դամբարանախցի միջին մակարդակներում, ամբողջ մակերևույթով, գերանների մնացորդների հետ սփռված էին խեցեփեկորներ և բրոնզե կիսաշրջանաձև, եզրերին անցքով բազմաթիվ զրահակոճակների ամբողջական ու բեկորային օրինակներ: Հյուսիս-արևմտյան անկյունում հայտնաբերվել են հատակին դրված երկու խոշոր կճուճներ (նկ. 6), իսկ մի փոքր հարավ խցի կենտրոնում, միակնյա փոքր սափոր: Խցի պատերի ստորին մասերում պահպանվել են հողը փորելու գործիքի թողած 5սմ լայնությամբ ուղղահայաց ակոսների հետքերը:

Պեղված 5.9x3.5մ հատակագծային չափերով, 3.0մ առավելագույն խորությամբ դամբանախցում կատարվել էր մեկ անհատի հուղարկավորություն: Հնամարդաբանական տարբեր մեթոդների կիրառմամբ ուսումնասիրված ոսկրաբանական նյութից եզրահանգվել է, որ ննջեցյալը եղել է 45-55 տարեկան տղամարդ: Վատ պահպանված կմախքի ոսկորների վրա դիտարկվել են նաև բազմաբնույթ ախտաբանական շեղումներ, իսկ ստորին ծնոտի ձախ մասում առկա է սուր գործիքի հարվածից առաջացած վնասվածքի հետք¹: Քանի որ, ուշ բրոնզեդարյան և երկաթեդարյան Հայաստանի տոհմացնդային ավագանու համար իշխանության խորհրդանիշներ են համարվել երկժանիները, սակրերը և գավազանի գլխադիրները² ապա հայտնաբերված գավազանի բրոնզե գլխադիրը վկայում է հուղարկավորվածի սոցիալական բարձր դիրքը³ (նկ. 7): Այդ գավազանի գլխադրի նման օրինակները հայտնի են Կարմիր բերդի⁴ և Նոր Խաչակապի⁵ երկաթեդարյան դամբարաններից:

Նոր Հայկաջրի դամբարանաբլրից հայտնաբերված թաղմանն ուղեկցող գույքը, կարելի է խմբավորել զենքի, աշխատանքային գործիքների, զարդերի և խեցանոթների, ընդ որում, վերջինը մի քանի տարբերակի բաժանվող անոթներով ամենամեծ խումբն է կազմում: Խեցանոթների մեջ հստակ տարբերակվում են ծխական և կենցաղում օգտագործվող անոթները: Մեծ է միակնյա սափորների տեսականին, դրանք հիմնականում սև են, մոխրագույն, դարչնագույն, սակայն տարբեր են չափերով և մակերեսների մշակվածությամբ: Միակնյա սափորների մի մասը հարդարված են

¹ Հնամարդաբանական նյութը ուսումնասիրել է ԳՅ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտ.աշխ., պ.գ.թ. Ա. Խուղավերոյանը:

² Есаян С., Символи власти родо-племенной знати Армении эпохи поздней бронзы и раннего железа, Вестник ереванского университета, 1989, 2, с. 30.

³ Есаян С., 1989, ук. соч., таб. 4, рис. 11.

⁴ Եսայան Ա., Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի կատալոգ, II, Երևան 1967. էջ 14, աղ. XV, նկ. 6

⁵ Ենգիբարյան Ն., Հայտնագործումներ Նոր Խաչակապում, Հուշարձան, տարեգիրք, Գ, Երևան, 2005, աղ. XI, նկ. 1:

ակոսներով, փայլագծերով, գծանախշով, կետաշարերով, մյուսները գուրկ են հարդարանքից: Ամբողջական հայտնաբերվել է միայն »թեյնիկատիպ« անոթը, որը շուրթից վերև ունի աղեղնաձև կանթ և ռճավորված ծորակ (նկ.8): Անոթի սակավաթիվ գուգահեռները հայտնի են Շիրակավանի, Խնձորենակի¹, Մինգեչաուրի² մ.թ.ա. IX-VIII դդ. նյութերից: Հայտաբերված երկրորդ անոթի ծորակը ցլի գլխի տեսքով է (նկ.9): Երկու անոթներն էլ հարդարված են կանելյուրներով և կետաշարերով: Ծիսական նշանակության խեցեղենից հետաքրքիր են նաև կետանախշով զարդարված խոյականթ և շուրթին խոյի գլխի քանդակով կրկնականթ սափորները (նկ. 10,11): Միականթ սափորներից զարդանախշի ձևով տարբերվում է իրանի կենտրոնում համակենտրոն շրջանների պատկերներով դարչնագույն, թերի վզով օրինակը (նկ. 12): Հավաքածուում մեկական օրինակից են ռճավորված կանթով կանելյուրազարդ գավաթը (նկ.13) և երկրաչափական ու կենսաց ծառի պատկերներով հարդարված ափսեն (նկ. 14): Ափսեի զարդանախշերն արված են կտրելու եղանակով: Կենսաց ծառի պատկերներին մոտ գուգահեռներ կան Շուշիի և Կարկառի երկաթեդարյան դամբարանների նյութերում:

Ներկայացված կճուճները տարբեր չափերի են: Կենցաղային նշանակության այս խեցանոթների տեսականին տարբեր գույների է՝ մոխրադարչնագույն, մոխրագույն, խամրած սև գույն, դրանք ունեն լայն կամ ձգված իրան, հարդարված են փայլագծերով, ուռուցիկ և գծային գոտիների շարքերով, կանթերով (նկ. 15): Կան նաև անզարդ օրինակներ:

Հայտնաբերված զինատեսակները երկուսն են՝ երկմետաղ դաստակով սուրը և երկաթե նիզակը: Նիզակը խողովակակոթառ է, խիստ բեկորային լինելը թույլ չի տալիս պատկերացում կազմել սայրի մասին: Երկմետաղ դաստակով երկաթե շնդով սուրը նույնպես հայտնաբերվել է բեկորատված վիճակում: Անդրկովկասում նման սրերի տարածումը սկսվում է մ.թ.ա. IX դարի երկրորդ կեսից³:

Աշխատանքի գործիքներից են թերի կամ բեկորատված դանակները, բրոնզե դուրը, ոսկրից իլիկի գլուխը և հերոնը (նկ.16): Դանակները հինգն են, երկաթից, ուղիղ շնդով, թերի ծայրերով և լեզվակներով: Նմուշներից մեկը շնդի և լեզվակի միացման մասում ունի լրացուցիչ փաթույթ (նկ.17):

Հայտնաբերված իրերի թվում են ձիասարքի հետ առնչվող արքեսուարներից՝ ձիու ոսկորների շրջանում հայտնաբերված »մուրճիկը« և երկու երկաթե օղերի մնացորդները: Լսցի տարբեր հատվածներից պեղված, հավանաբար, փայտե իրի զարդարանք հանդիսացող ոսկրե ուղղանկյուն և շեղանկյուն ներդիրները, սարդիոնից, ապակուց, մածուկից, բրոնզից, խխունջների խեցուց ուլունքները և կախազարդերը (նկ.18): Հանդերձանքի մաս կազմող զարդարուն գոտիների բեկորները և գրահակոճակները (նկ. 19) եզրափակում են այս դամբարանից հայտնաբերված բարձրարվեստ գտածոների շարքը:

Հետաքրքիր գտածոներից է 1.3 - 2.1մ խորությամբ հանդիպող թերթաքարից սալաքարի բեկորներ, որոնցից մեկին կպած բացվել են սրի երկաթե շնդի բեկոր և

¹ Хнкикян О., *Syunik During the Bronze and Iron Ages*, 2002, Barrington, p. 69, pl. LVI, fig. 16.
² Асланов Г., Ваидов Р., Ионе Г., *Древний Мингечаур*, Баку, 1959, таб., XLII, рис. 3.
³ Погребова М., 1984, с. 46-47, таб. I.

ծովային խխունջից պատրաստված ուլունք: Վերականգնված սալը ունի 1,66 x 0,55մ չափեր (նկ. 20):

Դամբարանից հայտնաբերված կենդանական ոսկորների մնացորդների ուսումնասիրությունից հետևում է, որ ոսկորների մեծ մասը պատկանել է ձիերի, տարբերակվել են յոթ առանձնյակների ոսկորներ: Հայտնաբերվել են նաև խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների, ինչպես նաև թռչունների ոսկորներ¹:

Նետագոտության արդյունքում պարզվել է, որ ծածկի գերանների մի մասը պատրաստված են կաղնի ծառատեսակից: Գերանների ծայրերին փաթաթված խսիրը գործված է եղել եղեգնից²:

Ուշագրավ ճարտարապետական կառուցվածքով, ուղեկցող հարուստ նյութերով դամբարանաբլուրը համադրելով նմանօրինակ գտածոների հետ թվագրվում է մ.թ.ա. IX-VIII դարերով:

Ամփոփում

Խաչենագետի հովիտի դամբարանադաշտերը հայտնի էին դեռ նախախորհրդային շրջանում պատմական Արցախի տարածքում կատարված պեղումների շնորհիվ: Խնդրո առարկա դամբարանադաշտը իրենից ներկայացնում էր հյուսիս- արևելքից հարավ-արևմուտք առանցքով ձգված, հատակագծում 24x18մ չափերով, 1.5մ (1.05-1.7մ) բարձրությամբ ճիմապատ հողաթումբ: Ճարտարապետական կառուցվածքով, ուղեկցող հարուստ նյութերով դամբարանաբլուրը թվագրվում է մ.թ.ա. IX-VIII դարերով:

Раскопки на Нор Айкаджурском некрополе

**Н. Енгибарян, М. Титанян,
Д. Мириджаниян, Т. Алексанян**

Резюме

Ключевые слова: Арцах, Нор Айкаджур, курган, грунтовая камера, бревенчатое перекрытие, зооморфные ручки, биметаллический меч, цинковка

В некрополе, расположенном между селами Нор Айкаджур и Нор Марага, в 2015г. был раскопан курган. Сведения о некрополе впервые были зафиксированы С. Тер-Аветисяном еще в 20-е годы прошлого столетия. Некрополь находится на стыке горного массива и степной полосы, где курганы диаметрами от 25 до 80м расположены рядами или в отдельности. Выбранный нами курган (размеры 24x18м, высота земляной насыпи 1,5 метра (1.05-1.7м)) ориентирован по оси северо-восток/юго-запад. Под насыпью,

¹ Հնակենդանաբանական ուսումնասիրությունները կատարել է ՀՀ ԳԱԱ կենդանաբանության և հիդրոլոգիայի ինստիտուտի առաջատար գիտ. աշխ., կ. գ. դ. Ն. Մանասերյանը:

² Հնաբուսաբանական ուսումնասիրությունները կատարել է ՀՀ ԳԱԱ բուսաբանության ինստիտուտի ավագ գիտ. աշխ., բ. գ. թ. Ի. Գաբրիելյանը:

состоящей из камней и глины, были видны контуры грунтовой камеры ориентированной по оси северо-восток/ юго-запад. На верхних границах боковых стен сохранились остатки бревен перекрытия, концы которых были завернуты в цинковку. Отпечатки последних остались на глине. Анализ показал, что для перекрытия были использованы дубовые бревна.

Исследованные человеческие останки позволили определить пол и возраст погребенного. Размерные характеристики скелета, фрагменты тазовых костей указывают на принадлежность останков мужчине. Биологический возраст последнего определяется в пределах 45-55-лет. На скелете обнаружены травмы и другие патологические нарушения. Свидетельство высокого социального положения индивида в обществе указывает наверхие посоха из бронзы. В погребении найдены множество артефактов. Керамические сосуды предназначались как для ритуальных церемоний, так и для повседневного использования. Из оружия были зафиксированы втулка железного копья, большой железный меч с биметаллической рукояткой. Среди рабочих инструментов преобладают фрагменты железных ножей, костяная пряслица, шило, бронзовое долото, а из украшений - разнообразные бусы из сердолика, бронзы, пасты. Основная масса изученных костей животных принадлежит лошадям.

Курган датируется IX-VIII вв. до н.э.

Excavations in Nor Haykajur Graveyard

N. Yengibaryan, M. Titanyan

D. Mirijanyan, T. Aleqsanyan

Summary

Key words: Artsakh, Nor Hajkajur, kurgan/ burial mound/, earthen cist, beam cover, zoomorphic handles, bimetallic sword, mat

The excavations of the graveyard located between Nor Haykajur and Nor Maragha villages have been started in 2015. S. Ter-Avetisyan was the first who did the notes about the graveyard yet in the twenties of last century. It starts at the border where the mountainous landscape is changing to steppe. One small scale burial mound has been selected among the rest for the excavations which was presented the earth mound covered with vegetation oriented from northeast to southwest, sized 24mx18m in plan and 1.5m (1.05-1.7m) in height. The dugout camera had NE-SW orientation and sized 5.9x3.5x3.0m. Some remains of not very large lumbers, whose ends were wrapped in matting had been preserved at the edges. As a result of the collapse of the timbered coating, the earthen-clayish mass has undermined the position of the initial placement and has destroyed the funerary goods.

Buried person was 45-55 years old male, whose high social status was approved by the find of bronze wand head among the rest. The ceramic complex from the burial mound consists of ritual and kitchen ware. Among the finds are attractive the sword with two

type metals hilt, iron knives, bronze chisel, bone spindles head, pin, the fragments of the belt, rectangular and rhombus bone inserts, some inserts for decoration and nails. The deceased had worn various pendants and beads made from sardius, glass, paste, limestone, bronze, snails. The analyses of the paleozoological materials found from the tomb showed the domination of horse's bones.

Burial mound dates IX-VIII cc BC.

Նկ. 1 Դամբարանաբլուրը մինչև պեղումները

Նկ. 2 Գերանների հետքերը

Նկ. 3 Դամբանախցի տեսք

Նկ. 4 Խսիրի դաջվածք կավի վրա

Նկ. 5 Իրավիճակ դամբանախցում. խեցանոթներ, սալաքարի բեկորներ
Նկ. 6 Լսցի հատակին դրված խեցանոթներ

Նկ. 7 Գավազանի գլխադիր, բրոնզից

Նկ. 8 «Թեյնիկատիպ» անոթ

Նկ. 9 Յլագլուխ ծորակափոր անոթ

Նկ. 10 Խոյաքանդակ շուրթով սափոր

Նկ. 11 Խոյաքանդակ կանթով սափոր

Նկ. 12 Դարչնագույն միականթ սափոր

Նկ. 13 Միականթ գավաթ

Նկ. 14 Կճուճ

Նկ. 14 Ափսն կենաց ծառի պատկերով

Նկ. 16 Ոսկրն ներդիրներ, իլիկի գլուխ, հերուն

Նկ. 17 Երկաթն դանակներ

Նկ. 18 Սարդիոնից ուլունքներ

Նկ. 19 Զրահակոճակներ

Նկ. 20 Թերթաբարից սալ

**ՄՐԳԱԶՈՐ ԳՅՈՒՂԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՅՂ ԳՅՈՒՂՈՒՄ
ԵՎԵՂԵՑԻ ԿԱՌՈՒՑԱԾ ՍՅՈՒՆԵՑԻ ՏԻԿՆՈՋ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ**

***Մերգեյ Հախվերդյան, Գայանե Շաբունց
Գորիսի պետական համալսարան***

Բանալի բառեր. Մարգաձոր, Խանածախ, Խոտ, Մահփարի, Մելիք-Հախնազար, Բահադուր բեկ:

Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմություն տանն Սիսական» աշխատությանը կից հարկացուցակում Սյունիքի Հաբանդ գավառում հիշատակվում է Մարգաձոր միջին մեծությամբ բնակավայրը, որը ութ միավոր հարկ էր վճարում Տաթևի վանքին: Հարկացուցակում այն հիշատակվում է անմիջապես Խոտ գյուղից հետո¹: Ներկայումս ՀՀ Սյունիքի մարզի Գորիսի տարածաշրջանի Խոտ և Շինուհայր գյուղերի միջև դեպի Որոտան գետ իջնող մի տարածք կա, որ հայտնի է Մրգաձոր (բարբառով՝ Մրքաձոր) անունով և մտնում է Խոտ գյուղի համայնքային հողատարածքի մեջ²: Մրգաձորը կապ չունի մրգի կամ այգիների հետ, տեղանքը զառիթափ ժայռոտ է, այգեվետ չէ: Կարելի է եզրակացնել, որ դա Ստ. Օրբելյանի՝ Խոտ գյուղի հարևանությամբ հիշատակած Մարգաձորն է: Մարգաձորը հին բնակատեղի է, տարեց Խոտ գյուղացի Արշ. Կարապետյանի պնդմամբ՝ Մրգաձորի տարածքում է եղել Խոտի հին բնակատեղիներից մեկը³:

Ներկայումս Մարգաձոր-Մրգաձոր-Մրքաձորը խոտեցիների համար սրբատեղի է, ուր այցելում են բոլորը, թե մանուկ հասակում, թե հետագայում: Այնտեղ եղած եկեղեցին կոչում են Մրգաձորի վանք կամ խաչ: Եկեղեցում մոմ են վառում, մատաղ են անում: Մրգաձորի խաչը ուխտի առիթով կամ մատաղի համար այցելում են նաև շինուհայրցիները⁴:

Մրգաձորի եկեղեցին հսկա, մի քանի տասնյակ մետր բարձրություն ունեցող ուղղաձիգ ժայռի ստորոտին խխունջի պես կպած սագաշեն, ոչ մեծածավալ շինություն է, որը պատերի քարերի գույնով այնպես է մերվել տեղանքին ու

¹ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմություն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 375: (այսուհետ՝ Օրբելյան)

² Մրքաձորը տեղանքի բարբառային անվանումն է և կապ չունի մորուք բառի հետ: Հանիրավի է ծագումով Խոտ գյուղացի ձեռներեցի կողմից իր տաքսի ծառայությունը «Մրքաձոր» կոչելը:

³ Ալիշանը Հաբանդ գավառի մեջ ևս նշում է Մարգաձոր գյուղը, բայց որին տալիս է մի երկրորդ անուն ևս՝ Մաշկաղոց (տես Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 255):

⁴ Հետաքրքիր է, որ մատաղ անողները դանակը սրբավայրից ետ չեն տանում, այլ թողնում են խրված հողի մեջ:

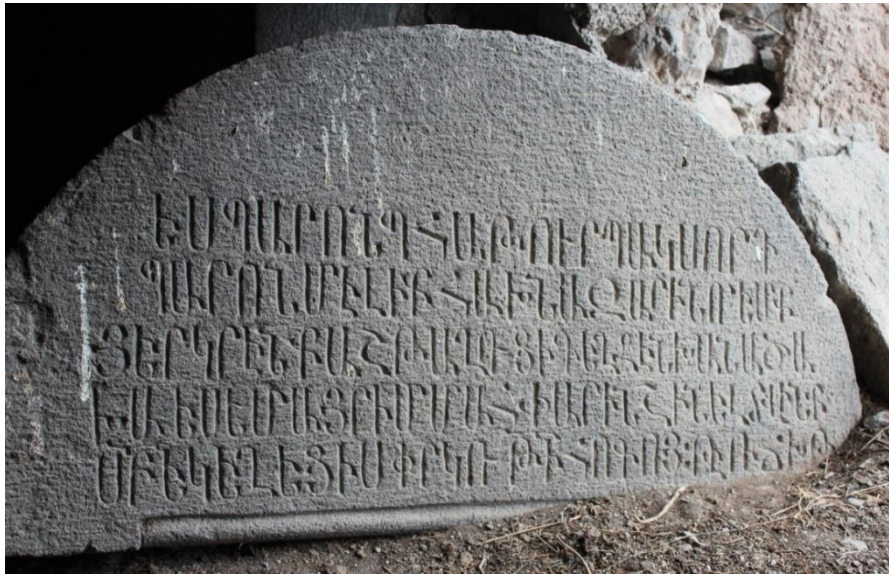
Ժայռին, որ նշմարվում է միայն մոտիկից: Եկեղեցու երկարությունը 10 մ է, լայնությունը՝ 6 մ, մուտքի պատի հաստությունը՝ 90 սմ: Եկեղեցու առջևի տարածքը խիստ զառիթափ է, բայց տարեց շինուհայրցիների վկայությամբ հնում այնտեղ եղել է փոքրիկ տափարակ, ուր շքեղ արարողություններով նշել են Համբարձման տոնը:

Եկեղեցին “Գորիսի հանրագիտարանի” հեղինակների հավաստմամբ իբր կառուցել է Շահ-Աբասի հարեմից փախած մի կին¹: Դա իրական լինել չի կարող, քանի որ Շահ-Աբասը մահացել է 1628 թվականին: Ավանդության հիշատակության մեջ իրական է միայն այն, որ եկեղեցին կառուցողների մեջ եղել է, այո, մի կին, բայց ոչ հարեմից փախած, այլ հայ իշխանուհի կամ ավելի ճշգրիտ մելիքուհի: Մենք դա իմանում ենք եկեղեցու դռան բարավորի հստակ ընթերցվող շինարարական հինգ տողանոց արձանագրությունից²: Ահա այն.

¹ Զոհրաբյան Է., Միրզոյան Հ., Գորիսի հանրագիտարան, ՎՄՎ-պրինտ, Երևան, 2008, էջ 210:

² Արձանագրությունը 2013թ. մարտ ամսին հայտնաբերել, լուսանկարել և մեզ է տրամադրել գեղանկարիչ, ՀՀ նկարիչների միության անդամ Ժիրայր Մարտիրոսյանը:

**ԵՍ ՊԱՐՈՆ ՊՆԱԹՈՒՐ ՊԱԿՍ, ՈՐԴԻ/
 ՊԱՐՈՆ ՄԵԼԻՔ ՀԱԽՆԱԶԱՐԻՆ, ՈՐ ԵՄՔ
 ՅԵՐԿԻՆ ՔԱՇԻԹԱՂՈՒՑ, ԳԵՂՋԷՆ ԽԱՆԱՍՏԱ
 ԽԱ ԵՍ ԵՒ ՄԱՅՐ ԻՄ ՄԱՀՓԱՐԻՆ ՇԻՆԵԼ ՏՈՎԻՆՔ
 ՍԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ ՀՈԳՈՑ: Ի ԹՎԻՆ :ՌՃԽԹ: /1700/¹**

Այսպիսով՝ Մրգաձորի գողտրիկ եկեղեցին շինել են տվել Խանաճախ գյուղում ապրող Քաշաթաղի Մելիք-Հախնազարի որդի Բահադուր բեկը (Պհաթուր Պակ) և նրա մայր, Մելիք-Հախնազարի կին Մահփարին՝ 1700 թվականին: Մրգաձորը Խանաճախից հեռու է մոտ 45 կմ²: Հայրենաշեն Մահփարին, թերևս, ծագումով եղել է Մրգաձորից կամ Խոտից և լավատեղյակ լինելով հին սրբատեղիի մասին, որոշել էր իր որդու հետ այնտեղ եկեղեցի կառուցել:

Մրգաձորի եկեղեցու պատի շարվածքի մեջ հայտնաբերվել է երկար ու նեղ սալ քարի վրա արված ավելի հին արձանագրություն, որը տակավին սպառնալիք ընթերցված չէ: Այնտեղ ընթերցվում է աստվածաշեն, աստվածածին սրբավայրի անունը, որտեղ և 1700 թվականին կառուցվել է նոր եկեղեցին: Գուցե և եկեղեցին էլ Սբ. Աստվածածին անունն է կրել.....

Խանաճախից Բահադուր բեկի անունը հիշատակվում է ևս մեկ արձանագրության մեջ, որը հայտնաբերվել է 2011 թվականին: Խանաճախ գյուղի

¹ Արձանագրության թվականը ճշգրտել է պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ Գր. Մ. Գրիգորյանը:

² Խոսքը Սյունիքի Խանաճախ գյուղի մասին է:

Մբ. Հոփսիսմե եկեղեցու գավթի շինարարական արձանագրությունը երեք տողով արված է չորս քարերի վրա: Արձանագրության մեջ մի առանձին քարաբեկորի վրա հստակ թվագրված է ՌՃԾ (1701 թվական): Արձանագրության մեջ կարդում ենք.

առաջին տող՝ ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ ՊԸՆ ԱՂԱՃԱՆ ԲԷԿՍ,
երկրորդ տող՝ ՇԻՆԵՑԻ ԶԳԱԻԹՍ ԻՎՐ[Ա] ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ,
երրորդ տող՝ ԵՂԲՕՐՆ ԻՄՈՅ ՊԸՆ ՊՀԱԹՈՒԻ ԲԷԿԻՆ:

Այսպիսով, արձանագրության մեջ Աղաջան բեկն ասում է, որ գավիթը 1701թ. շինել է իր եղբայր Պհաթուր (Բահադուր) բեկի գերեզմանի վրա:

Անտարակույս, և՛ Սրգաձորի եկեղեցու դռան բարավորի շինարարական արձանագրության մեջ հիշատակված Քաշաթաղի Մելիք-Հախնազարի որդի Բահադուրը, և՛ Խանաձախ գյուղի եկեղեցու գավթի շինարարական արձանագրության մեջ հիշատակված Բահադուրը նույն անձնավորությունն է:

Սրգաձորի եկեղեցու կառուցումից (1700 թվ.) կարճ ժամանակ անց նա մահանում է և նրա եղբայր Աղաջան բեկը գերեզմանի վրա կանգնեցնում է գավիթը ու թողնում շինարարական արձանագրություն: Սա մի կողմնակի վկայություն է, որ 16-րդ դարի կեսերին Քաշաթաղում ձևավորված նշանավոր Մելիք-Հայկազյան մելիքական տոհմը 18-րդ դարի սկզբին շարունակում էր կենսունակ գոյատևել, նույնիսկ մելիքության կենտրոն Խանաձախից տասնյակ կիլոմետր հեռու գտնվող Սրգաձորում իրականացնել շինարարական գործունեություն:

Հայտնի է, որ 1699 թվականին Իսրայել Օրու կողմից Անգեղակոթում հրավիրված մելիքների գաղտնի ժողովին մասնակցել է Քաշաթաղի մելիք՝ Մարտիրոսի որդի Էմիր բեկը¹: Վերոհիշյալ արձանագրությունների մեջ (1700, 1701թթ.) հիշատակված Բահադուր և Աղաջան բեկերը, հավանաբար, եղել են Էմիր բեկի հայր Մարտիրոսի եղբայրները, Մելիք-Հախնազարի և նրա կին Մահփարիի գավակները:

Մահփարին, շարունակելով Սյունյաց իշխանական տան ազնվագարն տիկնանց բարի, հայրենաշեն ավանդները, կառուցելով Սրգաձորի եկեղեցին, թողել է անմոռաց ու ուսանելի հիշատակ:

Սրգաձոր գյուղի տեղադրության եվ այդ գյուղում եկեղեցի կառուցած սյունեցի տիկնոջ ինքնության հարցի շուրջ

**Սերգեյ Հախվերդյան, Գայանե Շարունց
Գորիսի պետական համալսարան**

¹ Լեո, Հայոց պատմություն, հ.3, Երևան, 1946, էջ 523-525:

Ամփոփում

16-րդ դարի կեսերին հիմնված Քաշաթաղի մելիքությունը իր գոյությունը շարունակել է և՛ 17-րդ դարի վերջին, և՛ 18-րդ դարի սկզբին: Քաշաթաղի Մելիք-Հախնազարի կինը՝ Մահփարին, շարունակելով սյունեցի ազնվագարմ կանանց հինավուրց ավանդույթը, իր որդի Բահադուր բեկի հետ 1700 թվականին կառուցում է մելիքության կենտրոն Խանաձախից 45 կմ հեռու գտնվող Մրգաձորի գողտրիկ եկեղեցին, թողնում շինարարական արձանագրություն:

Բահադուր բեկի անունը հիշատակվում է մեկ այլ արձանագրության մեջ ևս:

К вопросу локализации села Маргадзор и идентификации личности сюникской княжны

С. Ахвердян, Г. Шабунц
Резюме

Ключевые слова: *Маргадзор, Ханацах, Хот, Магпари, Мелик Ахназар, Багадур бек.*

Основанное в середине 16 века Кашатахское меликство продолжало свое полноценное существование до конца 17 века и в начале 18 века. Жена Кашатахского мелика Магпари, продолжая древнейшие традиции Сюникских знатных женщин, совместно со своим сыном Баадур бекем в 1700 году построила в 45 км от Ханацаха, центра меликства, прекрасную Мргадзорскую церковь, где оставила строительную надпись.

Имя Баадур бека упоминается также еще в одной надписи.

The location of Markadzor village and the identity of the Lady from Syunik region who had built a church in that village are being checked

S.Ahverdyan, G. Shabunc
Summury

Key words: *Markadzor, Khanatsakh, Khot, Mahpari, Melik-Hakhnazar, Bahadur begue*

Built in the middle of the 16th century the principality of Kashatagh continued to survive up to the end of the 17th century and the beginning of the 18th century. In 1700 along with her son Bahadur begue (prince), Melik-Hakhnazar's wife Mahpari constructed the gorgeous church of Mrgadzor which is 45 km far from the centre of the principality of Khanatsakh and left a carved writing.

Bahadur begue's name is also mentioned in another writing.

ՇՈՒՇԻՒ ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆԻ

Մելանյա Բալայան

**պ.գ.թ., դոցենտ, Արցախի պետական
պատմաերկրագատական թանգարանի տնօրեն**

Բանալի բառեր՝ Շուշի, Ղարաբաղ, կաթողիկոս, հոգևոր, Սարգիս, Հասան-Ջալալյան, միտրոպոլիտ, եկեղեցի, եկեղեցի, Բաղդասար, Աղվանից

18-րդ դարի վերջերին ու 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներում բավական լուրջ տարաձայնություններ էին առաջացել Աղվանից կաթողիկոսական աթոռի շուրջը, որի պատճառները պետք է որոնել ինչպես արտաքին, այնպես և, որոշ առումներով, ներքին հանգամանքներում: Այսպես, օրինակ, եթե Աղվանից հոգևոր առաջնորդը աջակցություն էր ստանում Գանձակի խանի կողմից, ապա բնականաբար, նա միաժամանակ արժանանում էր խանի հակառակորդների թշնամական վերաբերմունքին: Տարաբախտաբար, քաղաքական այս հակասությունների մեջ ներքաշված էր նաև Էջմիածինը: Եվ քանի որ Եփրեմ Չորագեղցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն իր հերթին հատուկ համակրանք չէր տաճում տվյալ ժամանակաշրջանում Աղվանից հոգևոր առաջնորդի հավանական թեկնածու Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի նկատմամբ, ուստի և ամեն կերպ խոչընդոտում էր, որպեսզի Հայ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը չանցնի նրան: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը նույնիսկ բանադրեց Սարգսին, որի պատճառով նկատելիորեն թուլացավ վերջինիս դիրքերն անգամ իր կողմնակիցների շրջանում: Բավական երկարատև ներեկեղեցական այս պայքարի արդյունքում, ինչպես նաև, Էջմիածնի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով, ի վերջո Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը հրաժարվում է կաթողիկոսությունից:

Եփրեմ Չորագեղցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով 1815թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը վերացվում է և նախկինում Աղվանից կաթողիկոսության մեջ ընդգրկված թեմերը միավորվում են՝ կազմելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ենթակայության տակ գտնվող մետրապոլտություն: Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը, ստանալով մետրապոլիտի աստիճան, նշանակվում է թեմի առաջնորդ:

Աղվանից կաթողիկոսության վերացումը, անշուշտ, իր բացասական հետևանքներն ունեցավ ազգային պետականությունից զրկված Հայոց Արևելից կողմանց հայության համար, քանի որ նման պայմաններում այն երկրամասի հայությունը միավորող միակ ազգային հաստատությունն էր՝ թեկուզ և իր բացասական կողմերով հանդերձ: “Որքան կենդանի եղած է Աղուանից կաթողիկոսութիւնն, նույնքան պայծառ եղած են Աղուանից վանքերը: Բայց այս

կաթողիկոսության մահից յետոյ՝ օրեցօր յափշտակված են վանօրեից կալուածներն, ցրուած են միաբանութիւններն և քայքայված են վանքերը”¹ Է

Եվ այսպէս, 1815-28թթ. Արցախի հոգևոր թեմը առաջնորդեց Սարգիս Զալալյանցը. “... ձեռնատուրութեան աշխարհական իշխանութեան օրինաբանեալ Տէրութեանն Ռուսաց վեր առաւ պատիւ և կոչումն կաթողիկոսական, և տուաւ միևնոյն անձին փոխան այնը կորման պատիւն մետրապօլտութեան յԱրքեպիսկոպոսական պաշտաման”²:

Երկրամասում 19-րդ դարի սկիզբը նշանավորվեց քաղաքական նոր իրադարձություններով: 1804-1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո, որն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով, հոկտեմբերի 12-ին Արցախի Գյուլիստան բերդավանում կնքված հաշտության պայմանագրով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև Ղարաբաղի, Գանձակի և հարակից մի շարք այլ խանություններ: Փաստացիորեն այս պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար ընդհանուր առմամբ, իր դրական կողմերով հանդերձ, նաև բացասական որոշ հետևանքներ ուներ, թեկուզ և այն պարզ պատճառով, որ հայ ժողովուրդը միաժամանակ հայտնվել էր երեք առանձին տերությունների տիրապետության տակ: Ինչ վերաբերում է հայոց եկեղեցուն, ապա արտաքին քաղաքական այս բաժանումներն, անշուշտ, ավելի էին նպաստում ներեկեղեցական հակասությունների սրմանը: Տվյալ պարագայում Հայ Աղվանից հոգևոր թեմը, գտնվելով Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ, իսկ Հայոց Մայր Աթոռը՝ պարսկական, բավական լուրջ արգելքներ էին հարուցվում նրանց միասնական գործելակերպի վրա:

Չնայած Պարսկաստանի կողմից հարուցվող արգելքներին, 1821թ. Շուշի այցելեց Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսը, որը մեծաշուք ընդունելության արժանացավ թե ժողովրդի, և թե անգամ Ղարաբաղի Մեհտի-ղուլի խանի կողմից: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը որոշ ժամանակ մնաց Շուշիում՝ միջոցներ ձեռնարկելով հենց այստեղ էլ Ներսես Աշտարակեցուն հանդիպելու համար: 1822թ. Շուշիում կայացած հանդիպումից հետո Եփրեմ կաթողիկոսն ու Ներսես Աշտարակեցին այցելեցին նաև Գանձասար, որտեղ նրանց մեծ շուքով դիմավորեցին Արցախի թեմի առաջնորդ Սարգիս Զալալյանցն ու Արցախի հոգևորական բարձր խավը: Այդ մասին բոլոր մանրամասները ներկայացրել է Մեսրոպ Թաղիադյանը³:

Տարաբնույթ փաստերի քննության արդյունքում անժխտելիորեն պետք է ընդունել Սարգիս Հասան-Զալալյանցի ազգանվեր ծառայությունները: Հոգևոր առաջնորդը հոգ է տարել նաև Գանձասարի վանքի բարեկարգման ուղղությամբ՝

¹ *Բարխուտարյանց Մ., Արցախ, Երևան, 1999, էջ 156:*

² *Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ Գաւառացն Արարատայ, Էջմիածին, 1842, էջ 349:*

³ *Թաղիադեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, էջ 270-330:*

իրականացնելով վերանորոգումներ և որի մասին վկայված է նաև վանքի տարածքում պահպանված արձանագրության մեջ:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանը վախճանվել է 1828թ. և հուղարկավորվել Գանձասարի վանքի գավթում. “Այս է տապան Սարգիս Աղուանից կ/ա/թ/ո/ղ/ի/կ/ո/ս/ին, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին, թվի/ն/ ՌՄՀԷ /1828/”¹: Նրա աթոռակալության ողջ ժամանակաընթացքում Գանձասարը շարունակում էր մնալ որպէս արցախահայության հոգևոր կենտրոն:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի մահից միայն երկու տարի հետո՝ 1830թ. նոյեմբերի 13-ին Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակով Ղարաբաղի թեմի մետրապոլիտ կարգվեց նրա եղբայր Բաղդասար Հասան Ջալալյանցը²:

1836թ. մարտի 11-ի Ռուսական կայսրության կողմից հաստատված “Յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսավորչական Հայոց եկեղեցոյ ի Ռուսաստան” հատուկ կանոնադրությամբ՝ հայտնի “Պոլոժենիե” անվամբ, կայսրության տիրապետության տակ գտնվող հայ եկեղեցին բաժանվում է 6 թեմերի՝ Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Վրաստանի, Շիրվանի, Երևանի և Ղարաբաղի³:

Գանոնադրության մեջ հատուկ կետով նշված էր նաև առանձին թեմերի աշխարհագրական սահմանները: Ղարաբաղի թեմի մեջ ներառված էին նաև Շաքի և Թալիշ գավառները: Համաձայն Էջմիածնի սինոդի հրամանով 1837թ. կազմված “Հայ եկեղեցու վիճակագրութիւնը Կովկասում” օրագրության տվյալների, Ղարաբաղի թեմի մեջ ընդգրկված էին՝ “3 վանք, 53 եկեղեցի, 32 ժամատուն, 1 եպիսկոպոս, 6 վարդապետ, 2 արեղայ, 117 ավագ քահանայ և քահանայ, 10 սարկավագ, 98 դպիր, 6 կոյս և 3 դպրոց”⁴: Իսկ 1840թ. կազմված վիճակագրության համաձայն նրանում մասնավորապես ներառված էին երեք քաղաքներ՝ Շուշի, Նուխի, Լենքորան և 156 գյուղ, որոնք բոլորը միասին ունեին 7167 տուն հայ ազգաբնակչություն⁵:

1839թ. Ղարաբաղում ստեղծվել է վանական կառավարություն⁶: Մի շարք վավերագրեր փաստում են, որ վանական կառավարության մեջ նախ և առաջ ընդգրկվում էին հեղինակություն վայելող հոգևորականներ, որոնք պատասխանատու էին եկեղեցական կանոնների, ժամերգությունների, կարգադրությունների ճշտորեն կատարման համար:

Ղարաբաղի թեմի հոգևոր կենտրոնը նոր կանոնադրությամբ դարձավ Շուշին, որտեղ էլ տեղակայվեց առաջնորդարանը: 1837թ. հուլիսի 1-ին Ռուսական կայսերական հրամանով թեմի առաջնորդ և հոգևոր վարչության նախագահ

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Երևան, 1982, էջ 66:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 532:

³ Երիցյան Աղ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք 19-րդ դարում, մաս Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 557:

⁴ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Երևան, 2001, էջ 14:

⁵ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիզ, 1914, էջ 7:

⁶ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 14:

նշանակվեց Բաղդասար Հասան Ջալալյանցը¹: Ղարաբաղի թեմի առաջնորդը նույն թվականին իր օրինական օծումը ընդունեց նաև Էջմիածնում, որից հետո վերադարձավ ու հաստատվեց Շուշիում:

Եվ այսպես, Շուշին պաշտոնապես ճանաչվեց Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոն: Լեռնի բնորոշմամբ. “Շուշին դառնում էր հոգևոր կենտրոն այն հայության համար, որ ապրում էր երեք քաղաքներում /Շուշի, Նուխի, Լենքորան/ և դրանց վերաբերուող գաւառներում”²:

Շուշին Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնի վերածվելու գործում նշանակալից ներդրում ունեցավ Բաղդասար Հասան Ջալալյանցը: Հատկանշական է, որ նրա կյանքի ու գործունեության բոլոր ուսումնասիրողները, ժամանակի բոլոր վավերագրերը, միանշանակորեն հատուկ պատկառանքով են խոսում հոգևորական գործչի մասին, նրան ներկայացնելով նախ և առաջ որպես ազգանվեր, մեծ ժողովրդականություն վայելող առաջնորդ: “Արդէն այն հանգամանքը միայն, որ անդամալոյծ մի եպիսկոպոս էր կառավարում մի ամբողջ թեմ, մի անդամալոյծ, որ եկեղեցական ծեսերը կատարում էր յատուկ բազկաթողի մէջ նստած և որին ձեռքերի վրայ էին այս ու այն կողմ տանում, ցոյց էր տալիս, թէ որքան կարևոր նշանակութիւն ունէր մետրապոլիտը ժողովրդի և հոգևոր իշխանութեան աչքում: ... Նա մի ստեղծագործող ոյժ էլ էր, որ ուղղութիւն էր տալիս, որին նայում էին պատկառանքով... Անդամալոյծ առաջնորդը հարկաւոր դէպքերում այցելութիւններ էր անում իր ժողովրդի անդամներին, երբ հարկաւոր էր ազգու միջամտութիւն գործել զանազան առիթներով”³: Բազմաթիվ փաստեր վկայում են, որ Բաղդասար մետրապոլիտը իր ողջ հնարավորություններով մշտապես պաշտպանել է ժողովրդի շահերը:

Տնտեսական ծանր իրավիճակ էր ինչպես ժողովրդի, այնպես էլ նրա հոգևոր հաստատության համար: Եվ այս ամենի հիմնական պատճառներից մեկը տիրող անօրինականությունն ու առանձին անհատների կողմից ցուցաբերվող կամայականությունն էր, հիմնախնդիր, որի դեմ պայքար էր ծավալել թեմակալ առաջնորդը: Թեմի մեջ ներառված եկեղեցիների մեծ մասը տարբեր պատճառներով գրկվել էին վանքապատկան իրենց կալվածքներից, իսկ դրանք ետ վերադարձնելը բավական լուրջ հիմնախնդիր էր, որն էլ դարձավ Բաղդասար մետրապոլիտի հիմնական մտահոգություններից մեկը: Վանքապատկան կալվածքների վերադարձման, ինչպես նաև երբեմնի մեծաշուք վանքերի ու եկեղեցիների վերանորոգման հիմնահարցը, որից կախված էր վանքերի ու եկեղեցիների հետագա գոյությունը, նրա իսկ ներկայացմամբ, բազմաթիվ անգամ քննարկման է դրվել նաև Մայր Աթոռում: “Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության” աշխատության Ղարաբաղի հոգևոր թեմին նիվիրված պրակի մեջ զետեղված են Բաղդասար մետրապոլիտի բազում գրությունները թեմի մեջ

¹ Նույն տեղում, էջ 116:

² Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 97:

³ Նույն տեղում, էջ 118:

ընգրկված բազմաթիվ եկեղեցիների ու վանքերի վերանորոգման կապակցությամբ:

Բաղդասար մետրապոլիտի արժանահիշատակ ձեռնարկումներից է նաև նրա ծավալած կրթալուսավորական գործունեությունը, որի առաջին քայլերից մեկն էլ հանդիսանում է տպագրական գործը: Բազելցի քարոզիչներից գնելով Շուշիում նրանց հիմնած տպարանը, հոգևոր առաջնորդը մեծ ջանքեր է գործադրում տեղում հրատարակչական գործը պատշաճ մակարդակին հասցնելու ուղղությամբ: Անշուշտ, տպագրվող հիմնական նյութը եկեղեցական բովանդակություն ուներ: Բայց և, Լեռնի խոսքերով ասած. “չը պիտի մոռանանք ոչ մի դեպքում, որ տպարանը իւրաքանչիւր տեղում յայտնագործում է եղած գրական ոյժերը և նպաստաւոր մթնոլորտ է պատրաստում՝ նոր ոյժեր առաջ բերելու համար: Միևնույն դերը ճշտութեամբ կատարում էր տպարանը և Շուշում”¹: Տպագրված գրքերի շարքում հիշատակման արժանի գործ էր Եսայի Հասան-Ջալալյանի “Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից” տպագրված 1839թ.:

Տպագրական գործը, անշուշտ, նույնպես իրականացվում էր ծանր պայմաններում, քանի որ գտնվում էր ռուս չինովնիկների խիստ հսկողության տակ: Մետրապոլիտը մեծ պատասխանատվություն էր կրում հրատարակած գրքերի բովանդակության համար, ուստի և ստիպված էր գավառապետի հարցումներին պատասխանել, որ տպարանում հրատարակվում են միայն հոգևոր բնույթի գործեր, այն էլ էջմիածնի սինոդի թույլատվությամբ:

1838թ Շուշիում բացվել է Ղարաբաղի թեմական դպրոցը: “Ամենից բարձր տեղ երևում է Նոր Թաղի փոքրիկ եկեղեցին, նրանից ցած՝ մեծ ու լայն առաջնորդարանը, ուր զետեղում է և Ղարաբաղի թեմական դպրանոցը. այդ շինութիւնը կարծեմ միակն է ամբողջ քաղաքի մէջ, որ գրաւելով լավ տեղը, իր մեծութեամբ և դիրքով առանձին ուշադրութիւն է գրաւում քաղաքի ամեն կողմից նայելիս”²: Հոգևոր առաջնորդի գործադրած բացառիկ ջանքերի շնորհիվ հետագայում հոգևոր այս դպրոցը կարողացավ ոչ միայն գոյատևել, այլև մինչև իր գոյության ավարտը՝ 1920թ., դարձավ հայ կրթամշակութային կյանքի կարևորագույն օջախներից մեկը: Այն իր գոյությամբ ու գործունեությամբ ավելի բարձրացրեց Շուշիի համբավը, հաղորդելով նրան, հոգևոր կենտրոնից զատ, նաև գիտական ու կրթալուսավորական կենտրոնի մեծագույն դերակատարություն, որի մանրամասները հանրահայտ են:

Շուշիի հոգևոր ու կրթալուսավորական կենտրոնի վերածմանը իրենց մեծագույն նպաստն են ունեցել նաև 19-րդ դարի ընթացքում քաղաքում կառուցված եկեղեցիները՝ Ղազանչեցոց Ս.Ամենափրկիչ, Ագուլեցոց, Մեղրեցոց, Ներքին թաղի Ս.Աստվածածին, Վերին թաղի Ս.Հովհաննես Մկրտիչ, Ջրաբերդոցոց թաղի եկեղեցիները, Կուսանաց անապատը:

¹ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 124:

² “Տարագ”, 1891:

1854թ. հունիսի 27-ին իր մահկանացուն կնքեց Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ 80-ամյա Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը: Լեռնի վկայությամբ նրա մահը մեծ սուգ էր ոչ միայն արցախահայության համար, այլև նույնիսկ ռուսների ու թուրքերի¹: Համաձայն իր կտակի, հոգևոր առաջնորդը հուղարկավորվել է Գանձասարում:

Մետրապոլիտի մահից հետո որոշ ժամանակ Ղարաբաղի թեմը մնաց առանց հոգևոր առաջնորդի: Ըստ Լեռնի, նույնպիսի վիճակ էր նաև հայոց մյուս թեմերում, քանի որ Ամենայն Հայոց Ներսես կաթողիկոսը դրանով ցանկանում էր ավելի հաստատուն դարձնել նրանց ենթակայությունը Մ.Աթոռին: Սակայն նրա մահից հետո “...կաթողիկոսական տեղապահը Անդրկովկասի երեք թեմերի համար նշանակեց ժամանակավոր կառավարիչներ, որոնք պիտի կառավարեին թեմերը մինչև նոր կաթողիկոսի ընտրությունն ու հաստատությունը”²:

1857թ. Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ է նշանակվում Գևորգ Վեհապետյանը, որը քայլեր է ձեռնարկել ինչպես Շուշիի հոգևոր դպրոցի, այնպես էլ ողջ Ղարաբաղում գոյություն ունեցող ծխական դպրոցների բարեկարգման, ինչպես նաև նորերի բացման ուղղությամբ³:

1864-78թթ. Ղարաբաղի թեմը առաջնորդել է Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցը: Պահպանվել են նրա նշանակման առթիվ Ամենայն Հայոց Մատթեոս կաթողիկոսին 1864թ. գրված շնորհակալագիրը, ինչպես նաև “Սարգիս արքեպիսկոպոսի գրությունը ‘Կաթողիկոսին’ Արցախի թեմի առաջնորդի պաշտօնն ընդունելու և շուտով Վեհափառին ներկայանալու մասին”⁴:

Վավերագրերը փաստում են, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսի առաջնորդության շրջանում ներկեղեցական հակասությունները թեմի ներսում նույնպես առկա էին և դա հատկապես սուր արտահայտություն էր ստացել կրթական բնագավառում: Հատկանշական է, որ այս բնագավառում հակասությունները խորացել էին նաև մյուս հայկական թեմերում: Առկա դրությունից դուրս գալու ելքը ընդհանուր բարեփոխումների իրականացումն էր, որին էլ նպատակաուղղված էր Ամենայն Հայոց Գևորգ Դ կաթողիկոսի գործունեությունը: “Գևորգ Դ. կաթողիկոսը 1867-1868 թուականներին ձեռնարկեց մի շարք վարչական և կրթական բարենորոգումների, որոնք գալիս էին որոշ չափով բաւարարութիւն տալու հայ ժողովրդի հասարակական կեանքի զարգացումից առաջ եկող պահանջներին”⁵:

Սարգիս Ջալալյանցը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հրահանգով ու քաղաքական հանձնարարությամբ, 1867-1870թթ. գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, իսկ հետո էլ, վերադառնալով Թիֆլիս, հավանաբար

¹ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 177:

² Նույն տեղում, էջ 218:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8088, թ. 5:

⁴ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 283-285:

⁵ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 355-356:

երկար ժամանակ էլ Թիֆլիսում է ապրել: Երկրամասից նրա երկարատև բացակայության պատճառով բնակչությունը հատուկ գրությամբ դիմել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսին Արցախի թեմ վերադարձնելու կապակցությամբ¹: “Վավերագրերում” գետնված են նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ուղղված բազմաթիվ գրությունները, իսկ ավելի ճիշտ խնդրագրերը, որտեղ, լսելով Սարգիս արքեպիսկոպոսին այլ թեմ ուղարկելու կաթողիկոսի որոշման մասին, Ղարաբաղի թե հոգևոր և թե աշխարհիկ գործիչները, խնդրելով Սարգիս արքեպիսկոպոսին վերադարձնել Ղարաբաղ, միաժամանակ նրան ներկայացնում են որպես “ժողովրդին սիրելի” առաջնորդ, որի ներկայությունը ժողովրդի համար անչափ կարևոր է. “...արդարև յօրէ անտի լսելոյն մեր զայս ցաւալի համբաւ զգալի ցավ պատճառեաց ի սիրտս մեր ի մասին մեկնելոյն ի վիճակէն մեր մի այնպիսի ազգասէր և արթուն հոգատար Հովուի: Ուստի որդիական սիրոյ համբուրիս համբուրելով զՀայրական սուրբ գարշապար գթած և խնամատատ Հայրութեանդ, ամենախոնարհաբար խնդրենք չզրկել զմեզ ի մարդասիրական և յԱզգասիրական խնամատատ գթոյն վիճակաւոր Հօր, որպէս վայելեալ ենք մինչ ցարդ զազգասիրական աշխատանս նորա ի վաղուց անտի...”²:

Հավանաբար այդ խնդրագրերը հաշվի առնելով էլ բեկանվեց Ղարաբաղի հոգևոր առաջնորդին Բեսարաբիայի թեմ ուղարկելը և նա կրկին վերադարձավ Շուշի ու անմիջապէս ձեռնամուխ եղավ կրթական համակարգի բարեկարգմանը: Առաջին հերթին կանոնակարգվեց աշակերտների ընդունելության կարգը: Հասարակական կյանքի բարեկարգմանն էր ուղղված արքեպիսկոպոսի կողմից 1872թ. հրատարակված “Բարեկարգութիւնք, տնօրինեալք ի վիճակաւոր առաջնորդէն հայոց թեմին Ղարաբաղու ի Սարգիս արքեպիսկոպոսէն Հասան-Ջալալեանց յաղագս կարգի կատարման ինչ-ինչ հոգևոր ծիսից հայոց ժողովրդականաց ի նմին վիճակի”, որով վերացվում էր նշանադրության, պսակի և հուղարկավորման ծեսերի հետ կապված զանազան շռայլ սովորույթները, այդ թվում “կերուխումները” և հաստատվում են շատ պարզ ու վայելուչ կանոններ³:

1876թ. Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը հատուկ խնդրագրով դիմում է Ամենայն Հայոց Գևորգ Դ կաթողիկոսին՝ Ղարաբաղի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից իրեն ազատելու կապակցությամբ, հիմնավորելով, որ իր պատկառելի տարիքն ու հիվանդությունը այլևս թույլ չեն տալիս ժողովրդին ու եկեղեցուն օգտակար ծառայություն կատարելու համար: Լեռնի վկայությամբ, Սարգիս Ջալալյանցը հիվանդության պատճառով բնակվելով Թիֆլիսում, “այնտեղից էր ուղղություն տալիս թեմի գործերին, և ինքն էլ զգում էր, որ դա լավագույն կարգաւորում չէ”⁴, ինչն էլ, հավանաբար, դրդել էր նրան այդ քայլին: 1876թ. Շուշիի հասարակության

¹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 307:

² Նույն տեղում, էջ 326:

³ Տես՝ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 374:

⁴ Նույն տեղում, էջ 376:

կողմից նույնպես համապատասխան խնդրագիր է ուղարկվել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որում, ներկայացնելով Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի ազգանպաստ գործունեությունը, միաժամանակ նշվում է, որ «ցաօք սրտի ասեմք՝ երբ ի 1875 ամի նա իւր անձնական տկարութեանց պատճառաւ բացակայեցաւ աստի առողջութիւն գտնելու համար, դարձեալ մեր ժողովրդականաց մէջ սկսաւ ի վեր երևիլ նոր ի նորոյ անխաղաղութիւնք, անմիաբանութիւնք»¹: Սակայն այս խնդրագրերին Էջմիածնի կողմից մասնակի լուծում է տրվել և 1876թ., հաշվի առնելով Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի հիվանդությունը, թեմակալի փոխանորդ է նշանակվել Արիստակես վարդապետ Մեղրակյանը, որն էլ մինչև 1881 թ. առաջնորդեց Ղարաբաղի թեմը՝ փոխանորդի կարգավիճակով:

Այսպիսով, 19-րդ դարի սկզբներից Շուշին դարձավ Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնը, որն այդ առաքելությունը շարունակաբար իրականացնում էր Աղվանից կաթողիկոսության հոգևոր սահմաններում ներառված հայաբնակ նաև մյուս տարածքներում: Այսպես, 1909թ. Աշոտ եպիսկոպոսի Հայոց Հայրապետին հղված տեղեկագրում հիշարժան փաստեր կան Արցախի թեմի կազմության, ինչպես նաև հոգևոր առաջնորդարանի հոգաձության շնորհիվ կրթական կյանքի աշխուժացման մասին: Այն մասնավորապես կրկին փաստում է, որ «Ղարաբաղի Հայոց թեմը պարունակում է իր մէջ Շուշու, Ջիւանշիրի, Կարիազինի/Ջիբրայիլ/, Նուխու և Արեշի ամբողջ գաւառները, Գանձակի և Ջանգեզուրի գաւառների մասերը, Լանքարան քաղաքը և Ջաքաթալայի շրջանից Կախ աւանը: Ամբողջ թեմում կայ ըստ շրջագայութեան 26.364 ծուխ, արական սեռի 101.143 շունչ, իգական սեռի 88.857 - ընդամենը 190.000: ... Թեմն ունի 221 եկեղեցի, 9 վանք, որոնցից 3 շեն և 6 անմարդաբնակ»²:

Ա մ փ ո փ ու մ

Եփրեմ Ջորագեղցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով 1815թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը վերացվում է և նրա փոխարեն ստեղծվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ենթակայության տակ գտնվող մետրապոլտություն:

1836թ. մարտի 11-ի Ռուսական կայսրության եկեղեցական կանոնադրությամբ Ղարաբաղի թեմի հոգևոր կենտրոնը դարձավ Շուշին, որտեղ էլ տեղակայվեց առաջնորդարանը:

Այսպիսով, 19-րդ դարի սկզբներից Շուշին դարձավ Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնը, որն այդ առաքելությունը շարունակաբար իրականացնում էր Աղվանից կաթողիկոսության հոգևոր սահմաններում ներառված հայաբնակ նաև մյուս տարածքներում:

¹ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 334:

² Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 465-466:

Превращение Шуши в духовный центр Карабаха

М.Балаян

к.и.н., доцент

Директор государственного историко-
краеведческого музея Арцаха

Резюме

Ключевые слова: Шуши, Карабах, католикос, духовный, Саркис, Асан Джалалян, Амитрополит, церковь, Багдасар, Алуанкский

Специальной энцикликой Католикоса Всех Армян Епрема Зорагехци в 1815 г. Агванский Католикосат ликвидируется, и на его месте создается митрополия в подчинении Армянского Патриаршества.

11 марта 1836 г. Церковным уставом Российской империи духовным центром Карабахской епархии стал г. Шуши, где и располагалось церковное верховенство.

Таким образом, с начала XIX в. Шуши стал духовным центром Карабаха, который выполнял эту миссию также и на других армянонаселенных территориях в пределах Агванского Католикосата.

Making Shoushi Spiritual Centre of Karabakh

M. Balayan

PhD of Historical Sciences, Docent

Director of Artsakh state museum of History and Country Study

Summury

Key words: Shoushi, Karabakh, Catholicos, spiritual, Sargis, Hasan-Jalalyanc, Metropolitan, church, Baghdasar, Aghvank

With the special encyclical of Patriarch of All Armenians Yeprem Zoragekhtsy in 1815 Aghvan Catholocosate was eliminated and it its place a metropolis subordinate to Armenian Patriarchate was established. On 11 March, 1836 with church charter of Russian Empire the centre of Karabakh diocese was Shushi, where Prelacy was located. Thus, from the beginning of the XIX century Shushi had become a spiritual centre of Karabakh that performed its function continuously on Armenian populated territories within the boundaries of Aghvan Catholocosate.

**ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ և ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ
ՇՈՒՇԻՈՒՄ 1813-1917 ԹԹ.**

*Վահրամ Բայայան,
ս.գ.դ., պրոֆեսոր*

Բանալի բառեր՝ Շուշի, հայ, լուսավորություն, դպրոց, ուսուցիչ, ազգային, ուսումնարան, աշակերտներ, հոգաբարձու, հոգևոր, շրջանավարտներ, հայրենիք:

19-րդ դարի սկզբներին Շուշիում տնտեսության մեջ տեղի ունեցած դրական տեղաշարժերը խթանեցին նաև մշակութային կյանքի աշխուժացմանը: Օրեցօր փոփոխվող կյանքը նոր խնդիրներ էր դնում մշակութային գործիչների առջև:

Լուսավորության տարածումը, դժնդակ ժամանակներին դիմակայացած ժողովրդին գրին ու գրականությանը հաղորդակից անելը դառնում էր հայ գործիչների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը:

Շուկայական հարաբերությունների վրա հենված տնտեսությանը անհրաժեշտ էին կրթված և բանիմաց գործիչներ:

Նոր ժամանակը հրամայաբար թելադրում էր, որպեսզի մատաղ սերնդի կրթության գործը համապատասխանեցվի իր պահանջներին, այն է՝ աշխարհականացմանն ու ժողովրդականացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական մասնավոր համակարգի կիրառմանը:

1805 թվականին Շուշեցի Մելիք Ագարյանը բացում է մասնավոր դպրոց, որտեղ սովորում էին 95 աշակերտներ¹: Նույն թվականին Հակոբ Յուզբաշյանի բացած դպրոցում սովորում էին 45 աշակերտներ²:

Դարասկզբին Գանձասարի և Ս. Հակոբյան վանքերին ու Շուշիի եկեղեցուն կից գործում էին դպրոցներ: Առաջին երկու դպրոցներում բեղմնավոր գործունեություն էր ծավալել Հովսեփ վարդապետ Տեր Ավագյանը (Արցախեցի), որը հեղինակել է աստվածաբանական, ճարտասանական, քերականագիտական բնույթի աշխատություններ: Նրա աշակերտներից էր Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին, որի մոտ էջմիածնում սովորել է Մեսրոպ Թաղիադյանը, իսկ Թիֆլիսում՝ Ստեփանա Նազարյանը և Խաչատուր Աբովյանը:

Մ. Թաղիադյանը պատմում է, որ «իմաստասեր», «գիտնական», վարդապետ Հովսեփ Արցախեցուն և Պողոս Ղարաբաղցուն շուշեցի հարուստները բերել էին սովել իրենց որդիներին ուսուցանելու համար³:

Բարգավաճող հայկական քաղաքը դեպի իրեն էր ձգում տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներին:

¹ ՀԱԱ., ֆ. 56, ց. 1, գ. 78, թ. 9, 43:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական արխիվ, թ. 16, փ. 396, թ. 72:

³ Թաղիադյան Մ., Ճանապարհորդություն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, էջ 292:

1823 թվականին Շուշի են գալիս Բագելի «Ավետարանական քարոզչական ընկերության» ներկայացուցիչներ ԱվգուստԿրեյսը, Ավգուստ Դիտրիխն, Ֆիլիցիան Զարեմբան, Կառլ Պֆանտերը, Ֆրիդրիխ Շպրենգերը և Ֆրեդրիխ Յուդոլը: Նրանք 1827 թվականին հիմնում են ուսումնարան (Լեմսի շկոլը), որը պատրաստել է մեծ թվով ուսուցիչներ ու քարոզիչներ: Ուսումնարանում սովորում էին 10-18 տարեկան 134 աշակերտ: Բողոքականները վկայում են. «մանկունք գանազան դասակարգերից էին, բայց մենք աշխատում էինք, որ չքաւորներ լինին: Նոքա հասակով 10-18 տարեկան էին, մեծ մասամբ Ղարաբաղցի Հայք»¹:

Բողոքականների հրավերով դրպոցում աշխատել են՝ Հովսեփ վարդապետ Արցախեցին, Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին, Միրզա Ֆարուխը (Հարություն Ամիրխանյանը), սարկավագներ Բարսեղը և Մովսեսը:

1835 թվականին Կովկասի կառավարիչ բարոն Ռոզեն առ Բլուդովը այսպես է բնութագրել Բագելյան քարոզիչներին. «Սյս միսիօնարները բնակաչորեցան Շուշի քաղաքում Ղարաբաղի նահանգի, որտեղ հայ ազգաբնակչությունն անելի զօրեղ է, քան միւսիւլմանը, և յընթացս տասնուերեք տարուան ոչ միայն ոչ մի տեղ զաղթականություն չեն հաստատել, այլ մինչև անգամ քրիստոնեայ չեն դարձրել ոչ մի հեթանոս և ոչ մի մահմեդական, և պարապել են հոգևոր գրեանք հայերէն թարգմանելով: Դրպոցներ հիմնելով՝ սոքա իրենց նկրտումները դարձուցել են, ինչպէս երևում է, հայ երիտասարդութեան վերայ»²:

Դպրոցում սովորեցնում էին հայերեն կարդալ և գրել թվաբանություն և աշխարհագրություն, սերտում էին Հին և Նոր կտակարանը, վարժվում էին թարգմանության մեջ գրաբարից աշխարհաբար և հակառակը: Որոշ աշակերտների ուսուցանում էին նաև ռուսաց լեզու:

Միսիոներների բացած դպրոցը իր գործունեությունը շարունակեց մինչև 1837 թվականը:

Այդ դպրոցի շրջանավարտներից ոմանք հետագայում դպրոցներ են բացում Շուշիում և գավառի գյուղերում: 1829 թվականին Շուշիում գործում էր Տեր Խաչատուրի մասնավոր դպրոցը՝ 10 աշակերտներով, 1830 թվականին Հ. Հարությունյանի դպրոցը 15 աշակերտով, 1831 թվականին Առաքել Սարկավագի դպրոցը 50 աշակերտով³:

Ռուսաց լեզուն տեղական բնակչության մեջ արմատավորելու նպատակով 1830 թվականին կառավարության որոշումով Անդրկովկասում բացվում են 20 գավառական ուսումնարաններ, որոնցից մեկը Շուշիում: Նորաբաց ուսումնարանում դասավանդումը տարվում էր ռուսերեն լեզվով:

¹ Ղուկասյան Հ., Բողոքականութեան հաստատուիլը Կովկասու հայոց մէջ, «Մեղու Հայաստանի», հմ. 53, 11 յուլիսի, 1885, էջ 1-3:

² Ղուկասյան Հ., Բողոքականութեան հաստատուիլը Կովկասու հայոց մէջ, «Մեղու Հայաստանի», հմ. 55, 18 յուլիսի, 1885, էջ 1-2:

³ Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., Շուշիի ռեակականը, Երևան, 2001, էջ 9:

Դպրոցի պահպանման համար Շուշիի հայությունը հանգանակում է 523 ռուբլի 16 կոպեկ¹:

Ռուսումնարանում սովորում էին 127 աշակերտ, որից 88-ը՝ հայեր էին: Այդտեղ դասավանդում էին ուսուցիչներ որոնցից մեկը վարիչն էր հայագգի Մելքոն Խիտրովն էր, իսկ մյուսները Կուզանովը, Բոյարդինը, Ա. Մելքոնյանը և մուլա Ալահվերդիներ²:

Դպրոցում որոշ ժամաքանակ հատկացված էր նաև հայերենի ու թաթարերենի դասավանդմանը:

Շուշիի տեղական գավառական ուսումնարանը 1875 թվականին վերափոխվում է և դառնում պետական քաղաքային դպրոց: Այն որպես ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոց գործել է մինչև 1920 թվականը:

1837 թվականին ցարական կառավարության հրամանագրով արգելվեց Բազելի քարոզչական ընկերության գործունեությունը: Նույն թվականին էլ կայսերական հրամանով Շուշի փոխադրված Ղարաբաղի թեմի կոնսիստորիայի նախագահ նշանակվեց ժամանակի նշանավոր քաղաքական-մշակութային գործիչ Հասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմի շառավիղներից Բաղդասար Միտրոպոլիտը (1775-1854 թթ.), որը մեծագույն նպաստ բերեց Արցախի կրթական-մշակութային կյանքի աշխուժացմանը: Նրա ջանքերով էլ 1838 թվականին հիմնվեց Շուշիի թեմական դպրոցը, որը անուրանալի դերակատարություն ունեցավ արցախահայության կյանքում:

Սկզբում դպրոցը ուներ 3 դասարան, որտեղ սովորում էին 65 աշակերտներ, դասավանդում էին 2 ուսուցիչներ³: 1886/87 ուսումնական տարում թեմականը արդեն ուներ 359 աշակերտ, 1893-1896 թվականներին՝ 400-500, իսկ 1896-1904 թվականներին՝ 500-588 աշակերտ⁴:

Ֆինանսական միջոցների բացակայության պայմաններում թեմական դպրոցը 1844 թվականին փակվում է: Թեմի առաջնորդի խնդրանքով ժողովրդի կողմից որոշ միջոցներ հատկացնելուց հետո դպրոցը 1845 թվականի օգոստոսի 17-ին նորից վերաբացվեց:

Օրեցօր թեմականի բյուջեն դառնում է կայուն: Ստեղծվում է հոգեբարձուների խորհուրդ, որոնք հաճախակի հանգանակություններ էին կատարում, ինչպես Շուշիում, այնպես էլ Բաքվում, Թիֆլիսում, Մոսկվայում: Թեմական դպրոցի հիմնական բարերարներն էին շուշեցի մեծահարուստներ Աղա Անդրեաս-բեկ և Մարգիս-բեկ Քալանթարյանները, Անդրեաս և Մարտիրոս Խանդամիրյանները,

¹ Арутюнян Г., Просвещение и школа в Шуши как фактор национально-культурного возрождения восточной Армении, «Աշխատանքային տետր», 1-2, Երևան, 2013, էջ 107:

² Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 46-48; Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 183:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 3, փ. 293, թ. 5:

⁴ «Փայլակ», հմ. 39, 23 հուլիսի, 1915:

Համբարձում-բեկ Սարուխանբեկյանը, Կարապետ Ղուլյանը, Համբարձում Խաչատրյանը, Միմոն Կոստանոյանը, Համբարձում աղա Հախումյանը, Բաբա Բեզլարյանը, Պետրոս Աղամալյանը Ղուբաջի Բեհլամյանցը, մոսկվայաբնակ ժամհարյան եղբայրները: Բաքվում հանգանակությունները կազմակերպում էր ծագումով շուշեցի Մարկոս Դոլուխանյանը, Իսրայել Բեզլարյանը: Բաքվաբնակ Մուսայել Շահկեղանյանը մի խանութ նվիրեց դպրոցին: 1893 թվականին մոսկվայաբնակ Անդրեաս Խանդամիրյանի կտակի համաձայն 20.200 ռուբլի պահ է տրվում Մոսկվայի պետական բանկին և ստացված տոկոսները 900 ռուբլի դրվում է հոգեբարձուների տրամադրության տակ¹: Արցախի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոս Շախյանը 1910 թվականին Բաքվում և Թիֆլիսում հանգանակեց 25130 ռուբլի²:

1913 թվականին թեմական դպրոցի 75-ամյա հոբելյանը նշելու համար մոսկվայաբնակ Վերին Թաղավարդ գյուղից սերված վաճառական Բաղդասար Արզումանյանը 200.000 ռուբլու աննախադեպ նվիրատվություն կատարեց³: Նույն թվականին Միքայել Աղամալյանցը Շուշիում գտնվող 30.000 ռուբլի արժողության տունը նվիրեց թեմական դպրոցին⁴: Բաբկեն և Զավեն վարդապետները 1913 թվականին թեմականի համար հանգանակել են շուրջ 600.000 ռուբլի⁵:

1861 թվականին Մաթևոս կաթողիկոսի կոնդակով Արցախի թեմի վանքապատկան կալվածքների կառավարումը հանձնվել է Շուշիի թեմական դպրոցի հոգեբարձուներին, որպեսզի ստացված գումարով պահվեր դպրոցը⁶:

Յավոք 1910 թվականին Էջմիածնի Մինողը վերստին իր ձեռքն է վերցնում թեմի կալվածքների կառավարումը և դրա պատճառով թեմականը զրկվում է որոշ հասույթներից:

Թեմական դպրոցի համար եկամտի հաստատուն աղբյուր ունենալու համար քաղաքի հայկական թաղամասի ամեն մի ծուխ տարեկան 20 կոպեկ սրբադրամ տուրք էր վճարում⁷: Դպրոցի չքավոր աշակերտների կարիքները հոգալու նպատակով թեմականն հաճախակի կազմակերպում էր մշակութային միջոցառումներ, որից ստացված հասույթը տրամադրվում էր հոգեբարձուների խորհրդին:

¹ Լեօ, Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիզ, 1914, էջ 189, 192-193, 265-268, 464-465, 560:

² Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 598:

³ Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 629:

⁴ Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 633:

⁵ Քոչարյան Ա., Շուշիի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի հիմնադրման 75-ամյակի տոնակատարություններն ըստ արխիվային վավերագրությունների, «Կաճառ», հմ. 6, 2012, Շուշի, 2014, էջ 68:

⁶ «Փայլակ», հմ. 64, 21 օգոստոսի, 1916:

⁷ «Գործ», հմ. 11, 9 մարտի, Բաքու, 1914:

1855 թվականին թեմական դպրոցը պարապմունքները կազմակերպում էր Ագուլեցոց եկեղեցու երեցփոխան Գրիգոր Խաչատրյանի տան երեք սենյակներում¹: Թեմական դպրոցի աշխատանքները հարմարավետ շենքային պայմաններում կազմակերպելու համար Բաղդասար մետրոպոլիտը մի հողակտոր է վերցնում և սկսում շինարարությունը: Շենքի կառուցումն իր վերջնական ավարտին է հասցնում Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանը: 1871 թվականի սեպտեմբերի 17-ին հանդիսավոր կերպով օրհնվում է նոր շինությունը²: Թեմականի պարապմունքները կազմակերպվում էին նաև դպրոցի բակում գտնվող նախկին առաջնորդարանի շենքում, որի մուտքի գլխին Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1878 թվականին փորագրել է սվել «Աղաչեմ յիշել զիս յայնմ աուր, յորժամ բանք սպառին և գործք թագաւորեն»³:

Անդրեաս Խանդամիրյանի կտակած գումարներով Շուշիում 1894 թվականին օրիորդաց դպրոցի համար շինարարություն է սկսվում: Այն ավարտվում է 1898 թվականին: Սակայն հոգեբարձուների խորհուրդը հաշվի առնելով, որ նորակառույցի պայմանները ավելի հարմարավետ էր, որոշվեց նույն թվականի դեկտեմբերից թեմականի ուսումնական պարապմունքները կազմակերպել նոր դպրոցում: Նախկին շենքն էլ տրամադրվեց օրիորդաց դպրոցին⁴:

Թեմականի ուսուցիչները բարձր մտավոր պատրաստություն ունեին: Նրանց մեծ մասը ավարտել էին Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների նշանավոր բուհեր:

«Մեղու Հայաստանի» թերթի լրագրողը գրել է. «... ուսուցչական խումբը բաւական ընտիր է Շուշու հոգևոր ազգային դպրոցում, հոգեբարձուք դպրոցասեր և հոգացող...»⁵:

Տարբեր տարիներում այստեղ դասավանդել են հայ մշակույթի նշանավոր դեմքեր Պերձ Պոռշյանը, Մակար Բարխուդարյանը, Մեղրակ Մանդինյանը, Պետրոս Շանշյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Լևոն Մանվելյանը, Երվանդ Լալայանը, Արտաշես Կանայանը, Ստեփան Դեմուրյանը, Վրթանես Փափագյանը, Սպիրիդոն Մելիքյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Արշակ Զիլինգարյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Թախտաջյանը (ակադեմիկոս Արմեն Թախտաջյանի հայրը), Ավետիք Տեր-Պողոսյանը, Հայրապետ Մուսայելյանը, Խաչիկ Մամվելյանը, Արշալույս Աստվածատրյանը, Գարեգին Խաժակյանը, որը 1915 թվականին մեծ եղեռնի զոհ դարձավ, և ուրիշներ: Նրանց շնորհիվ թեմականում և մյուս դպրոցներում փոխվել են ուսուցման, դաստիարակության հին ձևերը, կզմվել նոր ուսումնական պլաններ, ծրագրեր, դասագրքեր:

Թեմականի բազմաթիվ շրջանավարտներ իրենց կրթությունը շարունակելով արտասահմանյան բարձրագույն հաստատություններում, դարձել են նշանավոր

¹ Լեօ, նշվ.աշխ., էջ 209:

² Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 367:

³ «Բագուի ձայն», հմ. 121, 31 օգոստոսի, 1913:

⁴ Լեօ, նշվ. աշխ., էջ 555:

⁵ «Մեղու Հայաստանի», հմ. 67, 3 սեպտեմբերի, 1880, էջ 2:

գիտնականներ, մշակութային, հասարակական, պետական գործիչներ՝ Միսոն Հախումյանը, Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանցը (Տմբլաչի Խաչան), Լեոն Մուրայանը, Արսեն Տերտերյանը, քիմիկոս Հակոբ Հովհաննիսյանը, Գաբրիել Ղուլիքնիսյանը և ուրիշներ:

Թեմականը Արցախի և մասնավորապես Շուշիի հայության կյանքում անփոխարինելի տեղ ուներ: Այնքան մեծ էր նրա ժողովրդականությունը, որ 1913 թվականին դպրոցի 75-ամյա հոբելյանական միջոցառումները վեր էին ածվել տոնի: Ժամանակակիցը գրել է. «Եկեղեցում ասեղ զցելու տեղ չկար, հայերից շատերը խանութները փակել են և եկել եկեղեցի, այդտեղ են և տեղոյս ռուսաց պրոգրմնազիայի բարձր դասարանների աշակերտները, իրենց ուսուցիչների հետ միասին, այդտեղ են արհեստաւորները ու համքարական դրոշակակիրները, ձեռքներին բռնած երփներանգ դրոշակները: ... յարակից փողոցներն ու տների պատշգամբները լեփ-լեցուն էին հազարաւոր ամբոխով»¹:

Թեմականում ազգային դաստիարակությունը բարձր հիմքերի վրա էր դրված: 1903 թվականին երբ ցարական հրովարտակով փակվեցին հայկական դպրոցները, նույն ճակատագրին արժանացավ նաև թեմականը: Մի շարք ուսուցիչներ ձերբակալվեցին:

Թեմականի շրջանավարտներից մեկը՝ Աբրահամ Կիսիբեկյանը 1903 թվականի դեպքերի մասին գրել է. «Վերցրինք մեր գլխերը, մեր ուսուցիչը նորից կրկնեց ու պատվիրեց մեզ սիրել մայրենի լեզուն և պինդ պահել, չմոռանալ մեր սիրելի դպրոցը: ... Նրա արցունքները թափվում էին, նա այլևս իրեն զսպել չկարողացավ...: Չկար այլևս մեր սիրելի ու անգուգական Թեմական դպրոցը, բայց նա խորն էր թափանցել մեր հոգու մեջ և նա դրել էր արդեն մեր կյանքի հիմնաքարը՝ լինել միշտ անձնվեր դեպի այդ ժողովրդի լեզուն, կուլտուրան ու նրանից ոչինչ չխնայել»²:

Դպրոցների վերաբացումից հետո Թեմականը շարունակել է գործել մինչև 1920 թվականի մարտյան ողբերգական դեպքերը: Հայկական թաղամասի հետ միասին թուրքերը ուսումնական այդ հաստատությունը նույնպես հրո ճարակ դարձրին:

Աղջիկների կրթության և դաստիարակության հարցերով մտահոգ հայ մտավորականները 19-րդ դարի 60-ական թվականներից Շուշիում ձեռնամուխ եղան նաև իգական դպրոցների բացման գործին: Դրանում մեծ էր Թեմական դպրոցի 1863-63 թվականների տեսուչ Պետրոս Շանշյանի դերը: Պետրոս Շանշյանի տեղակալը՝ մեծանուն գրող Պերճ Պռոշյանը իրավամբ գրել է. «Շանշյանը դրեց մեր Ռուսաստանի հայ նոր սերնդի մեջ ինքնաճանաչության և ինքնազարգացման հիմնաքարը»³: Բոլոր առումներով այնքան մեծ էր այդ մտավորականի դերակատարությունը, որ նրա աշխատած տարիները Պ. Պռոշյանը որակել է որպես «Ոսկե դար»:

¹ «Բագուի ձայն», հմ. 119, 24 օգոստոսի, 1913:

² Կիսիբեկյան Ա., Հուշեր, հ. 1, Երևան, 2011, էջ 123:

³ Պռոշյան Պ., Երկերի ժողովածու, հ. 7, Երևան, 1964, էջ 215:

1863 թվականին Պ. Շանշյանի նախաձեռնությամբ Շուշիում հիմնվում է իգական դպրոց, որը գործել է մեկ տարի և փակվել¹: Բայց նա չվիհասվեց: Այս անգամ փորձեց իր գաղափարները իրագործել մեծահարուստ Համբարձում Հախումյանի տիկնոջ Մարիամ Հախումյանի միջոցով: Տիկին Մարիամը ծագումով Մելիք-Շահնագարյանների տոհմից էր: Նա սկզբում իր տանը դաստիարակում էր 7 աղքատ աղջիկների:

Պետրոս Շանշյանը և Պերճ Պռոշյանը կազմում են ապագա դպրոցի կանոնադրությունը, որտեղ նախաբանում նշվել է. «Շուշուայ հայ տիկնանց միաբանությունը, շարժված լուսավորության սիրով և աղջկանց կրթության վսեմ նշանակությամբը ընտանեկան կենսայ համար, որից կախյալ է ինչպես իւրաքանչյուր մարդոյ երջանկութիւնը, այնպես և ազգի բարօրութիւնը, հաստատում է Շոշիումը օրիորդաց ուսումնարան ամեն կարգի աղջկաց համար»²: Կանոնադրությունը կաթողիկոսի կողմից հաստատվելուց հետո դպրոցի բացումը գործնականորեն իրագործվում է 1864 թվականի ապրիլի 7-ին, որտեղ պատրաստելու էին «լուսավորյալ վարժապետոնիք և լուսավորյալ մայրեր»³:

Մարիամ Հախումյանը դպրոցին հատկացնում է իր տան հինգ սենյակները, իսկ թեմականի ուսուցիչները ձրիաբար պարապում էին:

Աղքատ ընտանիքներից օրիորդները, որոնք կազմում էին դպրոցի աշակերտուհիների 3/4-ը, ուսանում էին տիկին Մարիամի և նրան մոտ ազգական հարուստ կանանց հաշվին: Կարճ ժամանակամիջոցում Մարիամյան դպրոցը այնքան է առաջադիմում, որ թուրքերը մինչև անգամ աղաչում էին իրենց աղջիկներին նույնպես ընդունել: «Տիկին Մարիամ Հախումյանը թողած իւր շքեղ և շոյլ սալոնը, հագած աշակերտների համազգեստի ձևով և սպիտակ գոգնոցը կապած, առաւօտից մինչև կէս օր պտըտում էր աշակերտուհեաց մէջ, որի ձեռագործը ուղղելով, որի դասը կրկնելով և աղքատներին քաջալերելով նորանոր գրքերով և ընծաներով»⁴:

Մարիամ Հախումյանը վախճանվել է 1885 թվականի հուլիսի 19-ին Գանձակում: Նրա մարմինը ամփոփվել է հայրենի քաղաքի Շուշիի Մեղրեցոց եկեղեցու գավթում: «Շուշին շատ քիչ է տեսել այդպիսի հանդիսավոր յուզարկատրութիւն և թաղումն և շատ քչերն են արժանացել այն յարգանքին, որը վայելեց հանգուցեալ տիկին Հախումյանը: Կարելի է ասել, որ Շուշուայ բոլոր ազգաբնակութիւնը և բազմաթիւ գիւղացիք մասնակցում էին այդ սգոյ հանդեսին...: Թաղումը կատարուեցա՞վ վերին աստիճանի շքեղութեամբ, քաղաքի բոլոր եկեղեցիներում պատարագ էր

¹ Գ.Տ.Գ., Նամակ Շուշոյ, «Մշակ», հմ. 65, 1877, էջ 2:

² Պռոշեանց Պ., Ղարաբաղու Տիրամայր Սուրբ Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի բացուիլը, Շուշի, 1864, էջ 293:

³ «Խորհրդային դպրոց», 27 հուլիսի, 1987:

⁴ Տիկին Ս., Տիկին Մարիամ Հախումեան, «Մեղու Հայաստանի», հմ. 63, 15 օգոստոսի, 1885, էջ 2:

կատարվում: Թուրք ազնուականությունը, հոգևորականությունը և բոլոր համաբարը այցեկեցին հագուցելոյ գերեզմանը, իսկ Խուրշիդ-Բեգում խանումը Մէլթի դուլի խանի դուստրը դառն արտասուք էր թափում հանգուցելոյ գերեզմանին վերայ՝ ասելով. «Հայերը թաղում են այստեղ ամենախելօք և ամենաազնիւ Մայլօ խանումին»¹:

Մարիամ Հախումյանի գործը վարակիչ էր: 1876 թվականին Շուշիում բացվել է իգական նոր դպրոց: Այն 1885-86 ուսումնական տարում փակվել է: Մեկտարյա ընդմիջումից հետո դպրոցը վերաբացվել է որպես երկդասարան իգական դպրոց: 1891 թվականից դպրոցը վերափոխվել է դարձել է չորսամյա: 1908-1909 ուսումնական տարում կրթօջախը գործել է 5 բաժանմունքով:

19-րդ դարի վերջերին Շուշիում բացվում է ռուսական իգական Մարինսկու դպրոցը, որի աշակերտների մեծ մասը հայուհիներ էին: Այսպես, 1898 թվականին 257 աշակերտուհիներից 240 հայուհիներ էին, 14 հոգի՝ ռուս, 2 թաթար և մեկ հոգի այլը²:

Նոր ժամանակները պահանջում էին աղջիկների կրթության և դաստիարակության գործին մեծ ուշադրություն դարձնել: 1913 թվականին ողջ Կովկասում կար 54 իգական գիմնազիա, որտեղ սովորում էին 20539 աշակերտուհի, որոնցից ռուսներ էին 11 640 հոգի (56.6%), հայերը՝ 4 102 (19.9%), վրացիները՝ 2 428 (11.8%), թուրքերը՝ 156 հոգի (0.7%)³:

1874-75 ուսումնական տարում Խորեն Ստեփանեի, Ղազարոս Աղայանի, Համբարձում Հախումյանի ջանքերով Շուշիի Կուսանաց անապատին կից բացվում է երկսեռ դպրոց, որտեղ սովորում էին 20 աղջիկ և 12 տղա⁴:

1862 թվականներին բացվեց Ագուլեցոց եկեղեցական-ձխական դպրոցը: 1865 թվականից Դորպատի համալսարանի շրջանավարտ Ա. Աբրահամյանի նախաձեռնությամբ սկսել էր գործել Շուշիի հայ բողոքականների դպրոցը: 1870-ական թվականներից սկսած Շուշիում սկսում են գործել Մեղրեցոց Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից դպրոցը, Վերին թաղի Թաղևոսյան արական-ձխական դպրոցը, Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու գավթում Գայանե Դանիելյանի երկսեռ կրթարանը:

1875 թվականի փետրվարից Շուշիում իր աշխատանքները մեկնարկեց Խորեն վարդապետ Ստեփանեի մասնավոր ուսումնարանը⁵: 1884 թվականի դեկտեմբերի 26-ին թեմականի տեսուչ Հ. Տեր-Գրիգորյանի նախաձեռնությամբ Շուշիում սկսեց գործել Ս. Հռիփսիմե Կուսանաց անապատի հոգևոր ձխական դպրոցը: Սկզբում այն տեղակայված էր եկեղեցուն մոտ գտնվող Արզուման Բաբայանի տանը⁶:

¹ Նույն տեղում, էջ 1-2:

² Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, էջ 210:

³ «Բագուի ձայն», հմ. 109, 21 հուլիսի, 1913:

⁴ Арутюнян Г., նշվ. աշխ., էջ 112:

⁵ «Մեղու Հայաստանի», հմ. 11, 22 մարտի, 1875, էջ 3:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 167, թ. 2:

1881 թվականից քաղաքում գործում էր մի քանի մասնավոր դպրոցներ՝ Ա. Բաղդասարյանի՝ 29 աշակերտ, Ա. Պարոնյանի՝ 40 աշակերտ, Ա. Տեր-Գրիգորյանի՝ 30 աշակերտ, Ս. Տեր-Հովհաննիսյանի 35 աշակերտ, Վ. Շախունցի 30 աշակերտ¹:

Արցախահայության կյանքում կարևոր երևույթ էր 1881 թվականին Շուշիի ռեալական ուսումնարանի բացումը: Դպրոցը պետական էր, որտեղ ուսուցումը տարվում էր ռուսերեն լեզվով: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Կովկասում գործող ռեալական 9 դպրոցները նպատակ ունեին ազգային փոքրամասնությունների շրջանում տարածել ռուսաց լեզուն:

Քանի որ այն միջնակարգ դպրոցի կարգավիճակ ուներն, նրա շրջանավարտները կարող էին ուսումը շարունակել ռուսական և եվրոպական բուհերում, ուստի այն ինչ որ ձևով սպառնալիք է դառնում հայկական դպրոցների, մանավանդ թեմականի համար: «Այնուհետև այս դպրոցը պիտի դառնար սոսկ աղքատ դասակարգի սեփականություն, գրել է Լեոն, - որովհետև Շուշու ունևոր դասակարգը, որ դրանից առաջ ստիպուած էր իր զաւակներին գոնէ գրագիտութիւն սովորեցնել թեմական դպրոցում, այժմ միանգամայն հեռանում էր նրանից: Հեռանում էր նույն իսկ և փոքր ի շատէ ունևոր արհեստաւորութիւնը , հեռանում էին նույն իսկ այն տեսակ տարրերը, որոնք կարող էին ուրիշներից ստացած օգնութեամբ, ողորմութեամբ ուսում տալ իրանց երեխաներին»²:

Այդ ամենով հանդերձ ռեալական ուսումնարանը իր գոյության 40 տարիների ընթացքում մեծ դեր է ունեցել հայ ժողովրդի տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքի զարգացման գործում:

Սկզբնական շրջանում ռեալականի ուսումնական գործընթացը կազմակերպվել էր շուշեցի հարուստ Մովսես բեկի տանը, այնուհետև Կովկասի փոխարքայի որոշմամբ հայոց թաղամասում 1901 թվականին կառուցված մի փոքր շենքում: 1907 թվականին դպրոցը գտնվում էր Լոռիս Մելիքով փողոցի վրա գտնվող «Մարդուն» հյուրանոցի դիմաց Աթաբեկյանի տանը: 1901-1908 թվականներին շուշեցի մեծահարուստ նավթարդյունաբերող Գրիգոր Առաքելյանի (Առաֆելով) միջոցներով կառուցվում է ռեալականի նոր շենքը: Խոնարհված շենքի ճակատին առայսօր պահպանվում է հայ բարերարի կատարած գործի մասին գրությունը:

Ռեալական դպրոցի, հայ աշակերտների թիվը տարբեր տարիների տատանվում էր 68-ից 80 տոկոսի սահմանում: Այսպես 1911-12 ուսումնական տարում ռեալականում սովորում էին 370 աշակերտ, որից 252-ը (68.1 տոկոսը) հայեր էին, 95-ը (25.7 տոկոսը) թուրքեր, 16-ը (4.32 տոկոսը) ռուսներ, 3-ը (0.81 տոկոսը) հույներ, 2-ը (0.54 տոկոսը) հրեաներ³: 1912-1916 թվականի ընթացքում ռեալականի աշակերտների թիվը հասավ 420-ի, որից 333-ը հայեր էին, 87 այլ ազգերի

¹ Խոլոդյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920թթ., Երևան, 1987, էջ 383:

² Լեո, նշվ.աշխ, էջ 405-406:

³ «Ղարաբաղ», հմ. 10, 18 դեկտեմբերի, 1911:

ներկայացուցիչներ¹: Ռեալական ուսումնարանում աշխատում էին 16-23 ուսուցիչներ: Նրանց մեծ մասը հայեր էին՝ Սեդրակ Մանդինյանը, Միսոն Հախումյանը, Համբարձում Առաքելյանը, Հակոբ Խոջամիրյանը, Սամվել Գյուլզադյանը, Գաբրիել Գյուլիքնիսյանը, բժիշկ Աղասարյանը, Ռուբեն Տեր-Գասպարյանը, Արշավիր Քամայանը, Ջավադ Բեկ Իշխանյանը, բանասիրական գիտությունների դոկտոր պրոֆեսոր Առաքել Առաքելյանը, Ալեքսանդր Հովհաննիսյանը, Ներսես Աղասարյանը, Միքայել Ղարաբեկյանը, Հարութ Մելիքյանը²: Ռեալական դպրոցի տնօրենն էր մաթեմատիկոս Ա. Իվանովը³:

Ռեալականի սաների մի մասը իրենց կրթությունը հետագայում շարունակել են Ռուսաստանի և Եվրոպայի նշանավոր բուհերում: Նրանք հաղորդակից դառնալով ռուսական և եվրոպական առաջադեմ գաղափարներին և հասարակական, քաղաքական, մշակութային նոր զարգացումներին, վերադառնալով հայրենիք, իրենց գիտելիքներն ու փորձը անմնացորդ նվիրել են հայոց երկրի զարգացմանը: Այդ գործիչների շարքում իրենց արժանի տեղն ունեն բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հովհան Գաբրիելյանը, Անդրեաս Արզումանյանը, Արշակ Հախումյանը, Հայկ Միրզաբեկյանը, Գրիգոր Սաղյանը, Նիկոլայ Փիրումյանը, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Իվան Կոնոնյանցը, ՀԳԱԱ ակադեմիկոս Վաչե Իսագույանցը, գիտության վաստակավոր գործիչ Բահաթուր Բահաթուրյանը, պրոֆեսոր Հայկ Գյուլիքնիսյանը, պրոֆեսոր , գիտության վաստակավոր գործիչ՝ Ռուբեն Գյանջեցյանը, ակադեմիկոսներ՝ Արմեն Թախտաջյանը, Անդրանիկ Իոսիֆյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, ակադեմիկոս Մերգեյ Վարունցյանը, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, գիտության վաստակավոր գործիչ՝ Միքայել Շահնազարյանը, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Խորեն Սարգսյանը, վաստակավոր ինժեներներ՝ Հովսեփ Տեր-Աստվածատրյանը, Մկրտիչ Յուզբաշյանը, Հովհաննես Մելիք-Փաշայանը, քիմիկոս, պրոֆեսոր Գրիգոր Տեր-Ղազարյանը, լեզվաբան, ՌԳԱ թղթակից անդամ Ռուբեն Ավանեսովը, պատմաբան, հասարակական գործիչ Դավիթ Տեր-Դանիելյանը (Դավիթ Անանուն), Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ Միքայել Արուսյանը, կոմպոզիտոր, խմբավար Եղիշե Բաղդասարյանը, դրամատուրգ, երաժշտագետ Եկատերինա Բահաթուրյանը (Բահաթուրը), ժողովրդական արտիստ Գուրգեն Գաբրիելյանը, կոմպոզիտոր խմբավար Դանիել Ղազարյանը, ժողովրդական արտիստ, ռեժիսոր, մանկավարժ Տիգրան Շամիրխանյանը, ժողովրդական նկարիչ Ստեփան Աղաջանյանը, ՀԽՍՀ վաստակավոր ճարտարագետ, ԽՍՀՄ ճարտարապետության ակադեմիայի իսկական անդամ՝ Սամվել Սաֆարյանը, հասարակական, քաղաքական, պետական գործիչներ՝ Լևոն Աթաբեկյանը, Սարգիս Բաղդասարյանը, Ալեքսանդր Բեկզադյանը,

¹ Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 24:

² Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 24, Տեր Գասպարյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 111:

³ «Փայլակ», հմ. 24, 13 ապրիլի, 1917:

Իսահակ Դովլաթյանը, Հովհաննես (Իվան) Թևոյանը, Վլադիսլավ Կասպարովը, Սարգիս Կասյանը, Հակոբ Բեջանյանը (Հակոբ Կամարի), Լյուդվիգ Կնունյանցը, Բոգդան Կնունյանցը, Սարգիս (Սաքո) Համբարձումյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Լևոն Վարդապետյանը, հայ ազգային ազատագրական պայքարի նշանավոր դեմքերից Մարտիրոս (Մարտիկ) Սարուխանյանը: Ստեփան Լիսիցյանը իրավացիորեն նկատել է, որ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններին հայկական որևէ մարզ այնքան շրջանավարտ չի տվել, որքան Ղարաբաղը¹:

1870-80-ական թվականներին թեմական և քաղաքային դպրոցներից բացի Շուշիում գործում էին 10 հայկական դպրոցներ²: 1895-96 ուսումնական տարում Շուշիում կար 10 հայկական դպրոց, որտեղ սովորում էին 981 աշակերտ, դասավանդում 36 ուսուցիչ, ռուսական 2 տիպի դպրոցներից 543 աշակերտներից 349-ը և 30 ուսուցիչներից 25-ը հայեր էին³: Ցարական կառավարության 1897 թվականի հունիսի 2-ի և 1903 թվականի հունիսի 12-ի որոշումներով փակվեցին հայկական դպրոցները: Ցարիզմը ավելի դաժանորեն էր վերաբերվում հայկական դպրոցների նկատմամբ, որովհետև Կովկասում հայությունն էր, որ առավել շատ ընկալունակ էր ազատության գաղափարների նկատմամբ: Այդ առաջադեմ մտածելակերպի ձևավորման և տարածման օջախներ էին հայկական կրթական հաստատությունները:

Շուշիում շարունակեցին աշխատել միայն ռուսական գիմնազիան և ռեալական ուսումնարանը:

Քանի որ Շուշիի ռեալական ուսումնարանում հայության ազդեցությունը մեծ էր Կովկասի ուսումնական շրջանի հոգեբարձություն կրթարանի ղեկավարությունից պահանջել է. «1. բոլոր կարգադրությունները և հրամանները արձակել անպայման ռուսաց լեզվով, նույնիսկ նոր ընդունված փոքրիկների համար:

2. Փոխել աղոթքի կարգը- նախ աղոթել ռուսերեն, ապա՝ հայերեն, հաշվի առնելով այն, որ պետականությունը բարձր է ազգությունից:

3. Գրադարանը մաքրել հայերեն և ռուսերեն կասկածելի գրքերից:

4. Առաջարկվում է հայ դասատուներին և աշակերտներին ռուսերենի ներկայությամբ միշտ խոսել ռուսերեն»⁴:

Հայությունը չվիհասվեց պայքարի արդյունքում 1905 թվականից հայկական կրթօջախները նորից շարունակեցին իրենց հայրենաշեն գործունեությունը: 1911-13 թվականներին Շուշիում շարունակեցին իրենց աշխատանքները՝ թեմական հոգևոր դպրոցը՝ 289-300 աշակերտներով, Մարիամյանը՝ 250-269 աշակերտներով, եկեղեցական-ծխական մի դասյա երկսեռ դպրոցներ, ուր սովորում էր 60 աղջիկ և տղա, Մեղրեցոց եկեղեցական դպրոցը՝ 70-122, Թաղևոսյանը՝ 120-135, Ագուլեցոց

¹ Լիսիցյան Ստ., Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, Երևան, 1981, էջ 23:

² «Դպրոց», հմ. 4, մաս 1, 1875-1876, էջ 133:

³ Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 29:

⁴ Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 34:

դպրոցը՝ 50, քաղաքայինը՝ 250, ռեալականը՝ 400, Մարինսկի ռուսական օրիորդաց դպրոցը 100 և մեկ մասնավոր տարրական դպրոց՝ 60 աշակերտներով¹:

Շուշեցի մեծահարուստ Պողոս, Արշակ, Հակոբ և Աբրահամ Ղուկասյան եղբայրները իրենց հանգուցյալ քրոջ հիշատակը հավերժացնելու համար Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տրամադրության տակ են դնում երկու հարյուր հազար ռուբլի և Շուշիում գտնված քառասուն հազար ռուբլի արժողության իրենց սեփական տունը՝ «Մարիամ Ղուկասյան» անունով օրիորդաց դպրոց հիմնելու համար: Էջմիածնին նվիրաբերած հիմնական դրամագումարը պետք է մնար բանկում և ստացված տոկոսները գործադրվի դպրոցի պահպանության համար²: Դպրոցը բացվել է 1914-1915 ուսումնական տարում և ունեցել է լրիվ միջնակարգ դասընթաց: Դպրոցի առաջին տեսուչը Հայրապետ Մուսայեյանն էր, իսկ 1916 թվականից հետո Ասլան Շահնազարյանը:

1916 թվականին Շուշիում կար 45 ուսուցիչ³: 1913 թվականին թեմական դպրոցի տեսուչն (տնօրեն) էր Ղազար Տեր-Ղազարյանը, 1914 թվականից Ալեքսանդր Ծատուրյանը (Ռուբենի), 1913 թվականին Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի ավագ ուսուցիչն (տնօրեն) էր Հովակ Ստեփանյանը, 1914 թվականից Հարություն Թումյանը, իսկ Մարիամ Ղուկասյան դպրոցինը Հայրապետ Մուսայեյանը⁴:

1915-1916 ուսումնական տարում Շուշիում գործում էին հետևյալ կրթական հաստատությունները. պետական դպրոցներ՝ քաղաքային դպրոց. սա ուներ երեք բաժանմունք և չորս դասարան, յոթ տարվա դասընթացով, ռուսական Մարինսկի դպրոց կամ պրոգիմնազիա բաղկացած էր երեք բաժանմունքից և երեք դասարանից՝ վեց տարվա դասընթացով, ռուսական ռեալական դպրոց, որը ուներ երկու բաժանմունք և յոթ դասարան , ինը տարվա դասընթացով: Հայկական մասնավոր դպրոցներ. Մարիամյան օրիորդաց դպրոց, որը ուներ երեք բաժանմունք և չորս դասարան, յոթ տարվա դասընթացով, հայոց թեմական դպրոց, որը բաղկացած էր մեկ բաժանմունքից և յոթ դասարանից, յոթ տարվա դասընթացով, Մարիամ Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցը կազմված էր ութ դասարաններից: Կային նաև երկսեռ տարրական ծխական դպրոցներ: Ագուլեցոց եկեղեցական ծխական դպրոցը ուներ երկու բաժանմունք, որտեղ աշխատում էին երկու ուսուցիչներ: Մեղրեցոցը ուներ երկհարկանի առանձին շենք: Այն ուներ երեք բաժանմունք: Շուրջ երեք հարյուր աշակերտների սպասարկում էին չորս ուսուցիչներ: Կանաչ ժամի կամ Վերին թաղի եկեղեցական ծխական դպրոցը նույնպես առանձին ծենք ուներ: Դրոցը բաղկացած էր երեք բաժանմունքներից, որտեղ աշխատում էին չորս ուսուցիչներ⁵:

¹ «Մշակ», հմ. 151, 1913, «Դարաբաղ», հմ. 2, 20 նոյեմբերի, 1911:

² Լէօ, Պատմութիւն Դարաբաղի հայոց թեմական հզեւոր դպրոցի, էջ 634-636:

³ «Փայլակ», հմ. 96, 25 դեկտեմբերի, 1916:

⁴ Կիսիբեկյան Ա., Հուշեր, հ. 1, էջ 250-251:

⁵ Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 302-305:

Վերոհիշյալ պետական և մասնավոր դպրոցները գտնվում էին հայկական թաղամասում:

Շուշիում հայկական դպրոցների ծաղկման վերջին շրջանում Ղարաբաղի գործկոմը հայ կրթական հիմնարկությունների աշխատանքը կազմակերպելու համար 1917 թ. ապրիլի 27-ին ստեղծում է «ժողովրդական տուն» հաստատությունը, որի գործունեությունը համակարգելու համար կյանքի է կոչվում հանձնախումբ, որի կազմում ընդգրկված էին Ալեքսանդր Ծատուրյանը, Հայկ Հովակիմյանը, Հայրապետ Մուսայեյանը, Ռուբեն Տեր-Գալստյանը և Սիրանուշ Զաքարյանը¹:

Այսպիսով, 19-րդ դարի 20-ական թվականներին Շուշիում տնտեսության մեջ տեղի ունեցած փոփոխություններն ու դրական տեղաշարժերը աշխուժացրին նաև քաղաքի մշակութային, կրթական, լուսավորական կյանքը:

Շուկայական հարաբերությունների վրա հենված տնտեսությանը անհրաժեշտ էին կրթված և բանիմաց մարդիկ:

Նոր ժամանակները հրամայաբար թելադրում էին, որպեսզի մատաղ սերնդի կրթության գործը համապատասխանեցվի տվյալ պատմափուլի պահանջներին, այն է՝ աշխարհականացմանն ու ժողովրդականացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական մասնավոր համակարգի կիրառմանը:

Այդ պահանջներից ելնելով 19-րդ դարի սկզբներից մինչև 1920 թվականը Շուշիում բացվել էին տարբեր տիպի բազմաթիվ դպրոցներ, որոնց շրջանավարտները ոչ միայն ապահովեցին հայրենի քաղաքի և երկրամասի բարգավաճումը, այլ նաև նոր լիցք ու ընթացք հաղորդեցին համայն հայության համար արժեհամակարգային նշանակության ձեռքբերումների արմատավորմանը:

Անփոփում

19-րդ դարի 20-ական թվականներին Շուշիում տնտեսության մեջ տեղի ունեցած փոփոխություններն ու դրական տեղաշարժերը աշխուժացրին նաև քաղաքի մշակութային, կրթական, լուսավորական կյանքը:

Շուկայական հարաբերությունների վրա հենված տնտեսությանը անհրաժեշտ էին կրթված և բանիմաց մարդիկ:

Նոր ժամանակները հրամայաբար թելադրում էին, որպեսզի մատաղ սերնդի կրթության գործը համապատասխանեցվի տվյալ պատմափուլի պահանջներին, այն է՝ աշխարհականացմանն ու ժողովրդականացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական մասնավոր համակարգի կիրառմանը:

Այդ պահանջներից ելնելով 19-րդ դարի սկզբներից մինչև 1920 թվականը Շուշիում բացվել էին տարբեր տիպի բազմաթիվ դպրոցներ, որոնց շրջանավարտները ոչ միայն ապահովեցին հայրենի քաղաքի և երկրամասի բարգավաճումը, այլ նաև նոր լիցք ու ընթացք հաղորդեցին համայն հայության համար արժեհամակարգային նշանակության ձեռքբերումների արմատավորմանը:

¹ «Փայլակ», հմ. 29, 30 ապրիլի, 1917:

**Школьная жизнь и вопрос национального воспитания в
Шуши в 1813-1917 гг.**

В. Балаян

Резюме

Ключевые слова - Шуши, армянин, просвещение, школа, учитель, национальный, училище, ученики, попечитель, духовное лицо, выпускники, родина.

Перемены и положительные тенденции, происходящие в экономике Шуши в 20-ых годах 19-ого столетия, пробудили также культурную, учебную, просветительскую жизнь города. Экономике, основанной на рыночных отношениях, нужны были образованные и толковые люди.

Новые времена востребовано диктовали, чтобы молодое поколение соответствовало требованиям данного исторического периода, а именно - переходу к светской жизни и демократизации, применению педагогических передовых методов и внедрению частной учебной системы.

Исходя из данных требований, с начала 19-ого века до 1920 года в Шуши открылись разного рода множество школ, выпускники которых не только обеспечили процветание родного города и края, но также предали новый искру и процесс закоренению имеющихся ценных достижений для всего армянского народа.

**The school life and the problem of national education in
Shushi in 1813-1917**

V. Balayan

S u m m a r y

Key words: Shushi, Armenian, illumination, school, teacher, national, college, pupils, trustee, spiritual, graduates, homeland.

The changes and the improvements in economy of Shushi in the 20-es of the 19th century inspired also the cultural, educational, illuminative life of the city.

For the economy based on the market relations were necessary knowledgeable and educated people.

The new times imperatively dictated that the education of the younger generation was to be corresponded with the requirements of the historical period, that is secularization, democratization, the use of leading pedagogical methods and the use of private system of education.

Based on these requirements from the beginning of the 19th century till 1920 different numerous schools had been opened in Shushi, the graduates of which not only promoted to the prosperity of their homeland but also they stimulated to the achievements for all Armenians.

**ՇԱՄԱԽԻ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (XIX Դ.)**

Գևորգ Ստեփանյան

պ.գ.դ., պրոֆեսոր

«Հ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, առաջատար գիտաշխատող»

***Բանալի բառեր** - Շամախի, վանք, եկեղեցի, դպրոց, թեմական, Սբ. Սանդիստյան:*

Շամախի քաղաքի հայության պատմությունը դարեր շարունակ գոյատևած մի հարուստ ու ինքնատիպ հայկական ուստանի պատմություն է, որն ընդգրկում է վաղ ժամանակներից մինչև 1989 թվականը, երբ Ադրբեջանի Հանրապետության հայատյաց, նենգ ու բարբարոս քաղաքականության հետևանքով հայրենի օջախներից վերջնականապես դուրս մղվեց այդ քաղաքի տեղաբնակ հայությունը՝ բռնազավթելով ժամանակի ընթացքում նրա ստեղծած ահռելի հարստությունը¹:

Շամախի քաղաքը տարածված է Կովկասյան լեռնապարի հարավարևելյան ճյուղերի ստորոտին, փոքրիկ բլրաշարի վրա՝ փռված Սբ. Սահակ և Ջագալավա գետակների խառնվելու տեղում: Քաղաքին ամենամոտիկ լեռներն են դեպի հյուսիս-արևմուտք ձգվող Դզղարասին և Փեղրաքունը²: «Խոր ձորեր են Շամախու արևելեան և արևմտեան կողմերն: Արևմտեան ձորով հոսում է Մեյսարու վտակն և արևելեան ձորով մի փոքրիկ առու: Երկու ջրերս միանում են պարսից - թաղի ստորոտում և խառնուում Փիր-Սահաթ գետակին: Քաղաքիս վերնամասն հարթ է, միջնամասն՝ լանջ, ստորին մասն՝ հովտահարթ»³, - գրում էր Մակար եպս. Բարխուտարյանցը: Շամախին հայտնի էր իր այգիներով և վարդաստաններով, որը արդյունք էր բնակլիմայական նմաստավոր պայմանների և բարեբեր հողի: Շամախիի մեծ գավակ Ալ. Շիրվանզադեն գմայլանքով է նկարագրել իր ծննդավայրի բնությունը. «Այնտեղ երկինքը կապոյտ է, ինչպես Փիրուզա, երկիրը բոյսերով, ծաղիկներով փարթամ, ինչպես մի սքանչելի պարտեզ: Այնտեղ ձմեռը եղանակը մեղմ է, դիրեկան, ոչ քամի, ոչ փոթորիկ: Իսկ զարնանը և ամռանը բարձրագագաթ ծառերի վրայ գիշեր-ցերեկ երգում են անթիւ սոխակներ: Եւ ինչ համեղ մրգեր կան այնտեղ, եթէ գիտենաք, ինչ հոտուետ պտուղներ»⁴:

Պատմական հիշատակությունները վկայում են, որ Շամախիում վաղ ժամանակներից բնակվել է հայկական որոշակի էթնիկ տարր: Հայ բնակչության վաղեմությունը փաստող ապացույցներից խիստ բնորոշ է Սարգիս արքեպս. Ջալալ-

¹ Շամախի քաղաքի հայության պատմության մանրամասն քննությունը տես Ստեփանյան Գ., Շամախի քաղաքի հայերի պատմությունից, Երևան, 2013:

² Տես Հ. Ղ., Նամակ Շամախուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, հուլիսի 20, N 28:

³ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 156:

⁴ Շիրվանզադէ Ալ., Իմ կենսքից, «Հասկեր», Թիֆլիս, 1910, N 11, էջ 320- 321:

յանցի վկայակոչումը. «Այտքիկ գիւղօրայք հին են, և բնակիչքն (իմա՝ հայերը - Գ. Ս.) բնիկ շամախեցիք...»¹: Հարցի վրա լույս է սփռում նաև շամախեցի հասարակական գործիչ Ներսես Աբեյանի ուսումնասիրությունում տեղ գտած տեղեկատվությունը. «Հայերը համարվում են Շիրվանի հին բնակիչների մի մասը: Նրանց այստեղ հայտնվելու ժամանակը վերաբերում է եթե ոչ X-XI դարերին, ապա ամենայն հավանականությամբ շատ ավելի վաղ ժամանակների»²: Համաձայն կովկասագետ Ն. Ջեյդլիցի վկայության՝ «Շամախի քաղաքի շրջակայքում սփռված հայկական բնակավայրերը ամենայն հավանականությամբ կազմում են միջին դարերում առավել մեծ քանակությամբ եղած բնակավայրերի մնացորդները»³: Շամախիի հայ բնակչության վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում նաև եվրոպացի մի շարք ճանապարհորդներ⁴: Այս առումով ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում իտալացի դիվանագետ, ճանապարհորդ ու վաճառական Ջոզեֆո Բարբարոն, որը 1471-1473 թթ. եղել է Վենետիկի դեսպանը Իրանի այդ ժամանակվա տիրակալ Ալ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի արքունիքում: Վենետիկ վերադառնալու ճանապարհին Բարբարոն Թավրիզից հետո լինում է նաև Շամախիում: Նկարագրելով Շամախին՝ նա գրում է. «Գտնվում է դեպի Բագվի ծովը վեց օրվան ճանապարհի հեռու...Այս շատ լավ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն եւ շինում է մետաքս, կտավ եւ ուրիշ բաներ իրենց եղանակով: Գտնվում է Մեծ Հայաստանում»⁵, **եւ բնակիչների մեծ մասը հայ են** - (ընդգծումը - Գ. Ս.)»⁶: Ուշագրավ է նաև անգլիացի ճանապարհորդ ու վաճառական Էնթոնի Ջենքինսոնի՝ Շամախիում 1563 թ. ապրիլի 10-ին եղած ժամանակ կատարած գրառումներից հետևյալ հատվածը. «...այս քաղաքը (Շամախին - Գ. Ս.) ծովից ուղտով յոթը օրվան ճանապարհի հեռու է, բայց հիմա շատ ավերակ է, **բնակեցված գլխավորապես հայերով...** (ընդգծումը - Գ. Ս.)»⁷: 1780-ական թվա-

¹ Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 394:

² Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии, исследование Н. А. Абелова, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. VI, ч. II, - Тифлис, 1887, с. 12.

³ Списки населенных местъ Россійской имперіи по Кавказскому краю, LXV, Бакинская губернія. Список населенныхъ мест по сведениям 1859 по 1864 годъ. Сост. глав. ред. ком. Н. Зе́йдлицем, Тифлис, 1870, с. 93.

⁴ Տե՛ս Բոգոսյան Գ. (Պոգոսյան), Արմենիա Շամախի և Մախախի անվանումները և նրանցից որոշ անվանումները, Երևան, 2013.

⁵ Ենթադրելի է, որ Ջ. Բարբարոյին շփոթեցրել է Շամախի քաղաքում ստվար հայության առկայության հանգամանքը, ուստիև քաղաքը ներկայացրել է Մեծ Հայքում:

⁶ Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ: Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դդ., Երևան, 1932, էջ 199:

⁷ Նույն տեղում, էջ 372:

կաններին Շամախի այցելած ֆրանսիացի ուղեգիր Լուի-Ֆրանսուա ֆերիեր-Սովբեֆը նույնպես վկայում էր, որ «Շամախիում բնակվում էին շատ հայեր»¹:

Աղբյուրները փաստում են, որ հայ բնակչությունն իր ուրույն դերակատարությունն է ունեցել քաղաքի էթնոմշակութային զարգացումներում և վաղ ժամանակներից ստեղծել է հոգևոր մշակութային անկրկնելի կոթողներ²: Մատենագրական աղբյուրները փաստում են, որ միջնադարում Շամախին եղել է երկրամասի հարուստ գրչօջախներից մեկը: Մշակութային այդ գործունեությունն իր շարունակությունն ունեցավ նաև հետագա ժամանակներում, երբ 1849 թ. բանաստեղծ Մովսես Ջոհրայանց Արցախեցին, Մարգար Ղուլիյանը և Մինաս Տարղիլիջյանցը Շամախիում հիմք դրեցին հայկական տպագրության գործը³:

Շամախին XIX դ. առաջին կեսին արդեն համարվում էր Արևելյան Այրկովկասի զարգացած և աչքի ընկնող առևտրական կենտրոններից մեկը և ապրում էր բավական աշխույժ տնտեսական ու մշակութային կյանքով: Քաղաքի կրթական, մշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքի և վաճառականության բնագավառներում հայ բնակչության դերի հետագա բարձրացման շնորհիվ, այն դիտվել է նաև իբրև հայկական քաղաք: Պատահական չէ, որ 1828 թվականին, երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական մարզը, Լազարյաններն իրենց առաջադրած ծրագրով, հայկական մարզի սահմաններում ընդգրկել էին նաև պատմական Հայաստանից դուրս գտնվող Շամախին և Շաքին: «Շատ մարզեր,- ասված էր ծրագրում,- ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքու և Շամախու մարզերը՝ էջմիածնի նախագահ վանքով կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագավորության ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը»⁴: 1832 թ. տվյալներով քաղաքում հայապատկան տների թիվը հասնում էր 279-ի⁵:

Ակնառու էր շամախահայերի դերը առևտրի, արդյունաբերության, մասնավորապես՝ մետաքսաթելի արտադրության բնագավառում⁶: Շամախահայերն առաջնակարգ մասնակցություն ունեցան քաղաքի տնտեսության զարգացման գոր-

¹ L. F. Ferrières – Sauvebef, Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières – Sauvebef, faits en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782 jusqu'en 1789, Tome première (t. 1), Maestricht, 1790, p. 228.

² Մանրամասն տե՛ս Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, Երևան, 1997, էջ 52-60:

³ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախի և Բաքու քաղաքների հայկական տպագրության պատմությունից: Հայկական տպագրությունը դարերի միջով (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2014, էջ 93-105

⁴ Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 308:

⁵ Տե՛ս Обзорение российских владений на Кавказе (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях) (Талышинское ханство), СПб., 1836, ч. III (Ширванская провинция), с. 155.

⁶ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախահայերի դերը Արևելյան Այրկովկասի առևտրատնտեսական հարաբերություններում (Հայաստանի քաղաքակրթական ավանդը մետաքսի ճանապարհի պատմության մեջ: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, 21-23 նոյեմբերի 2011, Երևան, 2012, էջ 198-218):

ծում, որի գրեթե ամբողջ կապիտալը գտնվում էր նրանց ձեռքին¹: Շամախիում լայն ճանջում ունեին Լալայան², Ադամյան, Քալանթարյան, Կաճկաճյանց, Դոլուխանյանց, Ավշարյանց, Շահնագարյանց ազնվականական տոհմերը³:

Շամախի քաղաքի ազգաբնակչության բնական աճի վրա խիստ բացասական ազդեցություն են թողել հաճախակի կրկնվող պվերիչ երկրաշարժերը: 1859 թ. տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի պատճառով, նույն թվականի վերջերին նահանգային կենտրոնական վարչությունը տեղափոխվում է Բաքու⁴, որի հետևանքով Շամախին աստիճանաբար կորցնում է երբեմնի փառքը և նյութական բարեկեցությունը: Ավերումների և տնտեսական անկման հետևանքով հազարավոր անգործ մնացած շամախահայեր թողնում են հայրենի եզերքը և գաղթում Բաքու: Եթե 1873 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով Շամախիի հայերի թիվը 5177 (2940 ար., 2237 իգ.) էր⁵. ապա 1897 թ. համառոտաստանյան ա-

¹ Ст'ю Черепанов П., Статистическое описание Шемахинской губернии. Шемаха, Кавказский календарь на 1852 г., Тифлис, 1851, с. 428.

² Շամախի քաղաքի առևտրի, արդյունաբերության և հասարակական կյանքում հայ մելիքական տոհմերից առանձնահատուկ դերակատարություն է ունեցել Լալայան գերդաստանը: Այդ գերդաստանի շառավիղներից Շամախիում և Բաքվում ծավալած իրենց բարերարությամբ հատկապես մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել Մարկոս բեկ Լալայանի որդի Պողոս բեկը և նրա 8 որդիները՝ Աթանասը, Հովհաննեսը, Սկրտիչը, Մարգարը, Գևորգը, Հակոբը և Կարապետը (տես Խ. ա.թ.Ս.[Խորեն ալ, քին. Սիրգաբեկյան], Կենսագրական ակնարկ շամախեցի Լալայանց ազնիւ տոհմի (տես Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, ք. 1-12) : Լալայանները Շամախիում ունեին շքեղ տներ, քարվանատներ, բաղնիք, քաղաքից դուրս կալվածքներ որոնց թվում թաթարաբնակ երկու նշանավոր գյուղ (Ղարաղալի, Արաք Սարուն), ջրաղացներ, վարելատեղեր, արոտատեղեր, այգիներ, ամսրանոցներ, ձմեռանոցներ, որսատեղեր և բազմաթիվ ծառաներ (Քաջբերունի Գ., Բազմամիլիոն ժառանգութիւն (տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, ք. 10):

³ Շամախին ծննդավայր է հայ մեծամուն մի շարք մտավորականների: Այդտեղ են ծնվել երկու քույրերի գավակներ Ալ. Շիրվանզադեն, Հովհաննես Աբեյանը և վերջիններիս մայրերի մորաքրոջ որդի Կոստան Զարյանը, գրականագետ, դրամատուրգ և թարգմանիչ, Լայպցիգի համալսարանը փիլիսոփայության դոկտորի աստիճանով ավարտած Սեդրակ Թառայանը, բանաստեղծ, արձակագիր Վահան Գալֆայանը, գեղեցկատես դերասանուհի Եվգինե Սերբըր (1927 թ. նա Փարիզում հաղթող է ճանաչվել աշխարհի տարբեր երկրների (ԱՄՆ, Գերմանիա, Անգլիա, Իտալիա, Հունաստան, Թուրքիա) միջև գեղեցկուհի կինոդերասանուհու համար կայացած մրցույթում), պարուհի, դերասանուհի, գրող և գրականագետ, Իրանում ելրուպական տիպի առաջին թատրոնի հիմնադիր Սոֆիա Փիրբուդաղյանը, նույն ինքը՝ Արմեն Օհանյանը, Ս. Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, Ռուսաստանի Վիբորգ քաղաքի դպրոցներից մեկում 1892 թ. նկարչություն դասավանդած Ստեփան Ներսեսովը (Ներսեսյան, 1859-1894), Բաքվում ճանաչված երդվյալ ատենակալ և փաստաբան Սահակ Տեր-Ստեփանյանց - Գուրգենյանը (Աղվանից) և շատ ուրիշ նշանավոր գործիչներ (տես Ստեփանյան Գ., Շամախի քաղաքի հայերի պատմությունից, էջ 42-43):

⁴ Ст'ю Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Составил и издал М. С. Шапшович, Баку, 1914, с. 21, տես նաև Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, под ред. Ад. Берже, т. XII, Тифлис, 1904, с. 398.

⁵ Список населенных мест по сведениямь 1873 г., Бакинская губерния. Состав. глав. ред-ак. комитета Н. Зейдлицем, Тифлис, 1879 (6. с.).

ռաջին մարդահամարի տվյալներով քաղաքն ուներ 2515 (1274 ար., 1241 իգ.) հայ բնակիչ¹:

* * *

Դպրոցը, աճող սերնդի կրթության և լուսավորության գործը նահանգի հայ բնակչության առաջնահերթ և հրատապ խնդիրն էր: Մահմեդական հոծ զանգվածով շրջապատված հայ բնակչության համար ուժացումից խուսափելու և ազգային ինքնագիտակցությունը պահպանելու գործում առավել մեծացել էր մայրենի լեզվով գործող դպրոցների դերը: Դրանում իր մեծ դերակատարությունն է ունեցել X դ. վերջերին-XI դ. սկզբներին կազմավորված Շամախու հայոց թեմը (երկրամասի հնագույն անվանումով ավանդաբար կոչվել է նաև Շիրվանի թեմ)²: Սկզբնապես թեմի առաջնորդանիստ կենտրոնն էր Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա վանքը, սակայն, հենվելով 1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլսեմիտե»-ի սահմանած այն կարգի վրա, որով թեմական կենտրոնները պետք է տեղափոխվեին քաղաք, առաջնորդանիստը Սաղիանից տեղափոխվում է Շամախի, և տեղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին դառնում է մայր եկեղեցի³:

Աներկբա է, որ շամախահայերը կրթական գործին շատ մեծ նշանակություն են տվել հենց սկզբից: Տակավին միջնադարից շամախահայերը ուսումնակրթական սերտ կապեր են ունեցել Սյունյաց մետրոպոլիտական Աթոռի հետ: Ձեռագիր հիշատակարանի վկայության համաձայն՝ Հովհան Որոտնեցու մահվանից հետո (1382 թ.), երբ Տաթևի համալսարանը գլխավորում էր նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին (1346-1411 թթ.), Ջուղայից, Թավրիզից, Սյունիքից և այլ վայրերից ուսանելու եկած 12 աշակերտներից մեկը, որի անունն էր Հունան, Շամախիից էր: Ձեռագիր հիշատակարանում ասվում է. «Այլ մեք դարձցուք ի վեր ի մեծ Գրիգոր Տաթևացին, որ ի վրդովմաց վերին աշխարհին առեալ գաշակերտս իւր ԲԺ (12)-ան... որ էին վարդապետք՝ Մխիթար Տաթևու, Յովհանէս ի վանիցն Հերմոնի, Գալուստ ի Վաղընդեցու, յունան ի Շամախու...»⁴: Այս վկայությունը մեկ այլ խմբագրությամբ տեղ է գտել նաև «Հայսմավուրք»-ում, որտեղ Գրիգոր Տաթևացու և նրա աշակերտ Հունանի մասին ասվում է. «Եւ ուներ ժողովեալ բազում աշակերտս՝ որոյնն Ջունան ի Շամախու»⁵: Տակավին միջնադարից իրենց ազգաշահ գործունեությունն էին ծավալել Շամախուց ոչ հեռու գտնվող Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա և Մեյսարիի Սբ. Աստվածածին վանքերն իրենց վա-

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXI. Бакинская губерния. под редакцией Н. А. Труницакого, СПб., 1905, т. 61, с. 1, տե՛ս նաև таблица XIII, с. 53.

² Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախու հայոց թեմի սկզբնավորման հարցի շուրջ, ՀՊԾՀ (տարեկան գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, 2005, N 3, էջ 870-873:

³ Արիստակէս եպս. Սեդրակեան, Հովհաննէս եպիսկոպոս Շախխաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 127-128:

⁴ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. Բ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 152:

⁵ Գիրք որ կոչի Յայսմատուրք, ապրիլի ԻԷ, Կ. Պոլիս, 1730:

նական դպրոցներով, որոնք հայտնի էին որպես գրչության արգասավոր կենտրոններ¹:

Այսկովկասը Ռուսաստանին միավորելուց հետո չնայած ցարիզմը վարում էր իրեն հպատակ ժողովուրդների գաղութացման և ուժացման քաղաքականություն, այդուհանդերձ XIX դարի սկզբին և հաջորդ տասնամյակների ընթացքում սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմանը զուգընթաց կրթական գործի զարգացման համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: Հոգևոր-մշակութային և կրթական կյանքի որոշ աշխուժացում նկատվեց նաև Շամախու հայոց թեմում: Հարկ է նշել, որ նախքան հայկական դպրոցների բացումը, Շամախիում հայ երեխաներն իրենց ուսումը ստացել են արքունի կամ պետական ուսումնարաններում: Ցարական արքունիքի կողմից 1829 թ. օգոստոսի 2-ին հրապարակված «Անդրկովկասյան ուսումնարանների կանոնադրության» հիման վրա ուսումնարաններ բացվեցին նաև Շամախիում, Ղուբայում, Բաքվում և Դերբենդում²: 1838 թ. մայիսի 12-ին ուսումնարան է հիմնվում Շամախիում³, ուր 1858 թ. դրությամբ 144 սովորողներից հայ էր 81-ը⁴: 1866 թ. տվյալներով հայ աշակերտների թիվն արդեն 169 (117 ար., 52 իգ.) էր⁵: 1877 թ. Շամախիում Բաքվի-Դերբենդի տնօրինության իրավասության ներքո բացվում է քաղաքային երկրորդ ուսումնարանը, որտեղ 1895 թ. 138 աշակերտից հայ էր 86-ը (20 գյուղաբնակ, 66 քաղաքաբնակ)⁶: Ուսումնարանի գրադարանի 1343 անուն գրքից հայոց լեզվով գրքերի թիվը 24 էր⁷:

Քննվող ժամանակահատվածում Շամախի քաղաքում գործել են հայկական դպրոցի հետևյալ տիպերը՝ թեմական, ծխական և մասնավոր: Ըստ այդմ՝

ԹԵՄԱԿԱՆ (ՇՄԱԿԱՆ ԱՐԱԿԱՆ) ԴՊՐՈՑ-Այսկովկասում թեմական դպրոցները կամ հոգևոր սեմինարանները բացվեցին 1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլոժենիե»-ի հիման վրա, ըստ որի յուրաքանչյուր ռուսահայոց թեմ պետք է ունենար իր թեմական դպրոցը: Ի տարբերություն ռուսահայոց այն թեմերի, որոնք նյութապես գտնվում էին առավել բարվոք վիճակում և կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծեցին թեմական հոգևոր դպրոցներ, Շամախու թեմում այդ գործընթացը տևականորեն ձգձգվեց: Հիմնական պատճառն այն էր, որ թեմը, գտնվելով նյութական սուղ պայմանների մեջ, միջոցներ չէր կարողանում հայթայթել թեմական դպրոցի բացման համար: Ալ. Երիցյանի դիտարկմամբ. «Այդ միջոցներում շատ խեղճ ու անբարեկարգ էր նաև Շամախու կամ Շիրվանի թեմը: Այնտեղ էլ կոնսիստորիան

¹ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախու Հայոց թեմի Սաղիանի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքի պատմությունը, Երևան, 2007, տե՛ս նաև նույնի՝ Շամախու Հայոց թեմի Մէյարիի Սք. Աստուածածնի վանքի պատմությունից, «Հայկազեան Հայագիտական հանդես», Պէյրոթ, 2009, էջ 351-357

² Տե՛ս Մանրոսյան Մ. Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 36-37:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

⁵ Տե՛ս «Փորձ», Տիֆլիս, Ա տարի, 1876, էջ 156:

⁶ Տե՛ս Описание города Шемаха. Составиль С. П. Зелинский, Тифлис, 1896, с. 25.

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

միայն անունով գոյութիւն ունէր»¹: Թե՛ն 1838 թ. թե՛նական իշխանության կողմից դպրոցի համար արդեն վարձվել էր շենք, սակայն համապատասխան ուսուցիչների բացակայության պատճառով դպրոցի բացումը հետաձգվեց մինչև 1840 թ., երբ գտնուեց 2 ուսուցիչ²: Արևելահայ դպրոցի XIX դարի առաջին կեսի պատմությունն ուսումնասիրած Մ. Սանթրոսյանի դիտարկմամբ. «Շամախու թե՛նական հոգևոր դպրոցը բացվեց և սկսեց գործել որպես ոչ այնքան էլ բարեկարգ և կարգավորված տարրական եկեղեցական դպրոց՝ իր հետագա գոյության տարիներին լավագույն դեպքում բարձրանալով վիճակային հոգևոր դպրոցի մակարդակին»³: Դպրոցը սակայն կարճատև կյանք է ունեցել: Միջոցների անբավարարության պատճառով այն գործեց մինչև 1842 թ.⁴: Էջմիածնի Սինոդի՝ 1842 թ. փետրվարի 2-ի նիստում ընթերցվում է Շամախու թե՛նի կոնսիստորիայի հայտարարությունը՝ «միջոցների պակասության պատճառով թե՛նում հոգևոր ճեմարան բացելու անհնարության մասին»⁵:

Թե՛նական դպրոցի վերաբացումը տեղի է ունենում 1844 թ. մայիսի 28-ին (այլ աղբյուրների տվյալներով՝ 1843թ.) թե՛նի առաջնորդ Մատթևոս եպս. Վեհապետյանի (Երևանցի, 1841 թ. հունիսի 18-1847 թ.) ջանքերով և եկեղեցական մարմինների ու բնակչության հայթայթած միջոցներով⁶: Նկատենք, որ թե՛ն դպրոցը կրում էր թե՛նական անունը, սակայն աննպաստ պայմանների թելադրանքով այն չբարձրացավ ծխականի մակարդակից: Դպրոցն ունեցել է հոգաբարձուների խորհուրդ, որի նախագահը դպրոցական կանոնադրության համաձայն ծխական քահանան էր: Դպրոցի ուսումնական վարչությունը բաղկացած էր մեկ ավագ և երեք ուսուցիչներից⁷: Դպրոցում ավանդվել են հայերեն և ռուսերեն ընթերցանություն, վայելչագրություն, քերականություն, ճարտասանություն, երգեցողություն, թվաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն և սրբազան պատմություն⁸: Հետագայում նույնպես դասավանդվել են այդ առարկաները: 1846 թ. տվյալներով դպրոցն ունեցել է 30 աշակերտ⁹:

Հիմնադրումից ի վեր դպրոցը գործել է նյութական ծանր պայմաններում: Ուստի թե՛նի առաջնորդ Մատթևոս եպիսկոպոսը դրամական անհրաժեշտ օգնության համար պարբերաբար դիմել է Էջմիածնի Սինոդին: Սակայն Էջմիածնից

¹ Երիցեանց Ալ., Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Բ, Թիֆլիզ, 1895, էջ 477:

² Տե՛ն Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 283:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ն ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 516, ք. 647-648:

⁵ Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 283:

⁶ Տե՛ն Դուկասեանց Հ., Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց մէջ (պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, 1886, էջ 44:

⁷ Տե՛ն Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Մուրք Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախույ թե՛նի, Տիֆլիս, 1896, էջ 296:

⁸ Տե՛ն Յеаиискии С., նշվ. աշխ., с. 26, տե՛ն նաև Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 284:

⁹ Տե՛ն Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 284:

դրամական օգնություն ստանալու բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցել: Կամավոր նվիրատվությունների գումարը երեք տարվա ընթացքում ընդամենը կազմել է 947 ռ¹: Ձախողվել են նաև աշակերտներից ուսման վարձ հավաքելու փորձերը, ինչի հետևանքով շատ աշակերտներ հեռացել են դպրոցից²: Դպրոցը թեև գտնվում էր ծայրաստիճան վատթար պայմաններում, այսուհանդերձ այն շարունակել է իր կենսագործունեությունը և փակվել է 1851 թ.³:

Դպրոցի գործունեության երկրորդ շրջանը սկսվում է 1858 թ.⁴: Էջմիածնի Սինոդի 1857 թ. նոյեմբերի 8-ի հրամանով՝ «ծխական հոգևոր ուսումնարան» անվամբ⁵: Ազգագրագետ, պատմաբան ու տնտեսագետ, երկրագործության նախարարության պաշտոնյա Ստեփան Ջելինսկին (Մկրտչյան) Շամախի քաղաքի համառոտ նկարագրության մեջ նույն թվականի դրությամբ դպրոցը նշում է ոչ որպես թեմական, այլ՝ երկդասյա եկեղեցական-ծխական⁶: Դպրոցի գործունեությունը որոշակի կանոնակարգված հիմքի վրա է դրել թեմի առաջնորդ Դանիել արքեպս. Շահնագարյանը (Տարոնեցի, 1863-1868 թթ.): Թեմակալի նախածեռնությամբ առաջին անգամ կազմվել է դպրոցի կանոնադրությունը, ընտրվել են հոգաբարձուներ, հրավիրվել են համապատասխան ուսուցիչներ, սկսել են կանոնավոր գործել դպրոցի հաշվապահական գործառույթները և այլն⁷:

Դպրոցը պահվել է եկեղեցական հասույթներով, «Բաքվի Հայոց Մարդասիրական ընկերության» նպաստով, ծխականների և մասնավոր անձաց նվիրատվություններով⁸: Դպրոցին պարբերաբար նվիրատվություններ են կատարել բարերարներ Մարգարա Կաճկաճյանցը, Գևորգ Բեկ-Ներսիսյանցը, թիֆլիսեցի մեծահարուստ Անտոն Դորղանյանը⁹ և այլք: Դպրոցին 1866 թ. 251 ռ. չափով օգնություն էր հատկացրել նաև Աստրախանի հայոց թեմի հայությունը¹⁰:

Դանիել արքեպս. Շահնագարյանցին հաջորդած Անդրեաս արքեպս. Անդրեասյանը (Պոլսեցի, 1869-1874 թթ.) 1870 թ. նպատակադրվում է ծխական դպրոցը վերածել թեմականի: Այդ նպատակով թեմակալը դրամական հանգանակություն է կատարում Բաքու, Դերբենդ և Ղուբա քաղաքների հայերի շրջանում¹¹: 1870 թ. մի խումբ հայ բարերարների կողմից դպրոցի շենքում հիմնվում է քաղաքի երկսեռ դպրոցների գրադարանը, որի ցուցանակի վրա գրված էր.

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 221, ք. 362-363:

³ Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան, կաթ. դիվան, քոթ. 124, վավ. 359, տե՛ս նաև Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 284:

⁴ Խուրդյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թթ. (ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով), Երևան, 1987, էջ 459:

⁵ Տե՛ս Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 284:

⁶ Տե՛ս Зелинскан С., նշվ. աշխ., с. 26.

⁷ Տե՛ս Դուկասեանց Հ., նշվ. աշխ., էջ 103:

⁸ Տե՛ս «Արարատ, 1876, N 9, էջ 117, տե՛ս նաև Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 296-297:

⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1870, N ԺԱ, էջ 307:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 74:

«Библиотека армянских духовных училца»¹: Գրադարանը կարճ ժամանակամիջոցում այնքան է բարգավաճում և հարստանում նորանոր գրքերով, որ «...նոյն իսկ քաղաքային դպրոցի (որ ունէր բաւականին հարուստ գրատուն) ուսուցիչների նախանձն էր շարժում»²: Գրադարանը ղեկավարել է գրադարանապետը: Գրքերը կնքվել են երկսեռ դպրոցների և գրատան կնիքներով: Գրադարանն ունեցել է նաև իր ընթերցարանը³: Անշուշտ, գրադարանի առկայությունը մեծապես նպաստել է ուսումնական գործի արդյունավետության բարձրացմանը:

Անդրեաս արքեպս. Անդրեասյանի՝ Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցուն ներկայացված զեկուցագրում ասվում է, որ 1873 թ. դպրոցն ունեցել է 73 աշակերտ, իսկ արդեն 1874 թ.՝ 7 ուսուցիչ, 124 աշակերտ⁴: 1877 թ. ուսուցիչների թիվը նվազել է՝ հասնելով 3-ի, իսկ աշակերտներինը՝ 79-ի⁵: 1881 թ. դպրոցի շինության այրվելու պատճառով դասերն անցկացվել են առաջնորդարանի վերնահարկում⁶: Դպրոցը գործել է ծանր և սուղ պայմաններում ուստի և չի կարողացել բարձրանալ ծխականի մակարդակից: 1885 թ. դպրոցը փակվել է⁷ և վերաբացվել է 1886 թ., որից հետո դպրոցը պաշտոնապես դասվել է ծխական դպրոցների շարքին և շարունակել է գոյություն ունենալ թեմի աղքատիկ եկամուտների հաշվին⁸: 1888-89 ուստարվա վիճակագրական տեղեկագրում դպրոցը նշված է ոչ որպես թեմական, այլ «Տղայոց երկդասյան ուսումնարան»⁹: Այսինքն ուներ հնգամյա դասընթաց: Հաջորդ՝ 1889-90 թթ. ուստարում դպրոցն ուներ 80 աշակերտ, որից 47-ը՝ վճարովի, 33-ը՝ ձրի հիմունքներով¹⁰: Ըստ սոցիալական կազմի 1-ը եղել է հոգևորականի, 6-ը՝ աստիճանավորի, 3-ը՝ ազնվականի, 36-ը՝ վաճառականի, 30-ը՝ արհեստավորի, 4-ը՝ հողագործի ընտանիքից¹¹: Նույն ուստարում դպրոցում դասավանդել և տքնաջան աշխատանքով դպրոցի վերելքին իրենց լուծան են ներդրել բազմամյա մանկավարժներ Կարապետ սրկ.

¹ Տե՛ս Գրատեր [Գրաբեգին Լևոնյան], Շամախի: Գրադարանի խնդիրը, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, յունիսի 3 (15), N 62:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 296:

⁴ Տե՛ս «Դպրոց», Վաղարշապատ, 1875-1876, N 4, էջ 134:

⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1878, N ԺԱ-ԺԲ, էջ 455:

⁶ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 297:

⁷ Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ: Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Սկրտչեան (1866-1915): Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, Երևան, 2006, էջ 405:

⁸ Տե՛ս Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905), Երևան, 1970, էջ 54:

⁹ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1887-88 ուսումնական ամի, Վաղարշապատ, 1889, էջ 113, տե՛ս նաև Շամախուց, «Նոր Դար», Թիֆլիս, 1891, յունւարի 15, N 6:

¹⁰ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, Վաղարշապատ, 1891, էջ 102, տե՛ս նաև Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 162:

¹¹ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, էջ 102:

Տեր-Հովակիմյանը (կրոն և երգեցողություն: Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ձեռնարանը), Ալեքսանդր Շավարշյանը (հայոց լեզու, բնագիտություն և թվաբանություն: Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ձեռնարանը), Պատվական Հովհաննիսյանը (հայոց լեզու և թվաբանություն: Ավարտել է Արցախի թեմական դպրոցը), Աստվածատուր Աստվածատուրյանը (ռուսաց լեզու: Ավարտել է Մոսկվայի Լազարյան ձեռնարանը), Աթանաս Եզանյանը (հայոց լեզու և թվաբանություն: Ավարտել է Երուսաղեմի Ժառանգավորաց դպրոցը)¹ և Խ. Փանյանը²: Կարապետ սրկ. Տեր-Հովակիմյանի տարեկան աշխատավարձը կազմել է 450 ռ., իսկ նյութներինը՝ 400 ռ.³:

1895 թ. դպրոցը դարձյալ փակվել է⁴: Թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի (1887 թ. հունվարի 23-1894 թ. հունիս) նախաձեռնությամբ և աստենադպիր Աբրահամ բեկ-Շահվերդյանցի օժանդակությամբ ու հսկողությամբ դպրոցի նախկին տեղում 1890 թ. կառուցվում է նոր շենքը⁵: Այդ տարիներին դպրոցի գրադարանն ունեցել է 6 ձեռագիր և 450 հայերեն և ռուսերեն տպագիր գրքեր⁶: Տարբեր տարիներին թեմական դպրոցին նվիրատվություններ են կատարել բարերարներ Կարապետ Լալայանցը, Կարապետ Զալանթարյանցը, Նիկոլայ Կաճկաճյանցը, Բաղդասար Նազարյանցը և Մարտիրոս Միրզաբեկյանցը⁷: Դպրոցին կտակով նյութական միջոցներ է տրամադրել (300 ռ.) Բաբվի Աբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ավ. քին. Թադևոս Բուդաղյանցը⁸, և շամախեցի Աղաբաբա Լալայանը (2000 ռ.)⁹: Ի դեպ, վերջինիս կտակում մնացած 5000 ռուբլով կտակակատար Լալայանները մտադիր են եղել Շամախու հին եկեղեցու ավերակների տեղում հիմնել հայոց դպրոց¹⁰:

Հետագա ժամանակներում, երբ դպրոցը հայտնվել էր նյութական անմխիթար վիճակում, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը ծրագրում էր դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու և այդտեղ բացել թեմական նոր դպրոց, որի մասին 1893 թ. դեկտեմբերի 20-ին գրությամբ հայտնել է Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցուն: Մտավախություն ունենալով, որ Շամախուց և հարակից գյուղերի երեխաները ի վիճակի չեն լինելու զավ Բաքու, խնդիրն այդպես էլ մնում է առկախ: 1895 թ. դրությամբ դպրոցն ունեցել է 5 ուսուցիչ. 127 աշակերտ¹¹: Նույն թվականին

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Գրասէր [Գարեգին Լևոնյան], Շամախի: Գրադարանի խնդիրը, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, յունիսի 3 (15), N 62:

³ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, էջ 102:

⁴ Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ, էջ 405:

⁵ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 297:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 296:

⁷ Տե՛ս «Արարատ», 1871, N Ե, էջ 52:

⁸ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1885, հուլիսի 21, N 3, էջ 38:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, փետրվարի 5 (7), N 15:

¹¹ Տե՛ս Зелинский С., նշվ. աշխ., с. 26.

դպրոցի գրադարանն ուներ 1323 կտոր գիրք, որից հայերեն՝ 853, ռուսերեն՝ 464, այլ լեզուներով՝ 6¹: 1896 թ. դպրոցը դարձյալ փակվել է²:

Ստահոգ դպրոցի վերաբացմամբ, Մկրտիչ Ա Վանեցին 1896 թ. հոկտեմբերի 27-ի կոնդակով դիմում է Բաքվի հայ մեծահարուստներին և ակնկալում վերջիններիս նյութական աջակցությունը³: Կաթողիկոսը մտադրվել էր դպրոցը վերաբացել որպես թեմական և այն Շամախուց տեղափոխել Բաքու: 1896 թ. Դպրոցի վերաբացման աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով կաթողիկոսի հրահանգով Բաքու է մեկնում եկեղեցական-կրթական գործի եռանդուն գործիչ Խորեն եպս. Ստեփաննեն: Այդ առիթով շամախահայերը 400-ից ավել ստորագրությամբ նամակ են հղում կաթողիկոսին՝ խնդրելով դպրոցը բացել ոչ թե Բաքվում, այլ Շամախիում: Նամակում ասվում էր. «Ամենիս սրտագին բաղձանքն է մեր ճգնաժամի օրերում գեթ բացված տեսնել Շամախում մեր միակ մխիթար յույս ու ապավեն թեմական դպրանոցը հենց տարվույս սեպտեմբերից սկսած»⁴: Ի դեպ, թեմական դպրոցը Շամախուց Բաքու տեղափոխելու խնդիրն այդ օրերին լայն քննարկման առարկա էր դարձել նաև մամուլում: Հասարակական գործիչ Ավ. Արասխանյանցը գտնում էր, որ դպրոցը Շամախուց պետք է տեղափոխվի Բաքու՝ այդ քայլը պայմանավորելով այն հանգամանքով, որ խիստ նվազել էր Շամախի և Գյոքչա գավառներ հայ աշակերտների թիվը, այնինչ Բաքվում կարող էին սովորել նաև այդտեղ հաստատված շամախեցի և գյոքչայեցի երեխաներ: «Ինչ է Շամախու հասարակութունը,- գրում էր Ավ. Արասխանյանցը,- եթե ոչ մի յետամնաց ժողովուրդ, որի ամենակենդանի ոյժերի առաջին գործ է լինում թողնել այդ քաղաքը և հաստատուել Բաքում: Ինչ ունի Շամախու հայ հասարակութունը, համեմատութեամբ Բաքվի»⁵: Վերաբացվող թեմական դպրոցը Շամախուց Բաքու տեղափոխելը նպատակահարմար է համարել նաև Ավ. Շիրվանզադեն⁶: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ դպրոցի՝ Բաքու տեղափոխման հարցը լայն քննարկման առարկա է դարձել նաև հետագա ժամանակներում՝ թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի (1914 թ. մարտի 31-1915 թ. նոյեմբերի 19) օրոք⁷, ընդհուպ նաև 1917 թ.⁸ թեմի հաջորդ առաջնորդ Բագրատ եպս. Վարդազարյանի (1916 թ. նոյեմբերի 24-1920 թ.) օրոք: Հարկ է նշել, որ թեմական

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Խոսրոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 458:

³ Տե՛ս Արասխանեանց Ա., Նոր թեմական դպրանոցների խնդիրը, «Մուրճ», 1896, N 10-11, էջ 1386, տե՛ս նաև «Մշակ», Թիֆլիս, նոյեմբերի 9, 1896, N 128:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 350, ք. 65-66, տե՛ս նաև Արասխանեանց Ա., Նոր թեմական դպրանոցների խնդիրը, «Մուրճ», 1896, N 10-11, էջ 1386, տե՛ս նաև Երկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 213:

⁵ Արասխանեանց Ա., Նոր թեմական դպրանոցների խնդիրը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1896, N 10-11, էջ 1386:

⁶ Տե՛ս «Տարագ», Թիֆլիս, 1896, N 46, էջ 726-727:

⁷ Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ, էջ 382-387:

⁸ Տե՛ս Գարագաշ Ա., Շամախեցիների ժողովը առաջնորդարանում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1917, մարտի 12 N 54:

դպրոցի բացումը Բաքվում խափանվեց ցարական իշխանությունների կողմից: Այդ տարիներին դպրոցական կյանքի որոշ աշխուժացումը և հայ ժողովրդի առաջադիմության և լուսավորության ձգտումը ռուս պաշտոնյաների սրտով չէն: Գ. Գոլիցինի կառավարչապետության տարիներին նոր ուժգնությամբ դրսևորվեց հայերին դավանափոխելու քաղաքականությունը¹: Ուստի, 1896 թ. դեկտեմբերի 19-ին ներքին գործոց նախարար Ի. Գորենիկինը առանց պատճառները հայտնելու Մկրտիչ Ա Վանեցուն հայտնում է, որ «ներկայումս ծայր աստիճան աննպատակահարմար է թեմական դպրոցի բացումը ...»²:

Դպրոցը վերաբացելու և այն թեմական աստիճանի բարձրացնելու ուղղությամբ քայլեր է ձեռնարկել նաև Շամախու թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Այվազյանը (1896 դեկտեմբերի 20-1898): Թեմական կողմից 1898 թ. կազմվում է դպրոցի ծրագիրը և ներկայացվում էջմիածնի Սինոդին, որպեսզի վերջինս ներկայացնի կառավարությանը՝ ի հաստատում: Մկրտիչ Ա Վանեցին, շարունակելով թեմական դպրոցի վերաբացման ուղղությամբ ծավալած բուռն գործունեությունը, 1899 թ. փետրվարի 24-ին թիվ 267 կոնդակով շտապ կարգով ներկայացրել է «Բարձրագույն հաստատութեան Շամախու թեմական դպրանոցի կանոնադրութիւնը», սակայն, քանի դեռ ծխական դպրոցները մնում էին փակված վիճակում, թեմական դպրոցի բացումը մնում էր անորոշության մեջ³:

Շամախիում ծխական դպրոցն առաջնորդարանի շենքում վերաբացվեց միայն 1905 թ.՝ Ա և Բ դասարաններով, իբրև՝ «սկզբնավորութիւն ապագայ Թեմ.[ական] դպրանոցի»⁴:

Ամփոփելով նշենք, որ այդպես էլ թեմական աստիճանի չբարձրացված Շամախու արական ծխական դպրոցը թեմի կրթամշակութային կյանքում յուրովի դերակատարություն է ունեցել: Այստեղ են սկզբնական կրթություն ստացել և թեմում հետագայում հոգևոր ծառայության անցել մեծ թվով քահանաներ և եկեղեցական-ծխական դպրոցների ուսուցիչներ⁵:

ՍԲ. ՍԱՆԴԽՏՅԱՆ ՕՐԻՈՐԴԱՑ ԵՐԿՐԱՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑ-Հարկ է նշել, որ ուսումնական գործում շամախահայերը մեծ տեղ են հատկացրել նաև աղջիկների կրթության հարցերին: Այդ է վկայում Շամախուց Հովհ. Միրզաբեկյանի «Արարատ» ամսագրին տված մի հաղորդման հետևյալ հատվածը. «Յուսալի է ևս Շա-

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես- XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 599

² Երկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 214:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 75:

⁴ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ, էջ 353: Թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի՝ Էջմիածնի Սինոդին 1914 թ. սեպտեմբերի 14-ին հղած գրությունից պարզվում է, որ դպրոցը դեռևս չէր վերածվել թեմականի (տե՛ս նույն տեղում, էջ 367-368): 1917 թ. դրությամբ շարունակում էր գործել որպես եկեղեցական-ծխական դպրոց (տե՛ս Զօսեան Յ., Շամախի, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, փետրարի 24, N 40):

⁵ Շամախու հայոց թեմական դպրոցի հանգամանալից քննությունը տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Շամախու թեմական դպրոցի պատմությունից (XIX դ.-X դ. սկիզբ): Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. 7, Երևան, 2006, էջ 67-74:

մախույ հայ ժողովուրդից, որ պետք է զբաղվի ժամանակիս պահանջման համեմատ ուշադրութեան արժանաւոր այն հասարակաց խնդրոյն, որ կվերաբերի իրանց օրիորդական ուսումնարանին, անտարակոյս լինելով, թէ՛ պատրաստելու է նա ողջախոհ, և զաւակաց բարոյապէս և բնականապէս օգուտը և վնասը ճանաչող Աստուածապաշտութեամբ սնուած մայրեր»¹:

Շամախիում իգական դպրոցը հիմնվել է 1867 թ. (այլ աղբյուրներով՝ 1869 թ.²)՝ թեմի առաջնորդ Դանիել արքեպս. Շահնագարյանցի (Տարոնեցի, 1863-1868) օրոք³: Դպրոցը տեղավորված է եղել եկեղեցապատկան սեփական տներից մեկում⁴: Դպրոցի ուսումնական վարչությունը բաղկացած էր մեկ ավագ և երեք ուսուցչուհիներից⁵: Ի դեպ, ստեղծվող իգական դպրոցները մեծ մասամբ եկեղեցական-ծխական էին, արականից մի փոքր ավելի սեղմված ծրագրով, որտեղ ավանդվում էին նաև հատուկ առարկաներ⁶: Այդտեղ ավանդվել են կրոն, հայոց պատմություն, աշխարհագրություն և բնագիտություն, գծագրություն, ռուսաց լեզու, թվաբանություն, ազգային և եկեղեցական երգեցողություն, հայոց և ռուսաց վայելչագրություն և ձեռագործություն⁷: Բացված տարում դպրոցն ունեցել է ընդամենը 12 աշակերտ⁸: 1868 թ. դպրոցը նյութական անհրաժեշտ միջոցների բացակայության պատճառով գտնվել է վատթար պայմաններում: Դպրոցին նյութական անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելու նպատակով Շամախու թեմի հաջորդ առաջնորդ Անդրեաս արքեպս. Անդրեսայանը (Պոլսեցի, 1869-1874) 1869 թ. հունիսի 22-ին Շամախու թեմական դպրոցի դահլիճում տեղի հասարակության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրում է ժողով, ուր և որոշվում է Շամախիում կազմակերպել մի ընկերություն, որը պետք է նյութապես ապահովեր իգական ուսումնարանի գոյությունը: Ինչպես ասվում է «Արարատ» ամսագրում. «...անցեալ 1869 թուականում բացեց (Անդրեաս արքեպս. Անդրեսայանը,- Գ. Ս.) մի թեթև և դիրին եղանակ ժողովրդեան ձեռնատու և նպաստամատոյց լինելու յիշեալ դպրոցին, որով ինքեանք աւելի ծանրութիւն չզգալով կարողանան գէթ գոյութեան մէջ պահել իրանց ուսումնարանը-իրանց լուսաւորութեան առիթը»⁹:

Ընկերության կանոնադրության 1-ին կետի համաձայն հանգանակված գումարը պետք է լիներ 3 ռ. արծաթից ոչ պակաս, 2-րդ կետով հանգանակվող գումարը պետք է վճարվեր դպրոցի հոգաբարձության միջոցով՝ կանխիկ կամ 4-րդ ամսի վերջում, 3-րդ կետով յուրաքանչյուր հանգանակող դպրոցի հոգաբարձության կողմից ստանում է ապահովագիր, և վերջին՝ 4-րդ կետով՝ ընկերության

¹ «Արարատ, 1870, N Բ, էջ 277:

² Տե՛ս ՅԵԼՍԻՍԿԱՆ Ը., նշվ. աշխ., Կ. 26.

³ Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, հոկտեմբերի 1, 1869, N 47, էջ 330-331:

⁴ Տե՛ս ՅԵԼՍԻՍԿԱՆ Ը., նշվ. աշխ., Կ. 26.

⁵ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 296:

⁶ Տե՛ս Երկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 51:

⁷ Տե՛ս «Արարատ, 1876, N Գ, էջ 117:

⁸ Տե՛ս Խուդոյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 459:

⁹ Տե՛ս «Արարատ, 1870, N Բ, էջ 276:

անդամները պարտավորվում էին կանոնադրությունը կատարել սրբորեն և անխախտ¹: Դպրոցի՝ 1873-1874 թթ. հաշվետվությունից երևում է, որ հիշյալ ընկերությունը ունեցել է 7 անփոփոխ անդամ, 30՝ տարեկան անդամ և 24՝ խնամակալ կանայք: Միաժամանակ սահմանված է եղել, որ անփոփոխ անդամները պարտավոր էին դպրոցի օգտին մուծել 100-ական ռուբլի, իսկ տարեկան անդամները՝ յուրաքանչյուր տարի 10-ական ռուբլի, խնամակալ տիկնայք՝ տարեկան 5-ական ռուբլի²: «Արարատ» ամսագրում հարատարակված ցուցակից հետևում է, որ 1870 թ. փետրվարի 7-ի տվյալներով դպրոցի օգտին հանգանակել էին 89 հոգի, իսկ հանգանակված գումարը կազմել է 521 ռ.³: Տարեցտարի հանգանակված գումարներով հնարավոր է եղել ապահովել դպրոցի ուսումնական բնականոն գործընթացը: Դպրոցն ունեցել է նաև իր երգչախումբը, որի ղեկավարն էր Բաղդասար սարկավազը⁴: 1873 թ. դպրոցն ունեցել է մեկ նախապատրաստական և մեկ առաջին դասարան, 4 ուսուցիչ, 41 աշակերտ⁵: 1874 թ. աշակերտների թիվը աճել է՝ հասնելով 61-ի, դրան հակառակ 2-ով նվազել է ուսուցիչների թիվը⁶: Նույն թվականի տվյալներում դպրոցի նախնական դասարանն ունեցել է 1 ուսուցիչ, 65 աշակերտ⁷: 1875 թ. աշակերտների թիվը դարձյալ նվազել է՝ հասնելով 58-ի, ուսուցիչների թիվը մնացել է նույնը՝ 2 հոգի⁸: 1877 թ. դպրոցն ուներ 4 ուսուցիչ, սակայն նվազել էր աշակերտների թիվը՝ հասնելով 53-ի⁹: Դպրոցը չի ունեցել իր սեփական գրադարանը և օգտվել է թեմական դպրոցի գրադարանից¹⁰:

Դպրոցի շենքի խարխուլ լինելու պատճառով Շամախու թեմի առաջնորդ Թադևոս արքեպս. Չյունականը (1876-1880 թթ.) 1879 թ. ձեռնարկում է նոր շինության աշխատանքերը: Թեմակալի միջնորդությամբ զավառապետ Ստարցևը հատկացնում է շինության համար նոր հողատարածք: Դպրոցի կառուցմանը նյութապես աջակցել են Համազասպ վրդ. Համազասայանցը, դպրոցի վերակացու և հոգաբարձու Հովհաննես Խալաֆյանցը¹¹, շամախեցի մեծահարուստ Պավել Շամիրի Մելիք-Բեգլարյանցը, Լալայան եղբայրները և Քալանթարյանները¹²: Դպրոցի նոր շինության աշխատանքներն ավարտվել են 1880 թ.¹³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 277:

² Տե՛ս Խոտոբյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 459:

³ Տե՛ս «Արարատ», 1870, N Բ, էջ 277-278:

⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1870, N Բ, էջ 283:

⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1873, N Ե, էջ 189-190:

⁶ Տե՛ս «Արարատ», 1874, N Դ, էջ 147:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս «Արարատ», 1875, N Բ, էջ 155:

⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1878, N ԺԱ-ԺԲ, էջ 455:

¹⁰ Տե՛ս Зелинский С., նշվ. աշխ., с. 26.

¹¹ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 297:

¹² Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, օգոստոսի 27, N 149:

¹³ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 297:

1885 թ. դպրոցն արդեն երկդասյա էր: Սակայն նույն թվականին դպրոցը փակվել է և վերաբացվել է 1886 թվականին: 1889-90 թթ. ուս. տարում դպրոցն ուներ 49 աշակերտ, որից 46-ը՝ վճարովի, 3-ը՝ ձրի հիմունքներով¹: Ըստ սոցիալական կազմի 4-ը եղել է աստիճանավորի, 3-ը՝ ազնվականի, 27-ը՝ վաճառականի, 14-ը՝ արհեստավորի, 1-ը՝ հողագործի ընտանիքից²: Օրիորդաց դպրոցում դասավանդել են արական դպրոցի ուսուցիչները: 1889-90 թթ. ուս. տարում թե՛ արական և թե՛ իգական դպրոցները միասին ունեցել են 1 ավագ ուսուցիչ, 4 ուսուցիչ և 1 վարժուհի³: 1895 թ. աշակերտների թիվն արդեն հասնում էր 78-ի⁴: Դպրոցը պահվել է եկեղեցական հասույթներով, ծխականների և մասնավոր անձաց նվիրատվություններով, թատերական ներկայացումներից ստացված գումարներով, աշակերտուհիների ձեռագործ աշխատանքների վաճառքով և «Բաքվի Հայոց Մարդասիրական ընկերության» նպաստով⁵: Ընդհանուր առմամբ, 1887-1895 թթ. ընթացքում «Բաքվի Հայոց Մարդասիրական ընկերությունը» դպրոցին տարեկան տրամադրել էր 1500 ռ. օգնություն⁶: 1895 թ. դպրոցն ունեցել է 78 աշակերտ, 1 ուսուցչուհի և թեմական դպրոցի 3 ուսուցիչ⁷: 1896 թ. դպրոցը դարձյալ փակվել է: Վերաբացվել է միայն 10 տարի անց՝ 1905 թ.⁸:

ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԻՐԱԿՆՕՐՅԱ ԴՊՐՈՑ - Հիմնվել է 1881 թ. Շամախու թեմական դպրոցին կից, տեղի դպրոցի ուսուցիչ և տեսուչ Ա. Գալստյանի ղեկավարությամբ: Այդտեղ շաբաթը երեք անգամ հանրության համար դասախոսություններով հանդես են եկել թեմական դպրոցի ուսուցիչները⁹: Դպրոցը գործել է երկու տարի:

Շամախիի հայ բնակչության կրթական կյանքում ոչ պակաս կարևոր դեր են խաղացել նաև մասնավոր դպրոցները, որտեղ հիմնականում սովորեցնում էին տառաձանաչություն, գրել, կարդալ և մի քանի շարականներ: Այսրկովկասի քաղաքացիական իշխանությունների՝ 1834 թ. կազմած մասնավոր դպրոցների ցուցակում նշվում է, որ Շամախին ունեցել է 8 հայկական դպրոց՝ 8 ուսուցիչ և 83 աշակերտ¹⁰: Մասնավոր դպրոցները Շամախիում գործել են մինչև 1834 թ. և փակ-

¹ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ժխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, էջ 102, տե՛ս նաև Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 162:

² Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ժխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, էջ 102:

³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 162:

⁴ Տե՛ս Краткий исторический очерк состояния и деятельности Бакинского человеколюбиваго общества во имя св. Григория просветителя Армении съ 1854 по 1896 гг., Состав. член совета общества секретар А. Калустянец, Баку, 1896, с. 24.

⁵ Տե՛ս «Արարատ, 1876, N Գ, էջ 117, տե՛ս նաև Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 296-297:

⁶ Տե՛ս Краткий исторический очерк состояния и деятельности Бакинского человеколюбиваго общества..., с. 23-24.

⁷ Տե՛ս Зелинский С., նշվ. աշխ., с. 26.

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 572, թ. 4:

⁹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1882, հունիսի 9, N 101:

¹⁰ Տե՛ս Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 282:

վել Այսրկովկասի կառավարչապետ Ի. Պասկևիչի կարգադրությամբ¹: Կասպիական մարզի վարչության՝ 1842 թ. օգոստոսի 14-ի՝ Վրաստանի կառավարչապետին ուղղված զեկուցագրում ասվում է, որ Շամախի քաղաքում գործում էր հայկական 1 մասնավոր դպրոց՝ 20 աշակերտով²: Աղբյուրներում սակավ տեղեկություններ են պահպանվել 60-70-ական թվականներին Շամախիում գործած հետևյալ երկու դպրոցների մասին:

ՏԵՐ-ԱՎԱՆԵՍԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆ-Հիմնադրման վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Հայտնի է, որ մեկ տարի՝ 1866 թ. այդ ուսումնարանում է սովորել Ալ. Շիրվանզադեն, ապա տեղափոխվել թեմական դպրոց, ուր այդ ժամանակ դասավանդում էր Գասպար վարժապետը³: Սակայն Շիրվանզադեն այստեղ էլ երկար չի մնում. հոր հորդորով մտնում է ռուսական գավառական երկդասյան դպրոցը⁴: Գրողն «Իմ կյանքից» հուշերում հետևյալ ուշագրավ նկարագրությունն է թողել կիսագրագետ Տեր-Ավանեսի և նրա դպրոցի մասին: «Դա (Տեր-Ավանեսը - Գ. Ս.) մի հասարակ գյուղացի էր եղել, եկել էր մեր քաղաքը, գրել կարդալ սովորել և եկեղեցում տիրացու դարձել: Թե ինչպես էր քահանա ձեռնադրվել, աստված գիտե: Գլխավորն այն է, որ ինքը հազիվհազ ավետարանը կարդալ գիտեր, ուսումնարան էր բաց արել և դաս էլ էր տալիս մեզ, ամեն մեկիցս վերցնելով ամիսը մի ռուբլի:

Եվ ինչ դաս, «այբ, ժե, ճե, ռա, բեն, ինի, մեն, սե» և այլն, բայց այն էլ ասեմ, որ մեծ աշակերտները կարդում էին սաղմոսագիրք, ավետարան, ավելի ուսյալները՝ աստվածաշունչ, մինչև անգամ ճարտասանություն:... Տեր-Ավանեսի ուսումնարանում սեղաններ չկային, մենք նստում էինք հատակի վրա ծալապատիկ»⁵: Դպրոցի հետագա գործունեության վերաբերյալ այլ տեղեկություններ մեզ հայտնի չեն:

ՀԱՔՅԱԼ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆ-Հիմնադրման վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Հայտնի է միայն, որ այն գործել է 1860-ական թվականներին, Հաքյալ անունով վարժապետի տան կից սենյակներից մեկում⁶: Այդ դպրոցում կարճ ժամանակով ուսանել է ապագա մեծ դերասան Հովհաննես Աբելյանը, ում հուշերում ասվում է. «Նա (Հաքյալ վարժապետը - Գ. Ս.) հաստատել էր ուսումնարանը իր բնակարանին կից սենյակներից մեկում, ուր գետնին շարան-շարան նստոտում էին աշակերտները, իրանց տանից բերած կապերտի կտորների վրայ»⁷: Դպրոցի հետագա գործունեության այլ տեղեկություններ հայտնի չեն:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Հին թուրքեր: Նիսբեր Շիրվանզադեի մասին, «Վէմ», Փարիզ, 1935, Դ տարի, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, թիւ 4, ԺԲ, էջ 90:

⁴ Տե՛ս Շիրվանզադե, Իմ կյանքից, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1959, էջ 167, 181, տե՛ս նաև Շիրվանզադե, Կյանքի բովից, Երկեր հինգ հատորով, հ. 5, Երևան, 1988, էջ 11:

⁵ Նույն տեղում, էջ 167, 171:

⁶ Տե՛ս Մելիքսեթյան Ս., Հովհաննես Աբելյան: Կյանքը գործունեությունը, Երևան, 1954, էջ 10:

⁷ Մարդանեան Ֆ., Յովհաննես Աբելեան (Կենսագրական տեղեկություններ), Թիֆլիս, 1907, էջ 2:

Նշենք, որ թե՛ Տեր-Ավանեսի և թե՛ Հաքյալ վարժապետի դպրոցները աչքի են ընկել դաստիարակության իրենց խստաբարո օրենքներով: Այս դպրոցներում գործում էին ծեծը և ֆալախկայի «գորությունը»¹: Հովհ. Աբելյանը Հաքյալ վարժապետի «դաստիարակչական» գործունեության վերաբերյալ թողել է հետևյալ վկայությունը. «Ո՛չ, նա բաւականանում էր՝ ճիպոտի և երբեմն էլ իր չիբուխի զգւանքներով: Իսկ, եթէ հարկը պահանջում էր մի այնպիսի պատիժ տալ, որ «օրինակ» լինէր աշակերտութեան, երևան էր գալիս ահա՛ «օրհնուած» ֆալախկան»²:

Ամփոփելով նշենք, որ վերոնշյալ դպրոցներն իրենց գործունեությամբ նշանակալի դեր են կատարել Շամախի քաղաքի հայ բնակչության կրթամշակութային կյանքի զարգացման ուղղությամբ և հատկապես մատաղ սերնդի դաստիարակության գործում:

Ամփոփում

Աղբյուրները վկայում են, որ Շամախի քաղաքի հայ բնակչությունը կարելու ու յուրահատուկ դերակատարություն է ունեցել քաղաքի էթնոմշակութային զարգացման մեջ:

Շամախի հայկական եկեղեցական - ծխական դպրոցը հիմնադրվել է 1840 թ.: Սբ. Սանդխտյանի դպրոցը հիմնադրվել է 1867 թվականին: Այս դպրոցները մեծ դեր էր խաղացել շամախահայության կրթական եւ մշակութային կյանքի զարգացման գործում:

Из истории армянских школ города Шамахи (XIX в.)

Г. Степанян
д.и.н., профессор
Резюме

Эти источники свидетельствуют о том, что местное армянское население города Шамахи сыграло важную и уникальную роль в этнокультурном развитии города.

Армянская религиозно-приходская школа Шамахи была основана в 1840 году. Школа Св. Сандхтян для девочек была основана в 1867 году. Эти школы внесли большой вклад в развитие образовательной и культурной жизни армян Шамахи.

¹ Տե՛ս Շիրվանզադե, Իմ կյանքից, ԵԺ, հ. 5, էջ 167, 171:

² Մարդանեան Ֆ., նշվ. աշխ., էջ 3:

**From the History of Armenian Schools of the city of Shamakhi
(XIX century)**

G. Stepanyan

Doctor of Historical Sciences, Professor

Summary

The sources testify that the local native Armenian population of Shamakhi played an important and unique role in the ethnic-cultural development of the town.

The Armenian religious-parish school of Shamakhi was established in 1840. The St. Sandukhtyan school for girls was established in 1867. These schools greatly contributed to the development of the education and cultural life of the Armenians of Shamakhi.

**ՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱԳՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՄԵՎՈՐՄԱՆ ՁԵՎ**

Ավետիս Հարությունյան

պ. գ. թ.

ՀՊՄՀ-ի Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ

Բանալի բառեր՝ Վանի շրջանային վարչությունն, երաշխիք, Հասարակական կարգ, հայկական V գունդ, Լևոն Շաղոյանը, Վանի ոստիկանություն, Գրիգոր Բուլղարացին

Անցնելով իշխանության գլուխ, Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարությունն իր տարածքային սեփականությունը հռչակեց Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմի իրավունքով Օսմանյան կայսրությունից գրավված շրջանները, ուստի և գերադասեց դրանց անմիջական կառավարումը հանձնել իր տեղական իշխանությանը՝ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին, որը պետք է կարգ հաստատեր «ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև տնօրիներ այդ վայրերի քաղաքացիական կառավարումը»¹:

Ջանքերի գնով Պետրոգրադի կենտրոնական իշխանության հսկողության տակ հաջողվեց կազմել Հայաստանի համար **մասնավոր մի վարչություն**, որի կենտրոնն էր Թիֆլիսը: Մինչև 1917 թ. օգոստոս այն իր մասնաճյուղերն ուներ Վանում, Կարինում, Երզնկայում, Բայազետում և Տրապիզոնում²:

Ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում ինքնաբերաբար առաջ է գալիս Վանում տեղական ղեկավար նոր մարմնի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Հաշվի առնելով, որ նոր մարմնի ստեղծումը անպատեհություն կարող էր առաջացնել հայկական ընկերությունների շրջանում, որոնք ճանաչված էին և ունեին դրամական միջոցներ, ընկերությունների ներկայացուցիչների հետ համատեղ, քաղաքապետի և Դանիել վարդապետի մասնակցությամբ, 1917 թ. մայիսի սկզբներին կազմվում է 8 հոգուց բաղկացած ժողովրդական ներկայացուցչական առժամյա ղեկավար մի մարմին՝ **Շրջանային վարչություն՝ Ժամանակավոր Վարիչ մարմին** և որի կազմի մեջ մտնում են քաղաքապետը, դաշնակցական ու սահմանադիր-ռամկավար ազատական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ՝ Կ. Համբարձումյանը (նախագահ), բժիշկ Տեր-Թովմասյանը, Գր. Օհանջանյանը (բարեգործականի Վանի

¹ Борьба за победу Советской власти в Грузии, Документы и материалы, Тбилиси, 1958, с.8.

² Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցույցը, Ժ-ԺԴ տարի, 1916-1920, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 109:

լիագոր), Ա. Մաքսապետյանը, Գր. Խղաթյանը, Ս. Հյուս-Փանոսյանը, Ս. Մեսրոպյանը և Բ. Կասպուտիկյանը (Կասպոցիկյան)¹:

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո նորաստեղծ այդ մարմինը դառնում է Վանի Հայկական իշխանության՝ երկրորդ կառավարության կորիզը:

Ղեկավար այդ նոր մարմնի նախագահ՝ Վանի նահանգային կոմիսար է ընտրվում «Համառուսաստանյան Քաղաքների միության» Կովկասյան բաժանմունքի Վանի լիագոր Կոստյա Համբարձումյանը՝ «Մեր Կոստին»², որը Ս. Օրմանյանի դիպուկ բնորոշմամբ «Վասպուրականի երկրորդ Խրիմեանն էր...»³, կամ ինչպես նրան կոչում էին մի նոր Արմենակ Եկարյան, մարդ, որը «հոգով ու սրտով նուիրում է Վասպուրականի վերաշինության գործին ...մի անձնատրոսին է, որ Վանի շրջանային վարչության ոգին կը կազմէ, նրա գլխատր գարկերակն է»⁴:

Շրջանային վարչությունն իրականացնում է մի շարք ձեռնարկումներ, որոնք Վանում իրոք դառնում են ապահով և ինքնուրույն կյանքի երաշխիքը:

Հասարակական կարգի և անվտանգության պահպանման, իշխանությունների օրինական կարգադրություններն ի կատար ածելու, ինչպես նաև հայկական V գնդին օժանդակելու համար 1917 թ. մայիսին, ժողովրդական նոր կառավարության հետ միասին, Վանում հիմնադրվում է ոստիկանական մարմին՝ Վանի մարզային միլիցիա⁵, որը ղեկավարում էին Լևոն Շադոյանը և Գրիգոր Բուղարացին⁶ (Ըստ Եղիշե Վարդանյանի՝ Լ. Շադոյանը և Տիգրան Բաղդասարյանը⁷):

Ոստիկանության ստեղծումը կենսական հարց էր, որը քննարկվում էր պաշտոնական և անպաշտոն պատասխանատու անձանց կողմից: Այն անհրաժեշտ էր երկրամասը ավագակային և մարդաշինջ հարձակումներից պաշտպանելու համար:

Անհնարին էր Վանում շոշափելի գործ կատարել, ստեղծագործական աշխատանք իրականացնել, վարչական կազմակերպություն ստեղծել, օգնություն իրականացնել, բնակչության ֆիզիկական և տնտեսական գոյությունը պահպանել՝ առանց ոստիկանական ուժեղ կազմակերպության:

¹ «Արև», Բաքու, 1917 թ. ապրիլի 11, թիվ 71, նաև Վասպուրական. 1915-1930, էջ 101, նաև «Աշխատանք», Վան, 1917 թ. մայիսի 13, թիվ 4:

² «Հայաստան», Թիֆլիս, 1917 թ. թիվ 92:

³ Օրմանեան արք. Ս., Թուրքահայ աղետը. պատմական փաստաթղթեր, Ա, Տեղեկագիր, Էջմիածին, 1919, էջ 37:

⁴ «Արև», Բաքու, 1917 թ. հուլիսի 15, թիվ 145:

⁵ Հարությունյան Ա., Ցարական և Ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի նվաճված տերիտորիայում 1915-1917թթ., ԲՀԱ, 1971 թ., թիվ 3, էջ 72:

⁶ Վրացեան Ս., Հայաստանի հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 62:

⁷ Վարդանեան Ե., «Նահանջ Բյուրոց» Վասպուրականի, Բոստոն, 1920, էջ 7:

Ոստիկանության անհրաժեշտության տեսանկյունից, Վասպուրականը, որը գտնվում էր ռազմաճակատի հարևանությամբ, շարունակական և սպառնացող վտանգի տակ, ուներ բացառիկ նշանակություն:

Փետրվարյան հեղափոխության սկզբից նեթ Արևմտյան Հայաստանի նախկին բոլոր ոստիկանական պահնորդները հեռացվեցին գրավված մարզերից, որի արդյունքում նախկին 3.000 ռազմա-ոստիկանական պահակախմբի փոխարեն մնաց 1000-ից պակաս ոստիկան¹:

1917 թ. օգոստոսի 31-ին գեներալ-կոմիսար Պ. Ավերյանովը ժամանակավոր կառավարությանն է ներկայացնում պատերազմի իրավունքով գրավված Թուրքահայաստանի և Թուրքիայի այլ մարզերի ռազմաոստիկանական պահպանությունը վերակազմակերպելու և Թուրքահայաստանում մարզային ու քաղաքային միլիցիա (ոստիկանություն) ստեղծելու մասին զեկուցագիր ու կանոնադրության նախագիծ, որտեղ մատնանշվում էր, որ պետության շահերը պահանջում էին ամեն կերպ ամրապնդել Կովկասյան բանակի թիկունքը, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր Թուրքիայից գրավված մարզերում ստեղծել կիսառազմականացված ոստիկանություն²: Ժողովրդական ոստիկանության ջոկատների գլխավոր խնդիրն էր ապահովել տեղի բնակչության անվտանգությունը տարբեր տեսակի ավազակախմբերից, որոնք նաև հանդգնում էին հարձակվել ռուսական զորքերի պահեստների, տրանսպորտի և փոքրաթիվ ստորաբաժանումների վրա³ Նախատեսվում էր բազմաքանակ ու լավ վարձատրվող ոստիկանություն ստեղծել Վանի, Խնուսի, Էրզրումի ու Պոնտոսի մարզերում: Վանի մարզն ընդգրկում էր Վանի նախկին վիլայեթը՝ նրա հին թուրքական սահմաններով, Բայազետի և Դիադինի օկրուգները՝ մինչև Թիշլի-չայ գետից արևմուտք: Այդ սահմաններում Վանի մարզը ներառում էր 52.000 երկուեռ բնակիչ: Ավազակային ասպատակությունների տեսանկյունից մարզը գտնվում էր թուրքական և պարսկական Քրդստանի հարևանությամբ, որն առանձնահատուկ իրավիճակ էր ստեղծում⁴: Մարզի ոստիկանությունը պետք է լիներ հետևակային և հեծյալ՝ զինված ժամանակակից զենքով: Նախատեսվում էր ստեղծել զորամասերի կանոններով զործող 4 տեսակի՝

¹ Հարությունյան Ա., Ցարական և ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի նվաճված տերիտորիայում 1915-1917թթ., ԲՀԱ, 1971 թ., թիվ 3, էջ 65:

² Հարությունյան Ա., Ցարական եվ ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը Արեվմտյան Հայաստանի նվաճված տերիտորիայում 1915-1917 թթ., ԲՀԱ, 1971 թ. թիվ 3, էջ 64-71:

³ Ստեփանյան Մ., Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը Առաջին աշխարհամարտի և Հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 2005, էջ 111:

⁴ Հարությունյան Ա., Ցարական եվ ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը Արեվմտյան Հայաստանի նվաճված տերիտորիայում 1915-1917 թթ., ԲՀԱ, 1971 թ. թիվ 3, էջ 67:

տեղական անվտանգության, հաղորդակցության ուղիների, ուղեկալային և պահեստային (ռեզերվային) ոստիկանություն¹:

Դրան հաջորդում է ռուսների կողմից պատերազմի իրավունքով գրավված Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի այլ մարզերի մարզային և քաղաքային ոստիկանության ժամանակավոր կանոնադրության նախագիծը, ըստ որի հասարակական կարգի և անվտանգության պահպանման, ինչպես նաև իշխանությունների օրինական կարգադրությունների ի կատար ածելու համար, յուրաքանչյուր մարզում հիմնվում էր մարզային, իսկ մի քանի ավելի բնակեցված քաղաքներում՝ քաղաքային ոստիկանություն²:

Վանի հայկական ոստիկանության վարչությունը Վանը չորս շրջանների բաժանելուց հետո, իր ուշադրությունը բևեռում է գավառները: Վարչությունը ձեռնարկում է կազմել ձիավոր և հետևակ ոստիկանական խմբեր՝ Հայոց-Ձորի, Թիմարի, Արձակի, Սարայի և Բերկրիի շրջանների համար: Սակայն, զենքի և դրամի սակավության պատճառով, վարչությունն ի վիճակի չէր ավելացնել ոստիկանների թիվը³:

Իրականում ոստիկանների թիվը հասնում էր 154 հոգու, որոնցից 70-ը՝ ձիավորներ էին: Նրանք ստանում էին 60-120 ռուբ. աշխատավարձ⁴: Ըստ էության Վասպուրականը կարիք էր զգում 800 սպառազեն և 700 պահեստային ոստիկանների⁵: Ոստիկանության թվաքանակը շատացնելու համար ռամկավարները 1917 թ. սեպտեմբերին Շրջանային վարչությանն առաջարկեցին պարտադիր զինվորագրության հարցը: Սակայն, հակառակ խնդրի կարևորությանը և տրված բացատրություններին, առաջարկը մերժվեց դաշնակցության կողմից: Այդ մասին Հմայակ Մանուկյանը գրում է. «Դաշնակցութիւն՝ որ քսան տարուան յեղափոխական անցեալ ունի, Դաշնակցութիւն՝ որու հետ է ամբողջ ժողովուրդը, այնքան դիրք եւ այնքան հմայք ունի, որ բաւական է որ ան դիմէ ժողովրդեան, ու դուք պիտի տեսնէք շուտով այնքան միլիցիա արձանագրուողներ պիտի լինին, որ մենք ի վիճակի չպիտի ըլլանք բոլորին կարիքը հոգալու»⁶:

¹ ЦГВИА РФ, ф. 366, оп. 1, д. 93, л. 155, ф. 2003, оп. 4, д. 19, лл. 179-186, նաև Արզումանյան Մ.Վ., Ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ և մյուս մերկացումը բոլշևիկյան կուսակցության կողմից, ԲՀԱ, 1967, թիվ 2, էջ 118:

² Հարությունյան Ա., Ցարական եվ ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը Արեվմտյան Հայաստանի նվաճված տերիտորիայում 1915-1917 թթ., ԲՀԱ, 1971 թ. թիվ 3, էջ 72-82:

³ «Արև», Բաքու, 1917 թ. մայիսի 24, թիվ 106:

⁴ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917 թ. օգոստոսի 29, թիվ 184:

⁵ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917 թ. օգոստոսի 29, թիվ 184:

⁶ Վարդանեան Ե., «Նահանջ Բյուրոց» Վասպուրականի, էջ 7:

Սակայն, երեքուկես ամսվա փորձառությունից հետո, Շրջանային վարչությունը և նույն ինքը՝ Շ. Մանուկյանը համոզվեց, որ իրենք սխալվել են որ տեղական ուժերով կամավոր ոստիկաններ արձանագրելով անհնար էր բավարար թվով ոստիկաններ հավաքագրել տարածաշրջանը վերահսկելու համար՝ նամանավանդ, որ դրսից որևէ օժանդակության հույս չկար:

Միայն 1917 թ. դեկտեմբերի կեսերին Շրջանային վարչությունը ստիպված եղավ քվեարկելու պարտադիր զինվորագրության օրենքը¹:

Միջոցների սղության պատճառով, կառավարությունը տվել էր շատ քիչ քանակությամբ զենք և էլ ավելի քիչ քանակությամբ փամփուշտներ: Ոստիկանների կեսից ավելին կամ կրում էին ատրճանակներ, կամ էլ զենք չունեին: Արևմտյան Հայաստանի զենեղալ-կոմիսարության հրահանգների համաձայն, ոստիկաններն աշխատավարձ պիտի ստանային նախկին ստրաժնիկների և գրադավոյների չափ, այսինքն՝ հետևակը՝ 35 ռուբ., հեծելազորը՝ 70 ռուբ.: Սակայն առաջին երկու ամիսների համար ոստիկանների ստացած աշխատավարձը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը. հետևակ՝ 60-ական ռուբ., ձիավորներ՝ 75-ական ռուբ., խմբապետների օգնականներ՝ 80-ական ռուբ., խմբապետներ՝ 100-ական ռուբ.: Երրորդ ամսվա համար շրջանային վարչությունը կատարեց աշխատավարձերի բարձրացում, որը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը՝ հետևակ՝ 80 ռուբ., ձիավորներ՝ 100 ռուբ., խմբապետներ՝ 120 ռուբ.: Երեք ամսվա ընթացքում Շրջանային վարչությունը ոստիկանական վարչության վրա ծախսել էր 33.600 ռուբ., որից 10.000-ը՝ տեղական միջոցներից²: Թեև ոստիկանությանը հրահանգված էր ոչնչի չխառնվել, սակայն նա իրականացնում էր կամայականություններ և բռնագրավումներ³:

Այդուհանդերձ, Վանի ոստիկանությունը կարճ ժամանակում, իր օգտակարությունը ցույց տվեց: Այն սանձահարեց անօրինական զինի և օղի վաճառողներին, արգելեց պղինձ, երկաթ, կաշի և այլ նյութեր արտահանել Պարսկաստան, իսկ որոշ անաստներին էլ՝ բանտարկեց⁴:

Քիչ չէին նաև թուրք զինվորների գերևարության դեպքերը, որոնց պատմաձուլ թուրքերի հիմնական ուժերի թվաքանակը Վանի մերձակայքում տատանվում էր 600-700-ի սահմաններում: «Ասոնց դրությւնը յուսահատական է, թեթև յարձակումով ասոնք բոլորն ալ կամ անձնատուր պիտի լինին, կամ իրենց շունչը Պիթիս պիտի առնեն»⁵:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո թե՛ արևմտահայերը և թե՛ արևելահայերն աշխատում էին ունենալ միասնական հայկական զորամասեր, այսինքն, ցրված վաշտերն ու գումարտակները վերածել զնդերի և ապահովել իրենց

¹ Վարդանեան Ե., «Նահանջ Բյուրոց» Վասպուրականի, էջ 8:

² «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917թ. օգոստոսի 29, թիվ 184:

³ «Արև», Բաքու, 1917 թ. ապրիլի 7, թիվ 69:

⁴ «Արև», Բաքու, 1917 թ. մայիսի 24, թիվ 106:

⁵ «Արև», Բաքու, 1917 թ. հուլիսի 15, թիվ 145:

անվտանգությունը: Այդ ուղղությամբ հայերի ցանկությունը տալիս է իր դրական արդյունքը: Ժամանակավոր կառավարության նախարարի 1917 թ. հունիսի 2-ի հրամանագրով հայկական ցաք ու ցրիվ վաշտերն ու գումարտակները վերածվում են վեց գնդերի: Երեք հրահանգիչների օգնությամբ միջոցներ ձեռնարկվեցին նաև Վանի երիտասարդներին զինվորական պատրաստվածություն տալու և զենք կրելու համար՝ հարձակման և նահանջի դեպքում բանակին օժանդակելու և քաղաքապահ զորքի դեր կատարելու ուղղությամբ¹: Այդ նպատակով անցկացվեց ցուցակագրություն և առանձնացվեցին 3 հրահանգիչներ²:

Այսպիսով, Վան-Վասպուրականը վերաշինվում էր, «յարութին էր առնում մոխիրների տակից»³: Վերաշինության գործին լծված մարտիկ աշխատում և ճգնում էին օգտակար ու շինարար գործեր կատարել և պատրաստվում էին ապրել նոր կյանքով: Վասպուրականցին՝ քաղաքացին, գյուղացին, կուսակցական գործիչը և թե պաշտոնյան, հանդես բերեց զարմանալի կենսունակություն և ձեռներեցություն՝ վերակառուցելու և վերակենդանացնելու կիսավեր և քարոքանդ դարձած իրենց անչափ սիրելի Վասպուրականը: Ամենատաժանելի պայմաններում վասպուրականցին պահեց իր հոգեկան արիությունը, իր ձեռքը վերցրեց սեփական ճակատագրի տնօրինումը և կազմակերպեց իր հավաքական կյանքը:

Անփոփում

Ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում Վանի շրջանային վարչությունն իրականացնում է մի շարք ձեռնարկումներ, որոնք Վանում իրոք դառնում են ապահով և ինքնուրույն կյանքի երաշխիքը:

Հասարակական կարգի և անվտանգության պահպանման, իշխանությունների օրինական կարգադրություններն ի կատար ածելու, ինչպես նաև հայկական V գնդին օժանդակելու համար 1917 թ. մայիսին, ժողովրդական նոր կառավարության հետ միասին, Վանում հիմնադրվում է ոստիկանական մարմին՝ Վանի մարզային միլիցիա, որը ղեկավարում էին Լևոն Շադոյանը և Գրիգոր Բուլդարացին:

Այդուհանդերձ, Վանի ոստիկանությունը կարճ ժամանակում, իր օգտակարությունը ցույց տվեց:

¹ «Արև», Բաքու, 1917 թ. հոկտեմբերի 7, թիվ 211:

² «Արև», Բաքու, 1917 թ. հոկտեմբերի 7, թիվ 211:

³ Վրացեան Ս., Հայաստանի հանրապետություն, էջ 24:

**Van's Regional Administration and Security Functions as a Form of
Manifestation of Statehood**

A. Harurunyan

PhD Assistant of Historical Sciences, ASPU after Kh. Abovyan

Summary

***Key words:** district department of Van, guarantee, independent life, V Regiment, Levon Shaghoyan, police to Van, Grigor the Bulgarian.*

The district department of Van is creating a bunch of undertakings, which will guarantee a possibility of living a safe and independent life.

In the May of 1917, to provide public order and security, lawful execution of orders, and, as well as, to support the V Regiment, a regional police force was set up led by police authorities Levon Shaghoyan and Grigor the Bulgarian (Grigor Bulgharaci.)

Great measures were taken in Van to give weapons and military training to young people. In case of an attack, the soldiers would retreat in the direction of supporting the army and playing the role of the city's safe-keepers and guardians. List writings were held for that purpose, and three instructors were separated.

**Региональные администрации и функции безопасности Вана как форма
проявления государственности**

А. Арутюнян

к. и. н., доцент АГПУ им. Х. Абовяна

Резюме

***Ключевые слова:** районное управление Вана, гарантирование, общественный порядок, армянский V полк, Левон Шагоян, полиция Вана, Григор Болгарский*

Районное управление Вана осуществило ряд мероприятий, направленных на гарантирование безопасной и независимой жизни. Для обеспечения общественного порядка и безопасности, исполнение государственных законов, а также в целях поддержки армянского V полка, в мае 1917 года была создана областная полиция во главе с Левоном Шагояном и Григором Болгарским (Григор Булгарац). В короткие сроки полиция Вана показала свое значимость.

**ԱՐՅԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ և
ԲԱՐԲԱՌԸ ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Արմեն Սարգսյան

**Բ. գ. թ., դոցենտ, ԼՂՀ կրթության, գիտության և սպորտի
նախարարություն**

Բանալի բառեր- ազգագրություն, բանահյուսություն, բարբառ, ուսումնասիրություն, հողված, քաղաք, գյուղ, ընտանիք, հարսանիք, թաղում, ավանդություն:

Հայ մշակույթի պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Ստեփան Լիսիցյանը: Առանձնապես կարևորվում են նրա ազգագրական ուսումնասիրություններն ու տասնամյակների ընթացքում հարյուրավոր բնակավայրերից գրառած հարուստ նյութերը, ինչը լուրջ հիմք դարձավ գիտության այդ բնագավառի մի շարք հիմնախնդիրների լուծման համար¹: Նշանավոր գիտնականի ուշադրությունից անմասն չմնաց Արցախը, որի ազգագրական բազմակողմանի քննությունն է ներկայացված անհիմն պատճառներով տասնամյակներ շարունակ ձգձգվելուց հետո² տպագրված «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» հիմնարար աշխատության մեջ³:

Աշխատությունը սկսվում է «Հեղինակի կողմից»⁴ նախաբանով, որտեղ Լիսիցյանը տեղեկություններ է հաղորդում ազգագրական ակնարկի ստեղծման հանգամանքների մասին: Ըստ այդ հաղորդման՝ հեղինակը 1924 թվականի ամռանը Անդրկովկասի ԿԳԿ-ին ատրնթեր Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի կազմակերպած գիտարշավի շրջանակներում ազգագրական նյութեր հավաքելու նպատակով մեկնում է Լեռնային Ղարաբաղ: Ստեփանակերտում մարզի ղեկավարության հետ մշակված երթուղիների համաձայն՝ նա ուսումնասիրություններ է կատարում Ասկերանի շրջանի Ավետարանոց, Դաշուշեն, Մարտունու շրջանի Թաղավարդ, Սոս, Գյունե Ճարտար, Գիշի, Ննգի, Հաղրուծի շրջանի Թաղլար, Տոդ, Հաղրուծ, Ծամձոր,

¹ Варданян Л., Степан Лисициан и основные проблемы армянской этнографии, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2015, N2, էջ 208-228:

² *Այդ մասին մանրամասն տե՛ս* Варданян Л., Степан Лисициан и истоки армянской этнографии, Ереван, 2005, с. 287-292:

³ Լիսիցյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ), «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1981, էջ 9-84:

⁴ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 9-10:

Ջրակոս, Մարտակերտի շրջանի Վանք, Վաղուհաս, Հաթերք, Մաղավուզ, Երից-Մանկունք, Մեծ Շեն, Կուսապատ, Մարտակերտ գյուղերում՝ «*հավաքելով բազմակողմանի հարուստ նյութ*»¹: Այստեղ հեղինակը հիշատակում է նաև մինչ այդ Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության բնագավառում հրատարակված որոշ աշխատանքներ՝ նշելով, որ իր շրջագայության ժամանակ այդ նյութերը ստուգել, տարածապես ընդլայնել և զգալիորեն լրացրել է՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով «*հետհեղափոխական ժամանակաշրջանում (մինչև 1924 թ.) տնտեսական և սոցիալական վերափոխումների հետևանքով ժողովրդի կենցաղում տեղի ունեցած փոփոխություններին*»², որոնք, ըստ նրա, ավելի են խորացել հատկապես տնտեսության կուլեկտիվ ձևերին անցնելուց հետո՝ ընդգրկելով տեղական կյանքի բոլոր կողմերը. գրեթե պատմության գիրկն են անցել հին սովորույթները, որոնք մի քանի տասնամյակ առաջ տակավին պահպանվում էին ժողովրդի մեջ՝ կարևոր աղբյուր հանդիսանալով հասարակական զարգացման վաղուց անցած փուլերի ըմբռնման համար³:

Առաջաբանին հետևում է «*Մշխարհագրական ակնարկ*» բաժինը⁴, որտեղ Լիսիցյանը, լինելով նաև նշանավոր աշխարհագրագետ, առանձին ենթաբաժիններով համառոտ, բայց բովանդակալից ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմանները, ռելիեֆը, գետերը, անտառները, բաժանումն ըստ շրջանների:

Բուն ուսումնասիրությունը բաղկացած է հինգ գլուխներից: Առաջին՝ «*Բնակչությունը*» գլխում⁵ հանգամանորեն քննության են առնվում էթնիկ կազմը և սոցիալական խմբավորումը: Հեղինակը Լեռնային Ղարաբաղը համարում է հայկական այն եզակի մարզերից, որոնք դարերի ընթացքում պահպանել են իրենց էթնիկական կազմը, «*որը, սակայն, այստեղ արդեն չի կրում այն ամբողջական բնույթը, որը նրան հատուկ էր մինչև XVII դ. և XVIII դ. կեսերը*»⁶: Ըստ հեղինակի՝ 18-րդ դարի կեսերին մերձկասպյան տափաստանների անասնապահ կիսավաչկատուն ցեղերը ջիվանջիրցի Փանահի գլխավորությամբ, հետզհետե ավելի են ձգտում տիրանալ Ղարաբաղի հրաբխային սարահարթի կանաչապատված ալպիական մարգագետիններին, ինչի արդյունքում հիմնվում է «*Ղարաբաղի խանությունը*», որի կազմավորման հետ էլ մահմեդական տարրերը սկսում են հիմնվել Ասկերանում, Շուշիում և այլ վայրերում՝ զբաղեցնելով ճարահատյալ գաղթած հայ բնակչության

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 9:

² Նույն տեղը

³ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 10:

⁴ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 11-15:

⁵ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 16-26:

⁶ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 16:

տարածքները: Եվ չնայած ռուսական իշխանության հաստատումից հետո հայ գաղթականների մի մասը վերադառնում և վերադարձնում է հին հողերը, այնուամենայնիվ, վերադարձողները քիչ էին և չէին կարող ապահովել հայ բնակչության նախկին խտությունը: Էթնիկ տեղաշարժերից նշվում է նաև 1828 թ. պարսկական Ղարաբաղ մարզի հայության մի մասի վերաբնակեցումը Լեռնային Ղարաբաղում, ինչը, սակայն, Արցախի ազգագրական և բարբառային առանձնահատկություններում էական փոփոխությունների պարձառ չի դառնում, քանի որ *«այդ տարրերը ամբողջ բնակչության 10% են կազմում, մասամբ էլ այն պատճառով, որ Ղարաբաղի և Ղարաղաղի միջև վաղուց ի վեր գոյություն ունեին կենցաղային տեսակետից նրանց մերձեցնող տնտեսական ու մշակութային կապեր»*¹: Լիսիցյանը հայտնում է, որ իր հետազոտության ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը կազմում էր շուրջ 130 հազար մարդ, որից 120 հազարը հայեր էին, 10 հազարը՝ ադրբեջանցիներ, որից միայն 5 հազարը՝ Շուշիում, սակայն չնայած դրան՝ որոշ հանգամանքներ՝ երկարատև հարևանությունը, դարավոր քաղաքական ենթակայությունը պարսկական շահերի գերագույն իշխանությանը, տնտեսական հարաբերությունները մահմեդական ցեղային ավագանու հետ, հիմք են հանդիսացել հայ բնակչության մեջ ադրբեջանափրանական ազդեցությանը, ինչը դրսևորվում էր տարբեր ձևերով՝ ադրբեջաներենի իմացություն, արևելյան երաժշտության յուրացում, երեխաներին մահմեդական անուններ տալու և այլն:

Այս գլխում առավել խորությամբ են նկարագրվում սոցիալական խմբավորումները, հատկապես ռուսական գերիշխանության ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղում դասային հարաբերությունների արմատական փոփոխությունները, որի արդյունքում պարսկական հասարակական դասային խմբավորումները, տնտեսական և քաղաքական նոր պայմաններում քայքայվելով, իրենց տեղը զիջեցին նոր ձևերին: Դա առաջին հերթին անդրադարձավ մելիքների հետևորդների վրա, որոնք, ինչպես և խաները, զրկվեցին իրենց հրապարակային- իրավական արտոնություններից, ինչը անցավ նոր աստիճանավորությանն ու զինվորական իշխանությանը, իսկ մելիքների ժառանգները, ցարական իշխանության քաղաքականության արդյունքում զինվորական կրթություն ստանալով ռազմական տարբեր ուսումնարաններում ու կադետային կորպուսներում, ստացան սպայական կոչումներ՝ հաճախ հասնելով բարձր աստիճանների: Այսպես, մելիքական տոհմերի ներկայացուցիչները և նրանց երբեմնի հպատակներից շատերը, զրկվելով իրենց հողերի մեծ մասից, հեռանում են գյուղերից և հաստատվում քաղաքներում՝ լրացնելով ոչ միայն սպաների, այլև աստիճանավորների, ազատ մասնագիտության տեր անձանց ու արդյունաբերողների շարքերը, իսկ իրենց

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 17:

հողամասերը վարձակալությամբ հանձնում գյուղացիներին: Այս ամենը հանգեցրին ազնվականության հասարակական դերի թուլացմանը, ինչի պատճառով էլ մասնավոր տիրույթային կալվածատիրական հողերի ազգայնացումը Լեոնային Ղարաբաղում չուղեկցվեց գյուղի աշխատավոր տարրերի հակաազնվականական ցասման այնպիսի բռնկումներով, ինչպես Վրաստանում¹:

Դասային քայքայումից անմասն չմնաց նաև հոգևորականությունը: Նոր պայմաններում գյուղական համայնքների սահմանները ընդարձակվեցին վանքապատկան հողերի հաշվին, արդյունքում հոգևորականության եկամուտները նվազեցին, սահմանափակվեցին բարեպաշտական նվիրատվությունները, ինչն էլ հանգեցրեց բազմաթիվ միաբանությունների վերացմանը: Այս շրջանում փակվեց Աղվանից կաթողիկոսությունը՝ վերածվելով սովորական թեմի՝ սկզբում մետրոպոլիտի, այնուհետև եպիսկոպոսի իշխանությամբ, իսկ հոգևոր կառավարումը Գանձասարից տեղափոխվեց Շուշի: Մյուս կողմից՝ հոգևորականների զավակները *«ձգտում էին առավել եկամտաբեր և պատվաբեր զբաղմունքների, քան եկեղեցական արարողությունների կատարումն էր՝ իրենց համար պարտադիր չհամարելով այն հաստատված կարգը, ըստ որի՝ որդին ժառանգում էր հոր հոգևորական կոչումը»*²: Ուսում ստանալով քաղաքներում՝ նրանք հաճախ չէին վերադառնում իրենց դասը՝ ծառայության մտնելով կառավարական հիմնարկներում, ավելի հազվադեպ՝ բանակում: Հոգևորականների հեղինակությունը ավելի մեծ անկում ունեցավ խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո. դրան զուգընթաց գյուղից հեռանում էին մեծ թվով արհեստավորներ, վաստակ փնտրելով Շուշի, Գյանջա, Նուխի, Շամխոր, Գրոզնի, Թիֆլիս և այլ քաղաքներում: Արդյունքում՝ հին սոցիալական խմբավորումների քայքայմանը զուգահեռ, ձևավորվում են մանր և խոշոր առևտրականների, ձեռնարկատերերի, գնորդների խավերը, զարկ է տրվում օղեթորմանն ու շերամապահությանը, հիմնվում են մետաքսագործական ֆաբրիկաներ:

Հեղինակը անդրադառնում է նաև ուսումնական հաստատությունների վիճակին՝ նշելով, որ քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին դրանց թիվը Լեոնային Ղարաբաղում չէր հասնում 50-ի, որից միայն Շուշիում գործող թեմական դպրոցն ու ռեալական ուսումնարանն էին միջնակարգ, որոնց, ինչպես նաև այլ նմանատիպ և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտները, հայրենիքում աշխատանք չգտնելով, բնակություն էին հաստատում Անդրկովկասի, Անդրկասպիայի և Ռուսաստանի այլ մասերի

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 18:

² Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 20:

տարբեր քաղաքներում՝ ներգրավվելով տեղի արդյունաբերական և մշակութային կյանքում:

Նշված գլխի «Հայերն ու հարևանները» բաժնում¹ ներկայացվում է հայերի և ադրբեջանցիների (որոնք մինչև հեղափոխությունը պաշտոնապես կոչվում էին թաթարներ) հարաբերությունները, որոնք ռուսական տիրապետության շրջանում էլ ավելի լարվեցին՝ հանգեցնելով արյունալի ընդհարումների: Հիշատակվում են Շուշու 1905 և 1920 թվականների, Շուշուց քիչ ներքև գտնվող հայկական Քայրալիքենդ գյուղի 1919 թ. կոտորածները:

Աշխատության երկրորդ գլուխում՝ «Քաղաքը և գյուղը»², հեղինակը տալիս է կարևոր տեղեկություններ Շուշի և Ստեփանակերտ քաղաքների, գյուղերի, սուների, ազարակների, արցախցիների արտաքինի ու հագուստի մասին:

Շուշին բնակիչները կոչում են Ղալա (բերդ), իսկ իրենց՝ ղըըըցե (բերդի բնակիչներ): Լիսիցյանը վկայակոչում է որոշ ծերունիների, որոնք էլ, վկայակոչելով իրենց հայրերին, պնդում են, որ մինչև Փանահ խանի մուտքը, այդտեղ եղել է բնակավայր՝ արհեստանոցներով և առևտրական կրպակներով: Հեղինակը Շուշին ներկայացնում է որպես տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող կենտրոն, որտեղ զարգացած էին արհեստները, առևտուրը, արդյունաբերությունը, մշակույթը, սպագրական գործը, ուսումը: Այն նաև նշանավոր ամառանոց էր, հատկապես՝ այլ վայրերում ապրող շուշեցիների համար: Քաղաքը բաղկացած էր չորս հիմնական թաղերից՝ Ագուլեցոց, Ղազանչեցոց, Թավրիզեցոց և Մեղրեցոց, որոնց բնակիչները հիմնականում այստեղ են տեղափոխվել համապատասխան վայրերից: Դրանցից յուրաքանչյուրը հայրենակցական սկզբունքով համախմբված էր իր եկեղեցու շուրջն ու մինչև ռուսական քաղաքային կարգի հաստատումը կառավարվում էր իր թաղային կազմակերպությամբ: Շուշիի բնակչությունը 1823 թ. յոթ հազարից 1914 թ. հասել էր 25 հազարի, և «այն Անդրկովկասյան Հայաստանում բացարձակապես գյուղատնտեսական զբաղմունքներից կտրված գուտ քաղաքային տիպի միակ բնակավայրն էր»³:

Սակայն, ինչպես նշում է Լիսիցյանը, Շուշու հրդեհից հետո նոր կենցաղի առաջացման համար քաղաքային տարրի նշանակությունը խիստ նվազում է: Վարչական կենտրոնը տեղափոխվում է Ստեփանակերտ, որը 1927 թվականին ուներ շուրջ երեք հազար բնակիչ, երևան են գալիս առևտրաարդյունաբերական նոր կենտրոններ, ինչպիսիք են՝ Մարտակերտը և Հոնաշենը, Լեռնային Ղարաբաղին սահմանակից Ադդամ և Կորյազիտ գյուղերը: Այստեղ տեղեկություններ են տրվում նաև արտագնացության մասին, նշվում է, որ մեծ

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 24-26:
² Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 27-37:
³ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 29:

թվով գյուղացիներ գյուղատնտեսական անբարենպաստ պայմանների (հատկապես Դիզակում և Վարանդայում) պատճառով արտագնա աշխատանքի էին մեկնում Դաշտային Ղարաբաղ և Մուղանի տափաստան (հերկի և բերքահավաքի ժամանակ), բայց հատկապես՝ Բաքու, Գրոզնի և այլ քաղաքներ, որտեղ աշխատանքի էին տեղավորվում գործարաններում, ֆաբրիկաներում, իսկոթներում, շինարարությունում և պետական ու մասնավոր այլ ծառայություններում՝ սովորաբար զարնանը վերադառնալով և սկսելով դաշտային աշխատանքները, որոշներն էլ *«շահավետ էին համարում չթողնել քաղաքային աշխատանքը, իսկ գյուղի դաշտային աշխատանքները կատարել կիրարարային կամ վարձակալական այլ սկզբունքներով աշխատուժ վարձելով»*¹: Արտագնաց գյուղացիները վերադառնալով քաղաքային տարբեր սովորություններ էին տարածում գյուղերում, ինչի ազդեցությամբ աստիճանաբար փոփոխվում է գյուղի պատկերը, հատկապես՝ հագուստը և կահկարասին:

Լեռնային Ղարաբաղում, ըստ Լիսիցյանի նկարագրության, գյուղերը տեղաբաշխված էին հովիտների ու կիրճերի բարձրաբերձ լանջերին, ուղղաձիգ ժայռերի (*քերծ*) մոտ, ինչի զլխավոր պատճառներն են պաշտպանական նպատակահարմարությունները և աղբյուրների մերձավորությունը: Տները ցրված էին անկանոն զանգվածներով, չունեին որևէ հստակ հատակագիծ, բայց կրում էին հին ազգատոհմային խմբավորումների հետքերը, չնայած նոր ընտանիքներն արդեն տուն կառուցելու համար ազատ հողամասեր էին ընտրում ազատտոհմային թաղամասերից հեռու՝ գյուղի ծայրամասում՝ այնքան էլ հաշվի չառնելով ազգակցական կապերը: Որպես ամենուր հանդես եկող հնաձև տուն՝ նկարագրվում է *դարադասը* (*սև տուն*)², որն իր տեղը հետզհետե զիջում էր նոր, հաճախ երկհարկանի, թիթեղածածկ կամ կղմինդրածածկ տանիքներով և պատշգամբավոր տներին, որոնց ստորին հարկը ծառայում էր տնտեսական նպատակների, իսկ վերինը՝ բնակելի, թեև ամռանը բնակիչները գերադասում էին բնակվել ստորին հարկում, որտեղ ավելի զով էր: Մարագները, գոմերը և այլ կառույցներ շինվում էին տներից քիչ հեռու՝ ծածկվելով ծղոտով կամ եղեգով:

Հաճախ գյուղացիները իրենց ժամանակի մեծ մասն անց էին կացնում տնից հեռու՝ դաշտերին կից սարքված կալերում կառուցված ժամանակավոր բնակատեղերում, որոնք ժամանակի ընթացքում վեր են ածվում մշտական բնակավայրերի: Ըստ հեղինակի՝ նման ազարակներ են առաջացել Գյունե Ճարտար, Մոս, Թաղավարդ հին գյուղերի մոտ: Դրանցից շատերը դեռևս չունեին

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 31:

² Ղարադամի առավել մանրամասն նկարագրությունը հեղինակը տվել է իր «К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам)» հոդվածում, «Известия Кавказского историко-археологического института», Тифлис, 1925, т. 3, с. 97-108):

հատուկ անուններ և պարզապես կոչվում էին *կալեր*: Ազարակներ էին ստեղծվում նաև գյուղերից հեռու այն վայրերում, որտեղ գյուղացիները, գոմեր կառուցելով, ձմռանը պահում էին անասունները: Արդյունքում այդ ազարակները վեր էին ածվում առանձին գյուղերի: Լիսիցյանը նշում է, որ այդպես Վաղուհաս գյուղից առանձնացել է Հարությունագոմեր, Առաջաձորից՝ Պողոսագոմեր և Վրբարկյումեր, Կուսապատից՝ Դամրլու, Հորաթաղ և Մարտակերտ, Կալադարասուց՝ նոր Կալադարասի, Խրխան, Կորագերք, Կանաչ թալա, Չոբան-Գոնե գյուղերը, իսկ Ավետարանոց գյուղից Ալամանց կյումեր, Մըրգումանց կյումեր, Պլկանանց կյումեր և Հասանանց կյումեր գյուղերի անջատման պատճառն այն էր, որ մեկիքները այդտեղ գտնվող գոմերում վերաբնակեցրել էին առավել բազմանդամ ընտանիքներին¹:

«Տան կահավորումը» խորագրի տակ ներկայացվում է տան կահավորումը, ամանեղենը, ուտեստը: Լիսիցյանը նշում է, որ 20-րդ դարի քսանական թվականներին դարադամ են թափանցել ճենապակե ափսեներն ու արծաթագոծ գավաթները, դանակները, պատառաքաղները, վիեննական ճկաթոռը, իսկ նոր տներում հին կահավորումից ոչինչ չի մնացել: Այդտեղ սենյակները տաքացնում էին բուխարիկներով կամ թիթեղե վառարաններով, մուտք էր գործել քաղաքային կահույքը: Նկարագրության համաձայն՝ կահավորման ամենագնահատելի մասը կրկին կազմում էին գորգերն ու անկողինը, խոհանոցային ամանեղենը մեծ մասամբ պղնձից էր, գերակշռում էին Անդրկովկասի հայ բնակչության մեջ լայնորեն տարածված կոնաձև կաթսաները, երկար բռնակով խոր թավաները, ծանր քամիչները: Ուտեստից հիշատակվում են բանջարեղենը, փլավը, ձվածեղը, կոլոլակը, քյուլթան, տոլման, քաղցրավենիքից՝ կաթնահունցը, գաթան, բարակ քաղցր բլիթները, հացի տեսակներից՝ պռոզը, որը, շնորհիվ փայտի առատության, թխվում էր երկու-երեք օրը մեկ անգամ և այլն: Հայտնվում է նաև, որ բանջարեղենից կարտոֆիլը համեմատաբար նոր էր տարածվել, սմբուկ չէր հանդիպում, թռչուններից շատ էին հավերը, իսկ սագեր ու բադեր իսպառ չկային, կովերի փոխարեն շատերը գերադասում էին այծ պահել, որի պատճառով ամենուր զգացվում էր պանրի, կարագի, մածնի, մսի պակասը: Հաջորդ «Արտաքինն ու հագուստը», բաժնում² մեծ ազգագրագետը անդրադառնում է դարաբաղի հայերի արտաքին տեսքին, սանրվածքին և հագուստի նկարագրությանը: Համեմատելով այլ վայրերի հայերի հետ՝ նշվում են արցախցիների արտաքինի առանձնահատկությունները՝ բարձր հասակը, ավելի սպիտակ մաշկը, բաց գույնի մազերը, ուղիղ կեցվածքը, դուրս ցցված փորի գրեթե բացակայությունը, թեթև ու արագ քայլվածքը, արագ խոսելաձևը և այլն:

¹ Լիսիցյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, էջ 34:

² Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 35-37:

Նշվում է, որ վերացել է տղամարդկանց սափրած գլխին մագափունջ (քյաքուլ) և երեխաների ճակատի մեջ տեղը թել թողնելու սովորությունը, մինչդեռ կանանց սանրվածքն ավելի պահպանողական էր. աղջիկները, ինչպես և ամուսնացած կանայք, մագերը չորս հյուս էին անում՝ երկուսը ետ գցելով մեջքին, երկուսը՝ կրծքին:

Հաղորդվում է, որ տնայնագործության մեջ որպես հիմնական հումք գործածվում էր բուրդը, աստիճանաբար տարածվում էր բամբակը, իսկ մետաքսը լայն գործածություն չունեւ, քանի որ տեղի ջուլիակալին տեխնիկան մետաքսե նուրբ գործվածքներ ստանալու հնարավորություն չէր տալիս: Տղամարդկանց հագուստից հիշատակվում է արխալուղը, չուխան, կուլբան (գուլպա) ոչխարի մորթուց կարված լայն կոնաձև փափախը, քուլքը, յափնջին (այծենակաձ), տրեխը, քոշը (երեսը բաց կրնկավոր կիսակոշիկ), կանացի հագուստից՝ երկար ներքնաշապիկը, խոնջանը, երեք քղանցք ունեցող արխալուղը, մետաքսե լայն գոտին, քուլքը, որոնք սակայն հետզհետե իրենց տեղը զիջում էին քաղաքներից մուտք գործած նոր ձևերին. *«Նույնիսկ գյուղերում այժմ հազվադեպ են հին տարազը կրում, եթե հագնում էլ են, ապա միայն պառավներն ու հիսունն անց կանայք: Ավելի երիտասարդներն արդեն ազատվել են դրանցից»*¹:

Ընտանեկան ու հասարակական հարաբերություններին, բարքերին ու ծեսերին է նվիրված աշխատության երրորդ *«Ընտանիքը»* գլուխը², որի առաջին *«Բաժանք»* բաժնում տրվում են ընտանիքի հոր մահից հետո, նույնիսկ նրա կենդանության օրոք ունեցվածքի բաժանման ձևերը, ընտանիքի անդամների փոխհարաբերությունները, դրանցից յուրաքանչյուրի տեղն ու դիրքը ընտանիքում: Բաժանքի ժամանակ սկզբում առանձնացվում էր չամուսնացած եղբայրների ու քույրերի բաժինը. Քույրերը ստանում էին այն, ինչ հասնում էր օժիտով՝ սպիտակեղեն, հագուստեղեն, անկողին՝ *խարջ*, իսկ եղբայրները՝ հիմնականում անկողնային սպիտակեղեն՝ *ագապ հախք*, և այն, ինչ նախատեսվում էր նրանց հարսանիքի ծախսերի համար: Այրի մայրը, ով ամուսնու մահից հետո հաճախ մնում էր ավագ, երբեմն էլ՝ կրտսեր որդու մոտ, նույնպես ստանում էր որոշակի գումար, մնացած ունեցվածքը բաժանվում էր ամուսնացած եղբայրների միջև, իսկ եթե հայրը ողջ էր, նրա բաժինը չէր գերազանցում որդիների բաժնին: Տունը բաշխվում էր կա՛մ վիճակ գցելով, կա՛մ փոխադարձ համաձայնությամբ:

Ըստ հաղորդման՝ նախահեղափոխական Արցախում *«նույնիսկ բաժանված անհատական ընտանիքում ներքին փոխհարաբերությունները որոշվում էին հոր և մոր հնավանդ հեղինակությամբ, կրտսեր անդամների անձի լրիվ ձնշմամբ,*

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 37:

² Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ էջ 38-52:

*ինչպես նաև կնոջ ստորադրյալ վիճակով*¹: Ընտանիքի գուլիս էր կանգնած հայրը, ով բաշխում էր աշխատանքը միաժամանակ ընտանիքի լիազոր ներկայացուցիչը հանդիսանալով հավաքություններում, ժողովներում, հարսանիքներում, թաղման և այլ միջոցառումների դեպքում: Նրան ենթարկվում էին բոլորը, և միայն հոր ծերության ու տնտեսությունը վարելու անկարողության դեպքում իշխանությունը փոխանցվում էր որդուն: Սակայն տան լիիրավ իշխանությունը պատկանում էր մորը, ով *«առանց վերահսկողության տնօրինում էր բոլոր պաշարները, կանանց մեջ բաշխում էր տնային բազմաթիվ աշխատանքները, հետևում ամեն մի անդամի վարք ու բարքին»*²: Հեղինակը շեշտում է այն համերաշխությունը, որ տիրում էր արցախյան ավանդական ընտանիքում և ընդհանրապես գերդաստանում, չնայած լինում էին նաև երիտասարդների ըմբոստության դեպքեր: Առավել ստորացված էր կնոջ վիճակը, ով սկեսրայրի և քավորի հետ չէր խոսում մինչև մահ, սկեսրոջ հետ՝ մինչև առաջին երեխայի ծնվելը, տեգրոջ հետ՝ տասը տարի և ընդհանրապես զրկված էր բազում ազատություններից ու դատապարտված լռության: Նա հաճախ էր նախատվում և նույնիսկ ծեծվում սկեսրոջ կողմից՝ չհամարձակվելով հակաճառել: Եվ պատահական չէ, որ ընտանիքում տղայի ծնունդը դիմավորում էր համընդհանուր շնորհավորանքներով, իսկ աղջկա ծնունդը համարվում էր դժբախտություն:

Լիսիցյանը անդրադառնում է նաև հեղափոխությունից հետո նոր կարգերի հաստատման արդյունքում առաջացած ընտանեկան հարաբերությունների փոփոխություններին՝ նշելով, որ ընտանեկան տարաձայնությունները ավելի հաճախակի էին դառնում հատկապես վաղ ամուսնությունների արգելումից հետո, և եթե նախկինում աղջիկն ամուսնանում էր 12-14 տարեկանում և որպես չկազմակերպված և չզարգացած էակ՝ հեշտությամբ համակերպվում նոր իրադրությանը, ապա 16 տարին կանանց ամուսնական նվազագույն տարիք սահմանելուց հետո հարս գնացած աղջիկն, ունենալով ձևավորված խառնվածք և հակումների որոշակի ինքնուրույնություն, այլևս չէր հանդուրժում նոր ընտանիքում բռնակալությունն իր նկատմամբ: Փոխվում են նաև ընտանիքի ավագ և կրտսեր անդամների փոխհարաբերությունները. երիտասարդներն ավելի ու ավելի ակտիվորեն են միջամտում ընտանեկան և այլ հարցերի լուծմանը: Դրան զուգընթաց ավելի հաճախակի են դառնում ամուսնական հավատարմության խախտման դեպքերն ու կողմնակի սիրային կապերը, որի հիմնական պատճառներից նշվում են արտագնաց ամուսինների բացակայությունները, ամուսնու երկարատև զինվորական ծառայությունը, բռնի

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 39:

² Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 39:

ամուսնությունը, մետաքսամանան գործարաններում տղամարդկանց ու կանանց համատեղ աշխատանքը և այլն:

Նոր կարգերը էական փոփոխությունները չեն մտցնում արցախցու ավանդական հյուրասիրության մեջ. *«Մովորույթը պատվիրում է ընդունել հյուրին՝ ամենայն հոգատարություն ցուցաբերելով նրա նկատմամբ: Մակայն ամենուր չէ, որ տանտերն առաջվա սիրալիրությունն է ցուցաբերում...»*¹:

«Հարևանները» խորագրի տակ վեր են հանվում գյուղական նույն համայնքի մեջ ընդգրկված ընտանիքների և հատկապես՝ հարևանների փոխհարաբերությունները: Որպես փոխօգնության կարևոր ձև է նկարագրվում հրաքաշը. *«Հրաքաշը գյուղատնտեսական աշխատանքներում կենդանի (եզների) և անկենդան (գուրանի) գույքի ու աշխատավոր ձեռքերի միավորումն է, ընդամին, ամբողջ հաշիվն արվում է՝ եզներն ընդունելով որպես միավոր: Աշխատողն ընդունվում է որպես մեկ եզ, գուրանը՝ երկու (այն գյուղերում, որտեղ գուրանները շատ կատարելագործված են՝ որպես մեկ): Որոշ դեպքերում միավորումը սահմանափակվում է մեկ հերկով, որից հետո միացյալ ուժերով մշակված ամբողջ տեղամասը՝ հրքքը՝ ցիլը (հրաքաշի ցեղը), քանդիրի՝ պարանի օգնությամբ, ըստ եզնահաշվի, բաժանվում է մասնակիցների միջև: Այնուհետև ամեն մեկը ցանում է իր դաշտն ու հավաքում բերքը: Հրաքաշի մեկ այլ հաշվարկի դեպքում եզնամիավորի հաշիվը փոխանցվում է օրերի հաշվին, և ամեն մասնակցի դաշտը վարվում է առանձին՝ նրան հասանելիք օրերի հաշվով: Եթե կողմերից մեկը լրիվ չէր օգտագործում իրեն հասանելիք օրերը, մնացած ժամանակը կարող էր վաճառել մյուսին, իսկ եթե վարը նախատեսվածից ավելի շատ ժամանակ էր խլել, դրա դիմաց դրամ էր մուծում ամբողջ միավորմանը կամ էլ որևէ մեկից գնում էր նրա ավել օրերը»*²: Հիշատակվում է նաև ավելի երկարատև միավորումների մասին, որոնց դեպքում յուրաքանչյուրը սերմացու էր բերում իր եզների թվի հաշվով, և բոլոր աշխատանքները համատեղ կատարելուց հետո ամբողջ բերքը բաժանվում էր եզնամիավորի հաշվին համաձայն:

Փոխօգնության մեկ այլ ձև է *միջին*, որը, ի տարբերություն նախորդի, բնութագրվում է որպես *«դաշտային, այգեգործական, կամ տնային գործերում միմյանց անձնական աշխատանքով կամ գործիքներով օգնելու ձև, որն առկա էր ինչպես հարևանների և բարեկամների, այնպես էլ համայնքի բոլոր անդամների միջև»*³:

Բարոյական պարտք էր համարվում նաև աղքատներին օգնելը:

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 42:

² Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 43:

³ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 44:

«Հարսանիք» բաժնում մեծ ազգագրագետը հանգամանալից նկարագրում է ընտանիքի ստեղծման այդ կարևոր երևույթի ամբողջական գործընթացը: Համառոտակի անդրադառնալով հարսնախոսությանը՝ նա նշում է, որ հարսանիքի օրը և նյութական պայմանները պարզելու նպատակով աղջկա հոր տանը նշանդրեք էր նշանակվում՝ երկու կողմերի ամենամոտ ազգականների մասնակցությամբ ու գյուղի տանտիրոջ, հոգևորականի, քավորի ներկայությամբ, որը կոչվում էր *հրդե կրտորի*: Որոշվում էին փեսայի ընտանիքի կողմից հարսնացուի ընտանիքին տրվելիք նվերները և հարսանիքի ծախքերը հոգալու համար նախատեսված մթերքները, ինչպես նաև հարսնացուի օժիտի պարունակությունը, որի մեջ մտնում էին հագուստեղենը, անկողնու, խոհանոցային պարագաներ, գորգեր, սնդուկ, մափրաշ (գորգագործ պարկ անկողնու համար): Բուն հարսանիքը տեղի էր ունենում աշնանը կամ ձմռանը՝ դաշտային աշխատանքներն ավարտելուց հետո, հատկապես՝ Բարեկենդանին, և սովորաբար տևում էր երեք, երբեմն՝ յոթ օր, ընդ որում՝ ձգտում էին սկսել ուրբաթ օրը, որպեսզի վերջին կիրակի օրը գյուղացիներն ավելի ազատ լինեն և կարողանան ավելի մեծ կազմով մասնակցել խնջույքին: Այնուհետև նկարագրվում են հարսանիքի նախապատրաստական աշխատանքներն ու ծեսերը, հյուրերին հրավիրելու ձևերը: Հատուկ հանդիսավորությամբ էին հրավիրում քավորին՝ մատուցելով նվերներ: Երեկոյան փեսայի տանը գուռնայի նվազի տակ սկսվում էր հարսանեական սկզբնական խնջույքը՝ օղու և գինու առատ գինարբուքով, որը ղեկավարում էր հարսանիքի տնօրենը՝ *թոյրաշին* կամ *թամադան*, ով սովորաբար լինում էր փեսացուի փեսան կամ հորեղբոր տղան: Դրան հետևում էին փեսայի ու նրա ընկերների՝ *մակարների* սափրման ու փեսայի հագուստի օժման արարողությունները, որից հետո մակարների խումբը՝ ղեկավարի՝ *մակարբաշու* գլխավորությամբ, դաշույներով, թրերով կամ հրազենով զինված, փեսայի և մյուս հարսանիքավորների հետ գնում էին հարսի տուն: Հարսնացուի հայրական տանը, ըստ հաղորդման, խնջույքը շարունակվում էր մինչև առավոտ կամ ուշ գիշեր: Առավոտյան քահանայի կողմից տեղի էր ունենում հարսի պսակագգեստի օժումը՝ *քրթեթ օրհնէքը*, որից հետո նրան հագցնելով՝ գնում էին եկեղեցի: Եկեղեցու մոտ մակարների պահակախումբ էր կանգնեցվում, որպեսզի ոչ-ոք չհամարձակվեր կտուրը քար նետել և դրանով հարսին անպտուղ դարձնել: Թոյրաշին քահանային էր հանձնում գյուղի տանտիրոջ տերոդորման՝ որպես վկայություն նրա համաձայնության: Պսակադրությունը կատարվում էր եկեղեցում, իսկ եթե գյուղում եկեղեցի չկար՝ թոնրի մոտ: Եկեղեցուց հարսանեական թափորը շարժվում էր դեպի սուրբ օջախները, որտեղ մոմ վառելով, խունկ ծխելով և սրբությունները համբուրելով վերադառնում էին հարսի ծնողների տուն՝ ճանապարհին հյուրասիրվելով երիտասարդ զույգի բարեկամների կողմից: Հարսի հայրական տանը մասնակցելով կազմակերպված խնջույքին՝ խումբը վերջապես ուղևորվում էր

փեսայի տուն, որտեղ առատ խնջույքը շարունակվում էր մինչև ուշ գիշեր, իսկ հաջորդ օրը տեղի էր ունենում մեծարման հանդեսը, որը կոչվում էր *մեծարք*, որին էլ հաջորդում էր *կանչը*¹: Վերջապես տերտերը քավորի ներկայությամբ փեսայի ու հարսի վրայից հանում էր եկեղեցում նրանց վրա կապած նարոտը՝ *կընընչկարմուրք*, և նրանք իրավունք էին ստանում՝ ամուսնական մահիճ մտնելու: Ամուսնական գիշերը հարսին և փեսային թողնում էին մենակ: Հաջորդ օրը առավոտյան ընտանիքի կանայք և քավորը, ստուգելով հարսի անարատությունը, դրա ապացույցը հանդիսացող ամուսնական սավանը շնորհավորանքներով ուղարկում էին հարսի ծնողներին, իսկ հարսի մայրը մեկ շաբաթ անց գալիս էր դստերը լողացնելու՝ *կըլխըլվա*:

Հարսանեկան այս ամբողջ գործընթացը ներկայացնելիս Լիսիցյանը անդրադառնում է դրանում ընդգրկված մի շարք ծեսերի և մանրամասների: Նշվում է նաև, որ քառասուն օր երիտասարդ գույզը անմաքուր էր համարվում, կինը գրեթե տնից դուրս չէր գալիս, իսկ ամուսինն իրավունք չուներ հարսանիք գնալու, ծննդկանի տուն մտնելու, նույնիսկ կտուրով անցնելու, գոմ մտնելու: Այս շրջանը կոչվում էր *քրոտասունք*:

Առանձին բաժիններ են կազմում ծննդյան և կնունքի, թաղման և հոգեհացի նկարագրությունները: Հեղինակը դարաբաղցի հայուհու ամենամեծ դժբախտությունը համարում է անպտուղ լինելը, որի վերաբերյալ կասկածներ առաջանալուն պես հարսը ապավինում էր հեքիմներին, կախարդներին, վիուկներին, աղոթքներին ու ուխտատեղիներին: Երկունքի ցավերը սկսվելու դեպքում տղամարդկանց տնից դուրս էին հանում, իսկ տատմոր հետ մնում էին պառավներն ու մերձավոր ազգականուհիները, ովքեր, հավատալով, որ ծննդի ժամանակ ծննդկանի շուրջ բոլորը չար ոգիներ՝ *քաշկեր* են բնակվում, տարբեր ծեսերով ձգտում էին վնասագերծել դրանց, հատկապես, երբ ծնունդը ձգձգվում էր: Երեխայի ծնվելու մասին անմիջապես տեղեկացնում էին բարեկամներին ու մերձավորներին, առաջին հերթին՝ քավորին, որոնք իրենց ուրախությունն արտահայտում էին՝ տարբեր ուտեստներ ուղարկելով: Հատկապես մեծ ուրախություն էր, երբ արու զավակ էր ծնվում, որի դեպքում *«տատմերը աչքալուսանքով (մըշտըլըղ) հոր մոտ էր գնում ու կատակով գղակը նրա գլխից խլելով՝ գետնով էր տալիս և նվեր (դրան, թաշկինակ, թել և այլն) պահանջում»*²:

Ծննդաբերությունից հետո կինն համարվում էր չարքերով համակված և մինչև երեխայի կնունքը իրավունք չուներ ընդհանուր սպասքից օգտվելու, կար ու ձև անելու, նույնիսկ երեխային կպչելու, որին այդ ընթացքում լողացնում էր տատմերը կամ տան պառավներից մեկը:

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 49:

² Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 50:

Կնունքը սովորաբար կատարվում էր եկեղեցում, երբեմն՝ տանը՝ թոնրի շուրջը, ծննդից մեկ շաբաթ անց: Տերտերը երեխային անուն էր տալիս, որը լինում էր կա՛մ ծնողների ընտրությամբ, կա՛մ ըստ օրացույցի այդ օրը ծնված սրբի անուն, կա՛մ էլ որևէ հերոսի ու անվանի գործչի անուն, մինչդեռ «կենդանի պապի կամ տատի օրոք նրանց անունները երեխաներին չէին տրվում, իսկ եթե տրվում էին էլ, ապա չէին հորջորջվում, այլ փոխարնվում էին քնքշացնող, աղճատված, պայմանական ձևերով»¹:

Լիսիցյանը նշում է նաև, որ մինչև *քառասունքը* (քառասուն օրը) լրանալը երեխան ավելի էր ենթակա չար բժժանքների, ահա թե ինչու խիստ գգուշանում էին նրա և օտար մարդկանց, նույնիսկ հարազատ հոր շփումներից: Միայն քառասունքն անց ծննդկանին լողացնում էին ծղոտի վրա, ծղոտը այրում, որից հետո մորն ու մանկանը ուղեկցում էին եկեղեցի, որտեղ տերտերն աղոթքով կատարում էր վերջնական սրբագործումը:

Թաղման ու հոգեհացի արարողությունները նույնպես ուղեկցվում էին զանազան ծեսերով: Երազում հանգուցյալ բարեկամին տեսնելը համարվում էր մոտալուտ մահվան նշան, իսկ մահամերձի զառանցանքը՝ զրույց հանգուցյալ բարեկամների հոգիների հետ: Հավատում էին, որ հոգին մարմնից հեռանալիս ճիշ է արձակում, որը տեսանելի է միայն բարեպաշտներին: Նկարագրվում է, որ մահվանից անմիջապես հետո հավաքվում էին բարեկամներն ու ազգականները, տերտերը օրհնում էր պատանն ու հանգուցյալին լողացնելու ջուրը: Հանգուցյալին լողացնելուց հետո ձեռքերը կրծքին խաչելով՝ փաթաթում էին կարպետի մեջ և, հյուսած պատգարակի՝ *նածի* վրա, իսկ նոր ժամանակներում՝ դագաղի մեջ դնելով, տեղափոխում եկեղեցի: Հուղարկավորությունից առաջ բարեկամուհիները, հարևանուհիներն ու հատուկ հրավիրված եղերամայրերը նստում էին դիակի շուրջը և սկսում ողբը՝ թվարկելով հանգուցյալի արժանիքները, նրա վերաբերմունքն ընտանիքի անդամների և հարևանների հանդեպ, տարբեր դեպքեր ու խոսքեր հիշելով նրա կյանքից: Նկարագրության համաձայն՝ թաղման արարողությունը կատարվում էր եկեղեցական ավանդույթներով: Ննջեցյալին գերեզմանոց էին ուղեկցում միայն տղամարդիկ և գերեզման իջեցնում պատանած կամ դագաղի մեջ դրած: Մերձավոր բարեկամներից որևէ մեկն առաջինն էր, նախօրոք տերտերին խաչով օրհնել տալով, մի բուռ հող նետում փոսը, որից հետո մնացածները նույնն էին անում: Դրանից հետո տան ավագի հրավերով բոլորը մասնակցում էին կազմակերպված հոգեհացին՝ *ժըմահաց*, որտեղ ճաշակելով ոչխարի կամ տավարի մսով եփած *կուրկուտ* (ցորենի ձավար) և գինի ու օղի՝ հանգուցյալի մասին տարբեր հիշողություններ էին պատմում, իսկ հաջորդ օրը հանգուցյալի գերեզմանին այցելում էին կանայք: Համառոտ նկարագրվում են նաև հանգուցյալի մահվան

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 50:

յոթերորդ օրը (*օխնը*) և տարին լրանալու կապակցությամբ կատարվող արարողությունները և ծեսերը:

Ուսումնասիրության «Հավատալիքները» գլխի առաջաբանում¹ նշանավոր ազգագրագետը անդրադառնում է դարաբաղի հայի հավատալիքների բարդ համակցության ծագումնաբանությանը՝ փորձելով դրանց մի մասը կապել հեթանոսական, զրադաշտական, ինչպես նաև արևելքում և արևմուտքում տարածված մինչնազդեզական հավատալիքների հետ, միաժամանակ նշելով, որ «*առկա նյութերն առայժմ այնքան թերի են, որ համեմատական ազգագրության շատ հարցեր տակավին կարելի է միայն նշել, բայց ոչ ամենևին վերջնական լուծում տալ*»²:

«Ուխտավայրերը» բաժնում³ առանձին խորագրերի տակ ներկայացվում են սրբացված լեռնագագաթները, պուրակները, աղբյուրները, նահատակները, օջախները և կենդանիների պաշտամունքը:

Ինչպես նշում է հեղինակը, «*լեռնագագաթների երկրպագումը, բնականաբար, առաջնակարգ տեղ է գրավում: Չկա շատ թե քիչ բարձր մի լեռ, որի կատարին սուրփի (սօրփի) կամ խաչ չլինի*»⁴: Նման բարձունքներից նկարագրվում են Մոավ լեռը, Դիզափայտը, Մեծ և Փոքր Քիրսերը, պուրակներից՝ Գյունե Ճարտար գյուղի մոտ գտնվող Կոհակ կոչվող պուրակը, Դաշուշեն գյուղից ներքև գտնվող Մարիբեկի սրբավայրը, ինչպես նաև Հաղբութի և Մխտորաշենի նշանավոր չինարիները, որոնց բնակիչները դիմում էին տարբեր խնդրանքով:

Աղբյուրների պաշտամունքը կապվում է նրանց՝ այս կամ այն հիվանդությունը բուժելու գործությամբ: Այսպես՝ Հյունտոս գյուղի մոտ գտնվող աղբյուրը բուժում էր քոսը, Ավետարանոց գյուղի մոտինը և Գիշի գյուղի Ոսկե խաչ աղբյուրը՝ դողերոցքն ու թրմորը, Կուսապատի մոտ գտնվող Յեղին ախպուրը՝ աչքացավը, Գյունե Ճարտարի Ուխտածաղիկ կամ Դավաչիչագ աղբյուրը՝ կարմրախտը: Որոշ աղբյուրների պաշտամունքի հիմքն էլ նրանց՝ հրաշքով առաջանալու հանգամանքն է: Ժողովրդի պատմելով՝ Եղիշե Առաքյալի վանքի մոտ բխող սուրբ աղբյուրը բխել է Վաչագան Բարեպաշտի ձեռքի մախաղի ջրի թափված տեղում, Խաչմաչ գյուղի մոտի աղբյուրը հորդել է հենց զանգակատանը, որտեղ աղոթող մայրը դիմել է Աստծուն՝ խնդրելով հագեցնել երեխայի ծարավը, Դիզափայտ լեռան լանջի Արջին աղբյուրը՝ ծարավից ուժասպառ արջի՝ երկնքից օգնություն խնդրելու արդյունքում:

Յուրահատուկ պաշտամունքի առարկաներ են *նահատակները*, որտեղ սովորաբար հանուն հավատի կամ կռվի ժամանակ առանց հաղորդության

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 53-55:

² Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 55:

³ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 55-60:

⁴ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 55:

գոհվել կամ էլ կայծակից խոցվել են առանձին անհատներ: Նման վայրերից հիշատակվում են Կրզրկալա գյուղի մոտ՝ Մեծ և Փոքր, Փիր-Ջամալ գյուղի մոտ՝ Կսբե, Նախիջևանիկ գյուղի մոտ՝ Ճգնավորուհու, Նոր Քյաթուկ գյուղի մոտ՝ Սպիտակ հօլ, Դրնավազ գյուղի մոտ՝ Աղին նրհատակ, Շուշու հին գերեզմանոցում՝ Թիֆլիսեցի նրհատակ Անտոնը, Կուսապատի մոտ՝ Ղարիբ իսաչ և այլ սրբավայրերը:

Ըստ հաղորդման՝ Լեռնային Ղարաբաղում ամենուր պաշտում էին գերեզմանները՝ հավատալով, որ առանց հաղորդության հանկարծամահ եղածների գերեզմաններն ունեին բուժիչ հատկություններ: Նման գորություն ունեին նաև հերոսների և հրաշագործների գերեզմանները, ինչպես թուրք Սուլեյման բեկին սպանած օրիորդ Գայանեի գերեզմանը, Ննգի գյուղի քահանա Կարապետ Տեր-Պետրոսյանի տապանաքարը:

Դրանց զուգընթաց երկրպագվում էին որոշ կենդանիների գերեզմանները: Դրանցից հայտնի են Դիզափայտի լանջին կայծակից արջի խոցված տեղը, Պտղեսբերքում՝ Սուրբ Գրիգորի վանքի մոտ գտնվող գերեզմանը, որտեղ թաղված է վանքի կառուցմանը մասնակցած և իր փրկիչ կրոնավորի մահից հետո ինքնասպանություն գործած արջը, Կուսապատից արևելք գտնվող Եղին ախալուրը, որտեղ նետահարվել է կամավոր զոհաբերվելու նպատակով հայտնված եղնիկը:

Որպես երկրպագվող վայրեր են նշվում սուրբ օջախները, որոնք հանդիպում են գրեթե յուրաքանչյուր գյուղում և կրում են տոհմային անվանումներ, ինչպես Կուսապատում՝ Էրիցանց ու Վեղանց, Ծովատեղում՝ Բգերանց, Գյունե Ճարտարում՝ Միրզաբեկանց, Տոդոնց ու Խոջանց, Ննգիում՝ Դերանց և այլն:

«Պաշտամունքի ձևերը» բաժնում¹ Լիսիցյանը անդրադառնում է հասարակական ու մասնավոր մատաղներին և մոզական հնարներին: Նկարագրության համաձայն՝ հասարակական մատաղները արվում էին գյուղի բնակիչների կողմից՝ մեծ տոներին, սովորաբար՝ եկեղեցու մոտ, առանց եկեղեցական արարողության, ինչպես նաև երաշտի ու հասարակական այլ աղետների ժամանակ, իսկ մասնավոր մատաղները սովորաբար արվում էին աղոթատեղի մոտ, որոշ դեպքերում էլ՝ գյուղում՝ ծանր հիվանդի առողջացման կամ ուխտի առիթով, ընդ որում՝ տերտերի ներկայությունը պարտադիր չէր:

Մոզական հնարներից հիշատակվում են սրբավայրի հող, ջուր կամ թեփ մարմնին քսելը, մեջը սուրբ հող ու փոշի լուծած ջուր խմելը, սուրբ ծառերի ճյուղերից զգեստի կտորներ կախելը, սուրբ ծառերին մեխեր խփելը, «կոխված» երեխայի գլխավերևը ձեռքով երեք անգամ շրջագիծ շարժում անելը, սրբավայրի շուրջը երեք անգամ ծնկաչոք պտտվելը, սուրբ քարերի ճեղքերով անցնելը, նորածին արու զավակի պորտալարի մի մասը երևացող տեղ, իսկ աղջկանը՝

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 60-63:

հեռավոր մի անկյուն նետելը, թաղումից հետո ննջեցյալի սպիտակեղենը մաքուր վանալը, գայլի երախը «կապելը», ուրիշներին իր ունեցվածքի մասին տեղեկություններ չհայտնելը, օրորոցներից, երեխաների ուսածապավեններից, անասունների վզից *աշկրհեղուքներ* կախելը և այլն:

Առանձին բաժիններով են ներկայացվում սատանաների՝ քաշկերի, սրբերի ծառաների նկարագրությունները, երգման ձևերը, տիեզերական հայացքները՝ երկնային լուսատուների, ինչպես նաև որոտի, կայծակի, ալեկոծության, ծիածանի, երկրաշարժի շուրջ եղած պատկերացումները:

«Տոները» խորագրի տակ՝ Լիսիցյանը հանգամանալից նկարագրում է ժամանակին տարածված նշանավոր տոները՝ Նավասարդը, Սուրբ Սարգիսը, Բարեկենդանը, Տեառնընդառաջը (*Դրոդոսանջ*, *Դոնդոսոնջ*), Ծաղկազարդը (*Ջրըզարթար*), Ավագ շաբաթը և Զատիկը, Համբարձումը, Պայծառակերպության օրը (*Վըրթեվօր*, *Վըրթեվար*), անդրադառնում դրանց ընթացքում կատարվող ծեսերին, խաղատեսակներին, գործածվող կերակրատեսակներին:

Ամփոփելով հավատալիքների մասին իր ուսումնասիրությունները՝ հեղինակը նշում է, որ «*Լեռնային Ղարաբաղում դեռ խորհրդային շինարարությունը սկսվելուց շատ առաջ, կապված տնտեսական ու մշակութային պայմանների փոփոխության հետ, սկսել էին մոռացվել և այլափոխվել հին, նախնիներից ժառանգած հավատալիքները*»²:

Հարկ է նշել, որ «*Հավատալիքները*» գլխում ընդգրկված են բազմաթիվ ավանդություններ և ավանդագրույցներ, ինչպես նաև ասույթային բանաձևումներ, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն Արցախի բանահյուսության ուսումնասիրության համար:

Աշխատության վերջին՝ «*Լեզուն և արվեստը*» գլուխը³ նվիրված է Ղարաբաղի բարբառի, երաժշտության և պարերի համառոտ նկարագրությանը: Այստեղ հեղինակը անդրադառնում է արցախահայերի բարբառի քերականական և հնչյունական որոշ առանձնահատկությունների, ինչպես նաև մինչև այդ հրատարակված աշխատանքներին՝ նշելով, որ «*դեռևս չի հավաքված ողջ լեզվական նյութը, և փորձեր չեն արված՝ որոշելու բարբառի լեզվակազմը՝ դրանում պահպանված էթնիկական շերտավորումների բացահայտման նպատակով*»⁴:

Երաժիշտներից հիշատակվում են որոշ գուսանների անուններ՝ Ռուստամ, Սարգիս Ղզղալեցի, Գրիգոր Գալոյան և ուրիշներ, որոնց թիվը, սակայն, հետզհետե նվազում է: Նշվում է նաև, որ Ղարաբաղում համաժողովրդական

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 67-73:

² Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 73:

³ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 75-77:

⁴ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 75:

զանգվածային ստեղծագործություններ, տեղական հերոսավեպ, տեղի հերոսների գովերգում չկա, թույլ է արտահայտված հայերեն գույտ քնարական ստեղծագործությունը՝ սիրահարական և ընտանեկան բնույթի երգերի տեսքով, հատկապես բացակայում է կանանց երգը, մինչդեռ ժողովրդական արձակ խոսքը գունեղ է, իսկ շվին արդեն անհետանում է:

Հաղորդման համաձայն՝ բազմազան չեն պարերը, վերացել են երբեմնի շուրջպարերը, եղած պարերը դանդաղ են, չկան թոփչքներ ու բացականչություններ: Ընդգծվում է, որ Ղարաբաղում ընդհանրապես պարում է ոչ թե տղամարդը, այլ կինը, այն էլ՝ չամուսնացած երիտասարդ կինը, իսկ քաղաքից վերադարձած պատանիներն ու երիտասարդները հին պարերի փոխարեն արդեն նախապատվությունը տալիս են այնպիսի ժամանակակից պարերի, ինչպիսիք են պոլկան, վալսը և մագուրկան:

1930-ական թվականներին՝ իր առաջին շրջագայությունից ավելի քան մեկ տասնամյակ անց, նշանավոր ազգագրագետը նորից է շրջագայում Լեռնային Ղարաբաղում՝ ստացած տպավորությունները շարադրելով որպես «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» աշխատության վերջաբան¹, որտեղ տրվում են 1920-ական թվականների կեսերից մինչև 1930-ական թվականների կեսերը երկրամասի հայերի կյանքում, կենցաղում, պատկերացումներում տեղի ունեցած մեծ փոփոխությունները՝ բնակչության թվի աճ, գյուղատնտեսության մեքենայացում, հիդրոէլեկտրակայանների, ջերմաէլեկտրակայանների, գործարանների կառուցում, ցանքատարածությունների ընդլայնում, անասունների գլխաքանակի ավելացում, շերամապահության, մետքսագործության, գորգագործության զարգացում, հին տների՝ դարդամների փոխարեն երկհարկանի կողային պատուհաններով տների կառուցում, կրթական և մշակութային ցանցի ընդլայնում, ընտանիքում ու հասարակության մեջ կնոջ դերի բարձրացում և այլն, որոնք, ըստ հեղինակի, արդյունք են խորհրդային կարգերի հաստատման:

«Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» աշխատությունը հազեցված է հեղինակի անձնական արխիվից, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության իստիտուտի ու Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ֆոնդերից ընտրված համապատասխան չափագրություններով, զարդանկարներով, լուսանկարներով, որոնց ընտրությունը, ինչպես նաև աշխատության հրատարակման հետ կապված գիտատեխնիկական աշխատանքները, կատարել է Ս. Լիսիցյանի թոռնուհին՝ ազգագրագետ Լիլյա Վարդանյանը, ով մեծ ավանդ ունի նշանավոր ազգագրագետի գիտական ժառանգության ուսումնասիրման գործում²: Հարկ է

¹ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 77-82:

² Варданян Л., Степан Лисициан и истоки армянской этнографии, Ереван, 2005, Из истории этнографического изучения Нагорного Карабаха (конец XIX- начало XX вв.), «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի

նշել, որ Լ.Վարդանյանի խմբագրությամբ է տպագրվել նաև աշխատության ռուսերեն հրատարակությունը¹, որի «*խմբագրի կողմից*» ներածականում բնութագրվում է մեծ ազգագրագետի գիտական կենսագրությունը: Աշխատությանը կցված է ազգագրական տերմինների բառարան և աշխարհագրական անունների, պատմական հուշարձանների ու տեղական սրբավայրերի ցանկեր՝ կազմված Լ. Վարդանյանի կողմից:

1920-ական թվականներին Լեոնային Ղարաբաղից գրառած նյութերը հիմք հանդիսացան Ս. Լիսիցյանի գիտական մեկ այլ կարևոր աշխատանքի, որտեղ տրված է արցախյան հնաձև ավանդական տան՝ *ղարաղամի* ուսումնասիրությունը²: Հոդվածի սկզբում անդրադառնալով հայկական գյուղական կացարանների մասին եղած նկարագրություններին՝ հեղինակը կարևոր ու անհետաձգելի է համարում այդ բնագավառի ուսումնասիրությունը, հատկապես, որ մի կողմից՝ Արևմտյան Հայաստանի հայկական բնակավայրերն զրեթե ամբողջովին վերացված են, իսկ մյուս կողմից՝ համատարած գետնափոր հին կացարանները լայն թափով փոխարինվում են նոր՝ կողային պատուհաններ ու թիթեղածածկ կամ կղմինդրածածկ տանիքներ ունեցող տներով: Լիսիցյանը նշում է նաև, որ, այնուամենայնիվ, 1924թ. ամռանը իրեն հաջողվել է Լեոնային Ղարաբաղի ծայրամասային որոշ գյուղերում հանդիպել հնագույն կառուցվածքով տների, որոնք կոչվում են *ղարաղամ (սև տուն)*, որի նկարագրությունն էլ տալիս է սույն հոդվածում: Ըստ նկարագրության՝ ղարաղամները կառուցվում էին լեռան լանջին, այնպես, որ նրանց երեք պատերը զրեթե ամբողջությամբ թաղված էին հողի մեջ, և միայն առջևի մասը՝ դռնով և տանիքով, գտնվում էր բակից վերև: Այն հիմնականում ուներ քառանկյուն ձև՝ սովորաբար մինչև 12 արշին երկարությամբ կողմերով, իսկ պատերը, որոնցից միայն առաջինն էր կառուցվում հիմնավոր, ունեին 1,5 արշին հաստություն, ներսից պատված էին կավածեփով կամ գլաջով և ունեին խորշեր՝ *պատրիան*, որոնք ծառայում էին որպես բաց պահարաններ: Այնուհետև մանրամասնորեն նկարագրվում են չորս հաստ կաղնե սյուների վրա հենված տանիքի կառուցվածքը, երդիկը, դուռը, թոնիրը, հետևի պատի տակ սարքված քարե հարթակը, որի վրա շարում էին ամանեղենը, այլուրի պատկերը, տարբեր իրեր և այլն: Պատկերվում է նաև ղարաղամի հատակագիծը:

գեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006 թ.», Երևան, 2007, էջ 488-496, Степан Лисициан и основные проблемы армянской этнографии, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2015, N2, էջ 208-228 և այլն

¹ Лисициан С., Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк, Ереван, 1992

² Лисициан С., К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам), «Известия Кавказского историко-археологического института», Тифлис, 1925, т. 3, с. 97-108.

Լիսիցյանը նշում է, որ դարադամը հիմնականում ծառայում էր որպես ձմեռային կացարան, իսկ վաղ զարնանից մինչև ուշ աշուն ամբողջ ընտանիքն անց էր կացնում դարադամի առջևի մասում՝ 5-7 սյունների վրա կառուցված պատշգամբում, որի տանիքը նույնպես պատված էր հաստ կավացեխով, իսկ անասնագուները, որոնց նկարագրությունը նույնպես տրվում է հոդվածում, կառուցվում էին դարադամից ավելի հեռու: Հեղինակը համառոտ նկարագրում է նաև նոր տիպի տները, որոնք 20-րդ դարի 20-ական թվականներին արդեն գրեթե ամենուր փոխարինել էին հին կացարաններին: Միաժամանակ նա հանգում է այն եզրակացությանը, որ միայն դարաբաղյան դարադամի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս ասելու, որ դրանց և ժամատների հատակագծերը անմիջական կապ ունեն իրար հետ¹:

1940 թ. Բաքվում տպագրվում է Վ. Պետրովի «Этноботаника Нагорного Карабаха» ուսումնասիրությունը, որի մասին Ս. Լիսիցյանը հանդես է գալիս գրախոսականով²: Թվարկելով ուսումնասիրության արժանիքները և այն ընդգրկված նյութով ու այդ նյութի ուսումնասիրության համար գործածված մեթոդներով համարելով Ղարաբաղի գիտական պատմության համար կարևոր՝ նշանավոր ազգագրագետը ներկայացնում է նաև նրանում տեղ գտած որոշ թերություններ և բացթողումներ:

Արցախի ազգագրությանը անմիջականորեն առնչվում է Ս. Լիսիցյանի «Զանգեզուրի հայերը» կոթողային աշխատությունը³, որտեղ ազգագրական տարբեր երևույթներ ու հարցեր քննելիս ու նկարագրելիս նա հաճախ է համեմատում Արցախի հետ՝ ընդգծելով դրանց ընդհանրություններն ու յուրահատկությունները:

Թերևս այս ամենին հարկ է ավելացնել նշանավոր «Ազգագրական հարցարանը»⁴, որով տասնամյակներ շարունակ բազմաթիվ ազգագրագետներ, ինչպես հայ ազգագրական մյուս շրջաններից, այնպես էլ Արցախից հավաքել և ներկայումս էլ գրառում են ազգագրական կարևոր նյութեր:

Եվ ընդհանրապես, Ս. Լիսիցյանի ազգագրական ողջ ժառանգությունը անփոխարինելի հիմք է Արցախի ժողովրդագիտության ուսումնասիրության համար:

¹ Նույն տեղում, էջ 108:

² Лисициан С., О книге В. А. Петрова «Этноботаника Нагорного Карабаха», изд. АЗФАН, Баку, 1940, «Տեղեկագիր ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի», Երևան, 1942, N1-2, էջ 187-190:

³ Լիսիցյան Ս., Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969

⁴ Լիսիցյան Ս., Ազգագրական հարցարան, Երևան, 1946

Ամփոփում

Հոդվածում վեր են լուծվում հայ նշանավոր ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի՝ Արցախին նվիրված ուսումնասիրությունները: Առանձնապես մեծ տեղ է հատկացվում նրա «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» ազգագրական ուսումնասիրությանը, որը հիմնված է 1920-ական թվականներին հեղինակի գրառած դաշտային նյութերի վրա և ներկայացնում է արցախահայերի տնտեսական զբաղմունքը, նյութական և հոգևոր մշակույթը, հավատալիքները և ընդհանրապես՝ նիստուկացը:

Этнография, фольклор и диалект Арцаха в исследованиях Степана Лисициана

А. Саркисян

Резюме

Ключевые слова: этнография, фольклор, диалект, исследование, статья, город, деревня, семья, свадьба, похороны, легенда.

В данной статье рассматриваются исследования известного армянского этнографа Степана Лисициана, посвященные Арцаху. Особенно большое место выделено его этнографическому исследованию «Армяне Нагорного Карабаха», которое основано на полевых материалах, собранных автором в 1920-х годах и представляет хозяйство, материальную и духовную культуру, верования и быт армян Арцаха.

Artsakh Ethnography in the works of Stephen Lisitsian

A. Sargsyan

Resume

Key words: ethnography, folklore, dialect, collection, research, article, town, village, family, wedding, burial, tradition.

In this article the works of Armenian famous ethnographer Stephen Lisitsian which are devoted to Artsakh are analyzed. Special attention is paid to his ethnographical research of «Armenians of Nagorno Karabakh» based on the field materials written down by the author during the 1920s which represented the economical duties, material and spiritual culture and the daily life of Artsakh people.

**ՎԱՆՔԱՍԱՐԻ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ
ԲՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

**Կարինե Բալայան, կ. գ. թ., ԱրՊՀ
Հենրիկ Գրիգորյան, ԱրՊՀ**

Բանալի բառեր: Վանքասար, Տիգրանակերտ, Հովվասար, կիսաանապատներ, տափաստաններ, ֆրիգանա, ջրաճահճային բուսականություն, բնական լանդշաֆտներ, արգելոց, պեղումներ:

Խաչենագետի իջվածքը յուրահատուկ բնապատմական միջավայր է, որտեղ գեղեցիկ բնական լանդշաֆտները պահպանում են պատմամշակութային դարաշրջանների հարուստ մշակութային ժառանգությունը:

Մարտակերտից Ստեփանակերտ գնացող ճանապարհի աջ կողմում, կրաքարից կազմված մի սապատավոր լեռնաբազուկ ձգվում է հյուսիսից դեպի հարավ: Տարին բոլոր նրա լանջերը պատած են լինում չոր կիսաանապատների բնորոշ բուսականությամբ: Պատճառն այն է, որ այս վայրերում մթնոլորտային տեղումներ քիչ են լինում, և եղած անձրևաջրերն էլ անմիջապես ներծծվում են կրաքարային ապարների մեջ: Լեռնաշղթան անհիշելի ժամանակներից կոչվում է Վանքասար: Այն մի տեսակ բնական պատնեշի դեր է խաղում տափաստանային և լեռնային Ղարաբաղի միջև¹:

Վանքասարը կրաքարե հսկայական եռանկյունատեսք մի լեռ է, որի գագաթին գտնվում է 7-րդ դարում կառուցված կենտրոնագմբեթ եկեղեցին, ստորոտներից մեկում՝ Տիգրանակերտը, իսկ հակառակ եզրին՝ վաղքրիստոնեական ժայռափոր համալիրն ու ջրանցքը: Լեռան վրա գտնվող բոլոր հուշարձանները կառուցվել են լեռան հանքերից հանած կրաքարով, որի հետևանքով Տիգրանակերտը եղել է սպիտակ քաղաք²:

Տիգրանակերտը հանդիսանում է հայ ժողովրդի պատմության կարևոր պատմական վայրերից մեկը. այն զբաղեցնում է բավականին ընդարձակ

¹ Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985,

էջ 78:

² <http://www.tigranakert.am/environment>

տարածք՝ գտնվում է Խաչեն գետի միջին հոսանքի աջ ափին՝ Վանքասարի արևելյան մասում:

Տիգրանակերտը սփռված է Վանքասարի լեռնաշղթայի արևելյան լեռնալանջերին ու նախալեռնային հարթավայրի տարածքում: Վանքասարի լեռնաշղթայի բարձրադիր գագաթային մասում է գտնվում Հովվասարը՝ 681 մ բարձրությամբ: Այն իշխող բարձր դիրք է գրավում շրջակա տարածքի վրա: Այստեղից դեպի արևմուտք ձգվում է Խաչենի ընդարձակ հովիտը՝ Օխնաղբյուր և Հավքախաղաց լեռնաշղթաների միջև:

Նկ. 1. Վանքասար

Հայաստանի հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախումբը 2005թ. հայտնաբերել է Հայոց արքա Տիգրան Բ Մեծի (95-55 թթ. մ.թ.ա.) կողմից Արցախում հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը և 2006-2016թթ. հնագիտական պեղումներ է կատարել նրա տարածքում: Այն Տիգրանի անունը կրող միակ բնակավայրն է, որի տեղը ճշգրտորեն պարզված է, և որը ենթարկվում է հնագիտական հետազոտության: Պեղումների արդյունքում բացվել են քաղաքի Միջնաբերդի պարիսպների մի հատվածը, Ամրացված թաղամասի պարիսպների ժայռափոր հիմքերը, նույն թաղամասի դարավանդներից մեկի հենապատը, Կենտրոնական թաղամասի բազիլիկ եկեղեցին: Հետախուզական պեղումներ են կատարվել նաև Ամրացված թաղամասի ու Կենտրոնական թաղամասի մի քանի հատվածներում, վաղքրիստոնեական դամբարանադաշտում: Հետազոտվել են նաև քաղաքի մերձակայքում գտնվող պաշտամունքային-քարայրային

համալիրը, նրա ստորոտով անցնող ժայռափոր ջրանցքը, Խաչենագետի ձախ ափին գտնվող վաղմիջնադարյան ամրոցը¹:

Ապագա քաղաքի վայրի ընտրությանը մեծապես նպաստել է աղբյուրների մոտիկությունը, ինչի շնորհիվ հեշտությամբ լուծվել է քաղաքի ջրամատակարարման խնդիրը: Քաղաքի արևելքում և հարավում տարածվում են գյուղատնտեսական բերրի հողատարածքները, որոնց ոռոգումը ապահովվել է Խաչենագետից եկող ջրանցքով: Ամրակայված թաղամասը գտնվում էր Վանքասար լեռան ստորոտում՝ աղբյուրներից բարձր: Քաղաքն ամբողջությամբ կառուցվել է տեղի սպիտակ կրաքարից: Շնորհիվ արհեստական կառուցված սանդղափուլերի՝ Տիգրանակերտը ձգվել է լեռան լանջերով ընդհուպ մինչև դրա ստորոտը, շրջապատված է եղել հզոր ամրոցային պատերով և ունեցել է ժայռափոր անցուղիներ: Դա եղել է փառահեղ սպիտակ քաղաք՝ ամբողջությամբ թաղված կանաչ այգիների մեջ: Այն գոյություն է ունեցել մինչև 14-րդ դարը: Վանքասարի վանքի պատերին կան հայկական գրություններ, իսկ ժամանակին այստեղ եղել են նաև խաչքարեր²:

Խաչենի հովտում առկա են վերաբնակեցված մի շարք բնակավայրեր՝ Նոր Մարաղա, Նոր Այգեստան, Արմենակավան, Նոր Սեյսուլան, Հովտաշեն, Նոր Ղազանչի, իսկ հովտի կենտրոնում իր գեղեցկությամբ առանձնանում է Խաչենի ջրամբարը:

Սարդարաշեն գյուղից դեպի հարավ-արևելք ձգվում է Շիկաքարի լեռնաճյուղը, իսկ Հավթախաղաց լեռնաշղթայի արևելյան շարունակությունը հանդիսացող Քարազլուխ լեռնաբազուկը, որը հանդես է գալիս սարավանդի տեսքով, լավ դիտվում է Հովվասարի բարձունքից:

Տիգրանակերտից դեպի արևելք տարածվում են Կուր-Արաքսյան հարթավայրի շարունակությունը հանդիսացող Արցախի և Միլի տափաստանները / 200 - 300 մ բարձրությունների վրա/:

Երկրաբանական տեսակետից Վանքասարի լեռնաշղթան կազմված է յուրայի և կավճի հասակի / 130 - 145 մլն տարի առաջ/ նստվածքային, հրաբխածին - նստվածքային ապարներից: Այստեղ տարածված են կրաքարեր, ավազաքարեր, կոնգլոմերատներ, մերգելներ, տուֆոբրեկչիաներ և այլն: Ապարաշերտերն ունեն

¹ Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ. Մաֆարյան Վ. . Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները 2005 - 2009 //«Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010 թթ»/ ԼՂՀ կառավարության արձանագրության գրասարքության վարչություն, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 25;

² Պետրոսյան Հ., Խաչատրյան Ժ., Փիլիպոսյան Ա., Մաֆարյան Վ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները - Հայաստանի ազատագրված տարածքը և Արցախի հիմնախնդիրը, Երևան, 2006, էջ 361-365:

30 – 40° թեքություն, դա վկայում է, որ լեռնաշղթայի արևմտյան լանջին գուգահեռ անցնում է խզվածքային գոտի: Այստեղ մեծ տարածում ունեն էրոզիոն – տեղադրումային ռելիեֆի ձևերը, այլուփիալ – պրոյուվիալ նստվածքային կուտակումները: Տիգրանակերտի տարածքում բավականին մեծ տարածում ունեն կարստային ռելիեֆի ձևերը՝ կարստային անձավները:

Վանքասարի հարավային ստորոտում, ուր լեռնաշղթան ձուլվում է հարթությանը, կրաքարային ժայռի տակից դուրս է ժայթքում հորդ աղբյուր՝ Շահրուլաղը. դա ոչ թե սովորական աղբյուր է, այլ մի գետակ. ամենայն հավանականությամբ Խաչեն գետի ջրերը վերին և միջին հոսանքների շրջանում ներ են ծծվում ու լեռան տակով անցնելով հրաբխածին, նստվածքային ծակոտկեն ապարների միջով աղբյուրի ձևով դուրս են գալիս: Այս կենարար ջուրը առաջին և հիմնական պայմանն է հանդիսացել, որ այստեղ դարեր շարունակ եղել է բնակավայր: Դրա անառարկելի ապացույցը հուշարձաններն են, որոնք ունեն տարբեր հասակ և տարածված են Տիգրանակերտում ու հարակից տարածքներում:

Հովվասարի բարձունքից բավականին գեղեցիկ տեսարան է ձգվում Խաչենի ջրամբարի ու հովտի երկայնքով, վերաբնակեցված գյուղերն աչքի են ընկնում իրենց բերքատու այգիներով, վարելահողերով ու արոտավայրերով:

Ուսումնասիրված տարածքներին բնորոշ են կիսաանապատային, չոր տափաստանային և ջրային լանդշաֆտները: Հողերը հիմնականում մոխրահողեր են, տեղումների տարեկան միջին քանակը կազմում է 250-300մմ, միջին տարեկան ջերմաստիճանը + 12 –ից +14 °C¹:

Նշված տարածքներում տիրապետում են կիսաանապատային և լեռնաչորասեր բուսականության տարրերը, որոնք երբեմն առաջացնում են ինքնուրույն բուսական համակեցություններ: Կիսաանապատային բուսական համակեցություններում զգալի են էֆեմեր ճիւղ առաջացնող դաշտավուկազգիները (անապատասեզ, ցորնուկ, այծակն, դաշտավուկ, փետրախոտ և այլն):

Ուսումնասիրված տարածքներում առավել տարածված են հետևյալ բուսատեսակները. Կապար փշոտ - *Capparis spinosa*, Մատուտակ մերկ - *Glycyrrhiza glabra* L., Ուղտափուշ սովորական - *Alhagi pseudalhagi* (M. Bieb.), Կաթնափուշ բժավոր, Մարեմփուշ, դղան - *Silybum marianum* L., Օշինդր բուրավետ - *Artemisia fragrans*, Կատաղի վարունգ, իշավարունգ - *Ecballium*

¹ Մնացականյան Բ., Առաքելյան Յու., Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ու հարակից տարածքների ջրագրությունը և ջրային հաշվեկշիռը, Երևան, 2005, էջ 21:

elaterium, Սպանդ սովորական - *Peganum harmala* և այլ տեսակներ¹:

Նկ. 2. ՈՒՂՈՍԱՓՈՂ ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ

Նկ. 3. ԿՏԱՅԱՐ ՎԻՉՈՍ

Կիսաանապատային, լեռնաչորասեր, տափաստանային և ջրաճահճային բուսականության տարրերն ունեն ժողովրդատնտեսական մեծ նշանակություն. դրանք սննդային, կերային, մեղրատու, դեղատու և գեղազարդային բույսեր են: Գեղազարդային բուսատեսակներից են Շտերնբերգիա Ֆիշերի, հիրիկ ցանցավոր և այլն, իսկ դեղաբույսերից լայնորեն կիրառվում են ժողովրդական բժշկության մեջ հետևյալ տեսակները՝ ջղախոտ, հազարատերևուկ, սպանդ, օշինդր, մատուտակ, կապար, կատաղի վարունգ և այլն: Եթերայտղատու բուսատեսակներից նշված տարածքներում հանդիպում են խնկածաղիկ, լերդախոտ և այլն:

Ուսումնասիրված տարածքներում բուսաաշխարհագրական տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ժայռոտ և քարքարոտ լեռնալանջերին տարածված լեռնաչորասեր բուսականությունը՝ ֆրիգանան: Տիրապետող կենսաձևերը՝ վիչոտ, թավոտ, մանրատերև, բարձիկանման բազմամյա խոտաբույսեր են, թփեր և կիսաթփեր: Նշված բուսականության կազմում առկա են հազվագյուտ, ռելիկտային՝ մնացորդային տեսակներ. վայրի տանձենի / ուռատերև /, խնկենի, էֆեդրա, նոնենի, թզենի, ցաքի և այլն: Ընդ որում հարկ է նշել, որ Վանքասարի եկեղեցու շրջակայքում աճող խնկենին վնասված է գալլերով, որոնք համարվում են բուսական ուռուցքներ՝ առաջացած միջատների ազդեցության հետևանքով:

Հսկայական պատմամշակութային ժառանգության պահպանման նպատակով՝ ԼՂՀ կառավարության 2008թ. դեկտեմբերի որոշմամբ հնագույն

¹ Բալայան Կ., Լեռնային Ղարաբաղի ֆլորան /անոթավոր բույսեր/, Երևան, 2014, էջ 20-21:

հայկական Տիգրանակերտ քաղաքի պեղումների վայրում ստեղծվեց «Տիգրանակերտ» պետական պատմամշակութային արգելոց (2136 հա տարածք):

Վանքասարն ու Տիգրանակերտն ունենալով հնագիտական և պատմամշակութային բացառիկ նշանակություն, շրջակա միջավայրի համար վեր են ածվել նաև բնական յուրահատուկ օազիսի, և կանաչապատման աշխատանքները, ծառատունկը միայն նպաստում են արգելոցի, որպես Արցախի բացառիկ զբոսաշրջավայրի զարգացմանը:

Տիգրանակերտը լինելով զբոսաշրջության կենտրոն ցանկալի է, որ ԼՂՀ դպրոցների, ԲՈՒՀ-երի կողմից միջոցներ ձեռնարկվեն, որպեսզի մեր աշակերտներն ու ուսանողները կազմակերպեն արշավներ նշված տարածքները և Հովվասարի բարձունքից դիտեն Խաչենի հովտի, հարակից տարածքների բնական, պատմական վայրերն ու հուշարձանները: Դա յուրահատուկ հնարավորություն է ծանոթանալու Արցախի Տիգրանակերտի, Վանքասարի և նրանց հարակից տարածքների պատմությանը, հնագիտական արժեքներին, լանդշաֆտներին, ինչպես նաև նպաստելու արգելոցի հետագա զարգացմանը:

Կիսաանապատային, տափաստանային, լեռնաչորասեր և ջրաճահճային բուսականության տիպերի, ինչպես նաև ԼՂՀ ֆլորայի ներկայացուցիչների պահպանության առումով առաջարկում ենք բացի «Տիգրանակերտ» արգելոցի տարածքից, ապահովել Վանքասարի և նրա հարակից տարածքների ֆլորայի գենոֆոնդի պահպանությունն ու վերարտադրությունը:

Ամփոփում

Հնդվածում ներկայացվում են Վանքասարի և նրա հարակից տարածքների ուսումնասիրությունների վերաբերյալ 2013 – 2016 թվականների ընթացքում մեր կողմից իրականացված գիտական հետազոտությունների արդյունքները: Չնայած ուսումնասիրված տարածքների բուսական ծածկոցի ոչ մեծ խտությանն ու տեսակային կազմի համեմատական աղքատությանը, աշխատանքում նշված տարածքների բուսականության մեջ կան գիտական մեծ արժեք ներկայացնող բուսատեսակներ: Նշված տեսակների պահպանության հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ է ճանաչել տվյալ բուսականության բաղադրիչ տարրերը, նրանց արդի վիճակը և հեռանկարները:

Природно-исторические особенности Ванкасар и прилегающих территорий

К.Балаян, Г. Григорян

Резюме

Ключевые слова: Ванкасар, Тигранакерт, Оввасар, полупустыни, степи, фригана, водно-болотная растительность, природный ландшафт, заповедник, раскопки.

В статье представлены результаты проведенных нами в 2013 – 2016гг. научных исследований по изучению Ванкасар и прилегающих территорий. Несмотря на небольшую плотность и сравнительную скудность видового состава растительного покрова изучаемых территорий, в нем существуют виды, имеющие большую научную ценность. Для решения вопроса защиты этих видов необходимо знать составные элементы данной растительности, их современное состояние и перспективы.

The Natural and Historical Features of Vankasar and the Adjacent Areas

K. Balayan, H. Grigoryan

Summary

Keywords: Vankasar, Tigranakert, Ovvasar, semideserts, steppes, phrygana, wetland vegetation, natural landscape, nature reserve, excavations.

In the given article the results of the scientific studies of Vankasar and its surrounding areas made in 2013-2016 are presented. Despite the low density and the relative paucity of the specific structure of a vegetable cover of the studied areas, there are the types of plants having great scientific value. For solving the issue of protection of these species of vegetation it is necessary to know the components of the vegetation, its current status and prospects.

**ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՆՈՐՈՐՅԱ
ՓՈՒԼԸ
(մաս առաջին)
Նունե Մարումյան
ԱրՊՀ**

Բանալի բառեր: գոյապայքար, պատվիրակություն, նստաշրջան, որոշում, հանրահավաք, հանրագիր, արցախահայություն, խտրական քաղաքակա-նություն, հակամարտություն, անկախություն:

1988 թվականի փետրվարն արձանագրվեց մեր ժողովրդի պատմության մեջ իր նախադեպը չունեցող համաժողովրդական շարժման ծավալմամբ, որով սկզբնավորվեց արցախյան հիմնախնդրի նորօրյա փուլը:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը արցախահայության նորանկախ պետականության զարգացման արդի փուլի առաջնահերթ հիմնախնդիրներից է, որը մեր ազգի կենսական շահերի տեսանկյունից՝ ունի հույժ կարևորություն:

Երկու տասնամյակից ավելի ժամանակաշրջանի հեռավորությունից, թվում է, թե հայերս պետք է տիրապատեինք հիմնախնդրի բոլոր նրբություններին, նրա առանցքային հարցերի վերաբերյալ ունենայինք ճշգրտված ու խմբագրված, հղկված ու ստուգաբանված բանաձևեր: Մակայն, ստիպված ենք փաստել, որ նախընթաց տարիներին, ձևավորվել ու միջազգային շրջանակներում արմատավորվել է խնդրի ձևախեղված, անհայանպաստ մի կերպար, որը բացառում է հակամարտության արդար կարգավորումը:

Արցախյան հակամարտության ծավալման նորօրյա փուլի հիմքում ընկած էր Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանը, որտեղ որոշվեց.

1. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդը 1988 թվականի փետրվարի 20-ի իր արտահերթ նստաշրջանում, ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին, խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խորն ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերին և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ի Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը: Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1988 թվականի հունիսի 13-ին, ինչպես

նան Ադրբեջանական ԽՍՀ 11-րդ գումարման Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի հունիսի 17-ի 7-րդ նստաշրջանը, քննարկելով նշված հարցը, այն անընդունելի գտավ: Այս հարցի վերաբերյալ Ադրբեջանական ԽՍՀ պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների որոշումների մանրագին ու հանգամանալի ուսումնասիրումը հանգեցնում է այն միանշանակ հետևությանը, որ ինչպես Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, այնպես էլ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճիշտ չեն հասկանում ԼՂԻՄ ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի որոշման իմաստն ու բովանդակությունը: Այդ որոշման անընդունելիության մասին նրանց պատասխանը ավելի շատ հիշեցնում է թռուցիկ հուսադրություն, քան խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների իրավական ակտ: Քանի որ հակառակ դեպքում ազգերի ազատ ինքնորոշման լենինյան սկզբունքի իրականացմանն ուղղված ակտի ճանաչումը ոչ մի կերպ չի համատեղվում խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների կոչման հետ:

2.Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական դեպուտատների խորհուրդը իր անհամաձայնությունն է հայտնում «Մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից հայկական ԽՍՀ-ին տալու վերաբերյալ ԼՂԻՄ ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի միջնորդության մասին» Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988 թվականի հունիսի 17-ի 7-րդ նստաշրջանի որոշումներին և, հաշվի առնելով ստեղծված լարված իրադրությունը, արտահայտելով Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչության կամքը, ելնելով մեր միասնական միության համար քաղաքականության ազգային-պետական կառուցվածքի հիմքում ընկած ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին լենինյան սկզբունքի հետևողական իրականացման անհրաժեշտությունից, անհրաժեշտ է համարում մեկ անգամ ևս անմիջականորեն դիմել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ խնդրելով ամենայն ուշադրությամբ քննարկել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի հունիսի 15-ի նստաշրջանի որոշումը, որը համաձայնություն տվեց ԼՂԻՄ-ն ընդունել Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ և «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին տալու մասին» ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի նստաշրջանի որոշումը և դրականորեն լուծել հարցը:

Մարզում ստեղծված արտակարգ իրադրությունը կայունացնելու և աշխատանքային նորմալ դիմում վերադարձնելու նպատակով խնդրել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը մինչև Լեոնային Ղարաբաղի հարցի վերջնական ու դրական լուծումը ժամանակավորապես, որպես արդի փուլում

միակ ընդունելի տարբերակ, ամենակարճ ժամկետում ինքնավար մարզը հանել Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի կազմից և հանձնել ԽՍՀՄ կառավարության տնօրինությանը:

3. ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդը միջնորդում է ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի առաջ, հաշվի առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Սումգայիթ քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների քաղաքական-իրավական սկզբունքային գնահատականի անհրաժեշտությունը, այդ քաղաքում կատարված մասսայական պետական հանցագործությունների՝ բանդիտիզմի և մասսայական անկարգությունների էության չարամիտ խեղաթյուրումը և դրանք որպես խուլիգանական նկատառումներով կատարված սպանություններ ներկայացնելու Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն դատարանի փորձը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ սոցիալիզմի սկզբունքների հետ անհամատեղելի սումգայիթցի ջարդարարների չարագործությունները արդեն հսկայական վնաս են հասցրել Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդների քաղաքական, բարոյական կյանքին, նրանց ավանդական բարիդրացիական հարաբերություններին, ղեկավարվելով ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի մասին ԽՍՀՄ օրենքի 20-րդ հոդվածի 1-ին կետով, իր դատավարության տակ վերցնել այդ քրեական հանցանքների գործերը որպես առաջին ինստանցիայի դատարան հանգամանորեն և օբյեկտիվորեն քննարկել դրանք, Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության անունից կայացնել խիստ, բայց արդարացի դատավճիռ:

4. Հավանություն տալ 19-րդ համամիութենական կուսակցական կոնֆերանսի հասցեով ներկա նստաշրջանի մասնակիցների դիմումի տեքստին:

5. ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդը մարզի աշխատավորներին կոչ է անում ամենուրեք ձեռնարկություններում, կազմակերպություններում, կոլտնտեսություններում և սովխոզներում վերականգնել նորմալ աշխատանքային ռիթմը, մոբիլիզացնել բոլոր ջանքերը հանուն ժողովրդական տնտեսության ճյուղերում գոյացած բացթողումների վերացման, աշխատանքային նորմալացված ռիթմով դիմավորել 19-րդ կուսկոնֆերանսը¹:

Այսպիսով, արցախցիները համարձակորեն համապատասխան որոշումներ ընդունելով փորձեցին տնօրինել սեփական ճակատագիրը: Սակայն դա հանդիպեց ինչպես Ադրբեջանի Հանրապետության, այնպես էլ կենտրոնական իշխանության խիստ դիմադրությանը: Կենտրոնը անպատրաստ էր ընդունել հարցի կարևորությունը:

Հուլիսի 12-ին ԼՂԻՄ ժողպատգամավորների մարզխորհրդի նոր նստաշրջանը կրկին հաստատեց ԼՂԻՄ-ը Մայր Հայաստանին վերամիավորելու անհրաժեշտությունը, նշելով այն որպես մարզում և նրա շուրջ պահպանվող

¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1988, 24 հունիսի:

լարված իրավիճակից դուրս գալու միակ ընդունելի տարբերակ: Միաժամանակ առաջարկվեց ԼՂԻՄ-ը վերանվանել Արցախի հայկական ինքնավար մարզ¹: «Ինչպես արդարացիորեն նշված է ԽՄԿԿ 19-րդ համամիութենական կոնֆերանսի բանաձևում, խորհուրդների բազմազգ պետության ձևավորման նախնական փուլին հատուկ դիմադրվել էր էական թուլացավ և խարխուլվեց ազգային քաղաքականության լենինյան սկզբունքներից նահանջելու, անձի պաշտամունքի շրջանում օրինականության խախտումների, լճացման գաղափարախոսության և հոգեբանության հետևանքով: Ազգային հարցի լուծման գործում ձեռք բերված նվաճումների բացարձակ բնույթ էր տրվում, պատկերացումներ էին ստեղծվում ազգային հարաբերությունների անհիմնախնդրության մասին: Բավականաչափ հաշվի էին առնվում ինչպես առանձին հանրապետությունների և ինքնավար կազմավորումների, այնպես էլ ազգային խմբերի սոցիալ-տնտեսական, կուլտուրական զարգացման բուն ընթացքով առաջ քաշված ոչ քիչ սուր հարցերը յուրժամանակյա լուծում չէին ստանում: Դա հասցնում էր հասարակական անբավարարվածության, որը երբեմն կոնֆլիկտային(վիճահարույց) բնույթ էր ստանում:

Այս ոլորտում հասունացած խնդիրների շարքում հատուկ տեղ է գրավում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, որը ծագել է 1921 թվականի հուլիսի 5-ին, այս սրվել և խորացվել է հետագա տասնամյակների ընթացքում: ... Գոյատևման նպատակով հայերը հարկադրված թողնում էին իրենց նախնիների օջախը և ապաստան փնտրում Խորհրդային Միության տարբեր տարածաշրջաններում:

Այս ամենը շարունակվեց, չնայած մարզի վերաբերյալ ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընկ. Մ.Ս.Գորբաչովի դիմումին և ԽՄԿԿ Կենտկոմի ու Մինիստրների խորհրդի ընդունած որոշմանը»²:

Մարզում տիրող իրավիճակը ներկայացնելուց հետո ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ 20-րդ գումարման խորհրդի 8-րդ նստաշրջանը նշում է, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը կարելի է լուծել միայն «Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի կազմից դուրս գալու և Հայկական ԽՍՀ-ին միանալու միջոցով»³:

Ուստի ժողպատգամավորների ԼՂԻՄ խորհուրդը ելնելով իրավիճակից որոշում է.«1.Հաշվի առնելով ստեղծված վիճակը, անհրաժեշտ համարել մեկ անգամ ևս ընդգծել հետևյալը. Արտահայտելով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնության պետական կամքը և ելնելով մեր միանական միութենական բազմազգ պետության ազգային պետական կառուցվածքի հիմքում ընկած ազատ ինքնորոշման ազգերի իրավունքի մասին լենինյան սկզբունքը հետևողականորեն իրականացնելու անհրաժեշտությունից,

¹ Նույն տեղում, 1988, 13 հուլիսի:

² «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1988, 13 հուլիսի:

³ Նույն տեղում, 1988, 24 հունիսի:

հռչակել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի դուրս գալը:

2. Հաշվի առնելով, որ վերջին ժամանակներս ինքնավար մարզում իրադարձությունը ծայրաստիճան սրվել էր, իսկ հանրապետական մարմինների գրաված դիրքը ավելի է ապակայունացնում իրավիճակը, ուշադրություն դարձնելով այն բանին, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հետ կապերը գործնականում խզված են, ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ խորհուրդը մարզի համար միակ ընդունելին համարում է Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի հունիսի 15-ի նստաշրջանի որոշման իրագործումը:

3. Ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ խորհուրդը հույս է հայտնում, որ Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայկական ԽՍՀ-ին ըմբռնումով կընկալվի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության աշխատավորների և ժողովուրդների կողմից:

4. Հանձնարարել ժողովրդական դեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի գործկոմին սահմանված կարգով միջնորդություն հարուցել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Արցախի Հայկական Ինքնավար Մարզի վերանվանելու մասին¹:

Սակայն դարաբաղյան հիմնախնդրի քաղաքական լուծումը շարունակվում էր ձգձգվել, մարզը կանգնեցնելով անկանխատեսելի հետևանքների առջև: Ստեղծված լարված իրադրության պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղի մասին հարցը քննարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահությունում, և առաջադրվեց հաշվի առնել ԽՍՀՄ Սահմանադրության 78-րդ հոդվածը ու տարածքային փոփոխություններ չկատարել:

ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահության որոշման մեջ նշվեց տարածքային փոփոխության անհնարինության մասին իբր թե խուսափելով ազգամիջյան բախումներից, չկասկածելով կամ չցանկանալով ընդունել նաև հակառակ վերաբերմունքը՝ հարցի արդարացի լուծման բացառումը նույնպես կհանգեցներ ազգամիջյան բախումների: Միաժամանակ առաջադրվեց հարցի խոր ուսումնասիրման ու նոր առաջարկություններ մտցնելու համար ստեղծել Ազգային խորհրդի հանձնաժողով: Սակայն այդ հանձնաժողովը, որ խնդիր ուներ ուսումնասիրել տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը և նպաստել լարվածության հետագա թուլացմանը, ավելի խորացրեց լարվածությունը: Կենտրոնական հեռուստատեսությունը, ռադիոն, մամուլը, լրատվության մյուս միջոցները շարունակում էին խեղաթյուրել դարաբաղյան շարժման էությունն ու բնույթը, թաքցնել Սուևգայիթում և այլուր իրագործված բարբարոսությունները, կտրականապես հրաժարվում էին քաղաքական գնահատական տալ այդ

¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1988, 13 հուլիսի:

իրադարձություններին, փորձում մասնատել ընդհանուր, նախօրոք կազմակերպված հանցագործությունները և դատավարություններն անցկացնել երկրի տաբեր քաղաքներում:

1988թ. հուլիսից մինչև 1989թ. դեկտեմբերը Լեռնային Ղարաբաղում այդ հարցի վերաբերյալ նոր առաջարկություններ մտցնելու կապակցությամբ եղան 4 հանձնաժողովներ, որոնց մոտ համապատասխան կարծիք մշակվեց Լեռնային Ղարաբաղի և նրա շուրջը տիրող իրադարձությունները ուսումնասիրելուց հետո:

1988 թվականին բարձրացրած դարաբաղյան հիմնահարցը հակամարտության վերածվեց այն պահին, երբ Ադրբեջանն ուժ կիրառեց:

1988 թվականի հունիսի 21-ին տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի պատգամավորների մարզխորհրդի նոր նստաշրջան, որը կրկին անգամ դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդին խնդրելով մեծ ուշադրությամբ քննարկելու ՀԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի որոշումը, որն իր համաձայնությունն է տվել Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին: Կոնկրետ փաստերով հիմնավորվեցին մարզը Հայաստանին վերամիավորելու արցախցիների պահանջի արդարացիությունը, դատապարտվեց Սոււմգայիթը և հարց դրվեց Սոււմգայիթում կատարված հանցագործությունները քննել ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանում¹:

1988 թվականի աշնանից դարաբաղյան շարժումը դուրս եկավ իր շրջանակներից և դարձավ ակտիվ քաղաքական գործոն: Այն ավելի մեծ թափ ստացավ 1988 թվականի նոյեմբերին և դեկտեմբերի սկզբին: Ադրբեջանից տեղահան արվեցին հարյուր հազարավոր հայեր: Կենտրոնական իշխանությունները ռազմական դրություն մտցրին Բաքվում և Երևանում: Ճզնաժամի այդ ամենալարված ժամանակ Հայաստանում 1988 թվականի դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցավ աշխարհացունց երկրաշարժ: Մ. Ս. Գորբաչովի աղետի գոտի ժամանելուց և մեկնելուց անմիջապես հատո Արցախում ձերբակալվեցին դարաբաղյան շարժման ակտիվիստ Ա. Մանուչարովը, իսկ Երևանում՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները...²:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի հունվարի 12-ի հրամանագրով ԼՂԻՄ-ում մտցվեց կառավարման հատուկ ձև. սկսվեց արցախյան գոյամարտի նոր փուլ: Դադարեցվեցին մարզի ժողովրդական պատգամավորների և նրա գործադիր կոմիտեի լիազորությունները մինչև խորհրդի նոր կազմի ընտրությունների անցկացումը, ինչպես նաև կուսակցության մարզային կոմիտեի գործողությունները: Որոշման մեջ ասված է, որ կոմիտեն օժտված է ինքնավար մարզի ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի լիազորություններով: Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Հատուկ կառավարման կոմիտեն չկարողացավ կայունացնել վիճակը...

¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1988, 23 հունիսի:

² Նույն տեղում, էջ 75-76:

Տարածաշրջանում վիճակը կարգավորելու համար ԼՂԻՄ ուղարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նոր հանձնաժողով, որի եզրակացությունն արդեն թելադրված էր կենտրոնից... Կենտրոնում չէին ուզում հասկանալ, որ Ղարաբաղի բնակչության ազատ ինքնորոշման իրավունքի մերժումը, նրան բռնությամբ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում պահելը նշանակում է ԽՍՀՄ սահմանադրության և միջազգային պարտավորությունների կոպիտ խախտում ¹:

ԼՂԻՄ եկած ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի հանձնաժողովի անդամ, ակադեմիկոս Եմելյանովը նշել է. «Դրությունը շատ ծանր է, երբեք չէր կարելի մտածել, որ գործը կարող էր այդքան հեռու գնալ: Այժմ այստեղ երկու թշնամի կողմեր են: Դիրքորոշումը ծայրահեղորեն է արտահայտվում. մեկը՝ ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին վերամիավորելու, մյուսը՝ ընդհակառակը՝ տերիտորիան չբաժանելու կողմնակից: Ես գտնում եմ, որ այդ հարաբերությունների սրման պատճառը գտնվում է ոչ միայն հանրապետությունում, այլ նաև կենտրոնում: Այն բացատրվում է մեր կենտրոնական օրգանների անշրջադարձությամբ, անշարժունությամբ, այդ հիմնախնդրի նկատմամբ նրանց մոտեցման ոսկրացածությամբ: Ասում են, մինչև որ կայծակ չլինի, մուժիկը (գյուղացին) չի խաչակնքի: Այստեղ արդեն վաղուց կայծակ եղավ, ուստի կոորդինալ միջոցներ դեռ վաղուց էր հարկավոր ձեռնարկել: Գտնում եմ, որ մինիմում արդեն մեկ տարի ուշացել ենք» ²:

Գերագույն քաղաքական մարմնի անվճռականությունից օգտվեցին Ադրբեջանի հակաժողովրդական շրջանները: 1989թ. սեպտեմբերին Արցախում հայտնվեցին մեսխեթցի թուրքերը: Մարզում մեսխեթցիների հայտնվելը տեղի ունեցավ Հատուկ կառավարման կոմիտեի գործունեության ընթացքում, որն անմիջապես ենթարկվում էր ԽՍՀՄ վարչական և պետական կառավարման գերագույն օրգաններին³: Կուսակցության մարզկոմի և քաղխորհրդի կազմացրումը հասցրին մարզի ինքնուրույնության թուլացմանը, որից օգտվեցին Ադրբեջանի ղեկավարները, սկսեցին խառնվել մարզի գործերին, հաճախ շրջանցելով Հատուկ կառավարման Կոմիտեն:

Սումգայիթում տեղի ունեցած ցեղասպանության ակտիվ հաջորդեցին հայերի ջարդերն ու սպանությունները Շուշիում, Բաքվում, Կիրովաբադում և Ադրբեջանական ԽՍՀ մյուս քաղաքներում ու շրջաններում, որոնք ուղեկցվում էին բռնատեղահանություններով: Միաժամանակ Լեռնային Ղարաբաղը ենթարկվում էր ինչպես ներքին ճնշման, այնպես էլ արտաքին կազմակերպված շրջափակման:

¹ Բարսեղով Յու., Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990, էջ 74-75:

² Аргументы и факты, 5-11 августа 1989г., N 31.

³ «Известия», 15 января 1989г..

Այդպիսի ծանր պայմաններում էր, որ Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային Խորհրդի նախագահությունը դիմում հղեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդին Ղարաբաղի 80 տոկոսը կազմող հայ բնակչության ապահովմանը օժանդակելու խնդրանքով: «ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1948թ. դեկտեմբերի 10-ի դեկլարացիայի 2-րդ հոդվածի համաձայն յուրաքանչյուր մարդ ունի ազատությունների իրավունքներ, յուրաքանչյուր մարդ և նրա ընտանիքի բոլոր անդամները չեն կարող ենթարկվել ոչ մի խտրականության, յուրաքանչյուր մարդ ունի իր երկրի տարածքում ազատորեն տեղաշարժվելու իրավունք: ՄԱԿ-ի դեկլարացիան միշտ էլ խախտվել է Ղարաբաղում, իսկ այսօր արդեն խոսք է գնում հայ բնակչության հանդեպ ֆիզիկական հաշվեհարդարի ռեալ սպառնալիքի մասին: Հնչում են սոււմգայիթյան ցեղասպանությունը կրկնելու կոչեր, որոնք պաշտպանություն են գտնում Ադրբեջանական հանրապետության պաշտոնական շրջանների կողմից: Երկար ամիսներ փոքրիկ, հարյուրիստուն հազարանոց քրիստոնեական մարզը գտնվում է ամենադաժան պաշարման պայմաններում, կանոնավոր կերպով կատարվում են սպանություններ, բռնություններ, իրականացվում էր արմատական բնակչության դեպորտացիա (բռնագաղթ):

Չնայած ամենաբարձր ինստանցիաներով հղված բազմաթիվ դիմումներին, մեր երկրի ղեկավարությունը տարածաշրջանի բնակչության անվտանգությունը երաշխավորող վճռական միջոցներ չի ձեռնարկում:

Այսօր դիմում ենք Ձեզ համառ պահանջով՝ ամեն ինչ անել Ղարաբաղի հայ բնակչության անվտանգության ապահովման համար, անհրաժեշտության դեպքում՝ ընդհուպ մինչև ՄԱԿ-ի գործերի կոնտինգենտ մտցնելը: Վաղը կարող է ուշ լինել»¹:

1989թ. նոյեմբերի 20-ին ՏԱՄՍ-ը տարածեց «ԽՍՀՄ արտգործ-նախարարությունում» հաղորդագրությունը, որտեղ կտրուկ ձևով քննադատվում է ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի կողմից Լեոնային Ղարաբաղի հարցի առնչությամբ ընդունված բանաձևը: Համանման հայտարարությամբ հանդես է եկել նաև ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի միջազգային հարցերի կոմիտեն: Այդ կապակցությամբ ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի անդամները, լիազորված մարզի հայ բնակչության անունից հայտարարելու, «որ ամբողջ հայ ժողովուրդը և ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչությունը, մասնավորապես, գոհունակությամբ են ընկալել ԱՄՆ-ի սենատի հանձնաժողովի որոշումը»², դրանով իսկ հերքելով ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ա. Բեամերտնիխի հայտարարությունը՝ «սենատական հանձնաժողովի այդպիսի որոշումը հարուցել է խորհրդային քաղաքացիների սուր հակազդեցությունը և չի կարելի

¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1989, 4 սեպտեմբերի:

² «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1989, 22 նոյեմբերի:

չհասկանալ այդ վրդովմունքը»¹: Խոսք չեղավ այն մասին, թե ո՞վ էր լիագորել Ա. Բեսամերտնիխին բոլոր խորհրդային քաղաքացիների անունից «վրդովմունք» հայտնելու:

Լեոնային Ղարաբաղի բնակչությունը, ի դեմս իր ներկայացուցչական այնպիսի մարմինների, ինչպիսին է, ամենից առաջ, ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդը, ինքն է բազմիցս բարոյական և քաղաքական աջակցության համար դիմել դեմոկրատական պետություններին, այդ թվում և Միացյալ Նահանգներին, միջազգային հասարակայնությանը, Միավորված ազգերի կազմակերպությանը: Ուստի հայ ժողովուրդը բոլորովին էլ սենսատի հանձնաժողովի բանաձևը չի համարում «կոպիտ և ինքնակոչ միջամտություն», ինչպես որ ասված է ՏԱՄՍ-ի հաղորդագրության մեջ:

Լեոնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին՝ որպես ինքնորոշման նկատմամբ նրա ժողովրդի ձգտմանը սթափորեն նայելու խորհրդային ղեկավարության չկամություն, հիմնախնդիրը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տարածքային վեճեր հանգեցնելու փորձեր, մարզի չդադարող շրջափակում և ադրբեջանական ազգայնամոլների զինված հարձակումներ, «ԼՂԻՄ իրադրության կարգավորման առնչությամբ» ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովի առաջարկությունների լրիվ ձախողում. այս ամենը բնավ չի վկայում դեպի կարգավորում տանող ինչ-որ միտումի մասին: Մանավանդ, որ հիմնախնդիրը ոչ թե «կարգավորման» կարիք ունի, այլ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա վերջնական լուծման կարիք, սկզբունք, որը ամրապնդված է միջազգային փաստաթղթերում, որի տակ դրված են նաև խորհրդային ներկայացուցիչների ստորագրությունները: Ուստի 1989թ. նոյեմբերի 21-ին ԼՂԻՄ Ազգային Խորհրդի նախագահությունը ելնելով ստեղծված իրավիճակից ճիշտ գնահատեց ԱՄՆ-ի սենսատի որոշումը և այդ կապակցությամբ հայտարարեց. «ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության՝ սուվերեն հայ ժողովրդի լիիրավ հատվածի անունից ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդը ԱՄՆ-ի սենսատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի անդամներին երախտագիտություն է հայտնում Լեոնային Ղարաբաղի ժողովրդի ազգային ազատագրական շարժումն ըմբռնելու և նրան աջակցելու համար: Միաժամանակ, Ազգային խորհուրդը ՏԱՄՍ-ի Գերագույն Խորհրդի միջազգային հարցերի կոմիտեի հաղորդագրությունները դիտում է որպես «սառը պատերազմի ոգով» տոգորված հաղորդագրություններ, որպես ստալինյան-բրեժնևյան ժամանակների ռեցիդիվ, որը հակասում է խորհրդային ղեկավարության կողմից հռչակված «նոր քաղաքական մտածողությանը»²:

1989թ. նոյեմբերի 21-ի ՏԱՄՍ-ի հաղորդագրությանը հաջորդում է նոյեմբերի 28-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումը «Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար

¹ Նույն տեղում:

² «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1989, 22 նոյեմբերի:

մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին»¹, ըստ որի նախատեսվում է Լեռնային Ղարաբաղը փաստորեն բռնությամբ կրկին վերադարձնել Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանության տակ՝ հակառակ նրա հայ ազգաբնակչության հստակ, արտահայտված կամքի, որը բազմիցս հաստատված և պատշաճ ձևով վավերացրված է նրա ներկայացուցչական մարմինների որոշումներում:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդի որոշումն ընդունվել էր՝ շրջանցելով դեմոկրատական պառլամենտական ընթացակարգը: Տեղում իրադրությունը պարզելու և ԼՂԻՄ-ի հիմնախնդրի լուծման վերաբերյալ համապատասխան հանձնարարականներ ներկայացնելու համար ստեղծված՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդի հանձնաժողովին թույլ չի տրվել իր եզրահանգումների մասին զեկուցել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդի նստաշրջանում: Լեռնային Ղարաբաղի և Հայկական ԽՍՀ-ի հայ ազգաբնակչությունը ներկայացնող ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների կարծիքը ամբողջովին և ցուցադրաբար անտեսվել է: Որոշումն ընդունվել էր հապշտապ, առանց քննարկման, ԼՂԻՄ-ից և Հայկական ԽՍՀ-ից ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների բացակայությամբ, որոնք ի նշան բողոքի լքել են նիստերի դահլիճը:

Ընդունված որոշումը նահանջ էր առանց այն էլ սահմանափակ այն միջոցառումներից, որոնց կատարումը ներկայացվում էր որպես իրավական հիմունքների վրա Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի քաղաքական լուծման անհրաժեշտ պայման: Հատուկ կառավարման կոմիտեի գործունեությունը ամրապնդելու փոխարեն, այն փոխարինվում է մի մարմնով, որը կարող է միայն ժամանակավորապես իրականացնել վերահսկիչ-վերադիտող ֆունկցիաներ այն պայմաններում, երբ նախատեսվում է իրական իշխանությունը նորից վերադարձնել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին:

Ի պատասխան ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդի նոյեմբերի 28-ի որոշման Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը 1989թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունեցին որոշում², որը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդի նոյեմբերի 28-ի որոշումը որակավորեց որպես բռնակցման նոր ակտ: «Հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքների վրա և արձագանքելով հայ ժողովրդի՝ բռնի ուժով բաժանված երկու հատվածների վերամիավորման օրինական ձգտմանը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը որոշում են.

¹ «Մտրիբրդային Ղարաբաղ», 29 նոյեմբերի 1989թ.: Տես նաև Թովմայան Վ. Հ., Աղաջանյան Վ. Ա., Ներսիսյան Յու. Բ., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, էջ 121:

² «Մտրիբրդային Հայաստան», Երևան, 1989, 3 դեկտեմբերի, «Մտրիբրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1989, 5 դեկտեմբերի:

1. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ինքնորոշման փաստը հաստատված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի և հուլիսի 12-ի նստաշրջանի, ինչպես նաև մարզի բնակչության լիազոր-ներկայացուցիչների 1989 թվականի օգոստոսի 16-ի համագումարի և Ազգային խորհրդի հոկտեմբերի 19-ի նիստի որոշումներում:

2. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեոնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը և նրա ընտրած Ազգային խորհուրդը որպես միակ օրինական իշխանություն:

3. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հռչակում են Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորումը:

4. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ստեղծում են համատեղ հանձնաժողով (իր աշխատանքային ապարատով) Հայկական ԽՍՀ-ի Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորումն իրագործելու ուղղությամբ գործնական քայլեր մշակելու համար:

5. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը պարտավորվում են ներկայացնել Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության ազգային շահերը:

6. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդի նախագահությունը, Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին և ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվում է գործադրել սույն որոշումից բխող բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները՝ իրականացնելու համար Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեոնային Ղարաբաղի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կառուցվածքների իրական միաձուլումը միասնական պետական-քաղաքական համակարգում¹:

Փաստորեն ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ բռնության անջատված հայ ժողովրդի մի մասի՝ Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշման իրավունքի ժխտումը ամբողջ «հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի անտեսումն է և կոպտորեն ոսնահարում է խորհրդային ֆեդերացիայում ԽՍՀՄ ժողովուրդների կամավոր միավորման սկզբունքը, ուղղակիորեն հակասում է ԽՍՀՄ սահմանադրության հիմնարար սկզբունքին և խախտում է ԽՍՀՄ միջազգային պարտավորությունները, այդ թվում ՄԱԿ-ի կանոնադրության, Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցության մասնակից պետությունների ներկայացուցիչների Վիեննայի հանդիպման եզրափակիչ ակտի և ամփոփիչ փաստագծով, որոնք պետություններին պարտավորեցնում են իրենց օրենքները, կանոններն ու քաղաքականությունը համապատասխանեցնել միջազգային իրավունքի վերաբերյալ նրանց

¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1989, 3 դեկտեմբերի:

պարտավորություններին, ներառյալ իրավասության և իրենց ճակատագիրը տնօրինելու, ներքին ու արտաքին քաղաքական ստատուսը ըստ իրենց հայեցողության որոշելու ժողովրդի իրավունքի սկզբունքը:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումը՝ որպես ինքնորոշման սկզբունքին, ԽՍՀՄ կազմի մեջ հայ ժողովրդի մուտք գործելու պայմաններին, ԽՍՀՄ և Հայկական ԽՍՀՄ սահմանադրությանը, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ի և խորհրդային ֆեդերացիայի սուբյեկտների միջազգային պարտավորությունների հակասող որոշում, հայտարարվում է անվավեր Հայկական ԽՍՀ-ին և Լեռնային Ղարաբաղի համար և ոչ մի իրավական հետևանքներ չստեղծող:

Հայկական ԽՍՀ-ն և ԼՂԻՄ-ը ներկայացնող ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների նիստերի դահլիճից հեռանալու պահից ընդունված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդի բոլոր որոշումները, հայ ժողովրդի իրավունքներին ու շահերին դրանց չհամապատասխանելու դեպքում, համարել չգործող¹:

Միաժամանակ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հայ ժողովրդի և բռնությամբ անջատված նրա մի մասի՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշման իրավունքի խախտման դեմ բողոքով դիմեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին, բոլոր միութենական հանրապետությունների գերագույն խորհուրդներին, ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների պառլամենտներին, ներառյալ Եվրոպայում անվտանգության ու համագործակցության վերաբերյալ խորհրդակցության մասնակից պետություններին և Եվրոպական պառլամենտներին, Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարությանը, արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապերի հայկական ընկերությանը, սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեին, Արմենպրեսին՝ արտասահմանյան բոլոր հայ համայնքներին տեղյակ պահելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշման, սույն որոշման մասին, էլ ավելի համախմբելով մայր հայրենիքի շուրջը՝ ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի ոտնահարված իրավունքի:

Վերոհիշյալ որոշման ընդունման հետ միասին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ընդունեցին մի նոր որոշում՝ «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին»²: «Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզի ինքնորոշման փաստը հաստատված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի հուլիսի 12-ի նստաշրջանների, ինչպես նաև մարզի բնակչության լիազոր-ներկայացուցիչների 1989 թվականի օգոստոսի 16-ի համագումարի և ազգային խորհրդի հոկտեմբերի 19-ի նիստի որոշումները:

¹ Նույն տեղում, 5 դեկտեմբերի:

² «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1989, 5 դեկտեմբերի:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հռչակում են Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորումը: Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության վրա տարածվում են Հայկական ԽՍՀ-ի քաղաքացիական իրավունքները¹:

Ընդունելով այսպիսի որոշում, Հայկական ԽՍՀ և ԼՂԻՄ-ի բարձարագույն մարմինները պատրանքներ չէին տաձում, թե այն ոգևորությամբ կընդունվի միութենական աստիճաններում ու Ադրբեջանում: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ 1989թ. դեկտեմբերի 6-ին Բաքվում կազմվեց Լեոնային Ղարաբաղի դեկավարությունը ստանձնող հատուկ մարմին՝ կազմկոմիտե Ադրբեջանի ԿԿ երկրորդ քարտուղար Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ: Պրովոկացիոն գործողությունների նոր ալիք սկսվեց Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի և նրա ազդեցության տակ ընկած ներքին զորքերի ստորաբաժանումների պարետության կողմից: «1990թ. հունվարի 2-ին Ստեփանակերտ քաղաքում ողբերգական դեպք տեղի ունեցավ: Զինվորական կարգախմբի կողմից կրակ է բացվել բնակչության վրա, որի հետևանքով երկու հոգի զոհվել են, երեքը՝ ծանր վիրավորվել»²: Այս դեպքի կապակցությամբ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներ Զ. Հ. Բալայանը, Վ. Մ. Գաբրիելյանը, Վ. Ս. Գրիգորյանը, Բ. Վ. Դադամյանը և Հ. Ա. Պողոսյանը դիմեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Ս. Ս. Գորբաչովին ի գիտություն հաղորդելով, «որ տարածաշրջանի իրադարձությունը սպառնում է դուրս գալ վերահսկողությունից:

Մենք վճռականորեն պահանջում ենք ստեղծել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորական հանձնաժողով և Ստեփանակերտ ուղարկել իրադարձությունը տեղում գնահատելու համար»³:

Փաստորեն պարզորոշ է, որ դարաբաղյան հարցի լուծման համար պայքարի նոր փուլ է սկսվում, գոյամարտի նոր շրջան:

1990-ական թվականների վերջերից սկսած մեր հոգու խոովքի նախասկզբից հրապարակվել են երկրի բարձր աստիճանի ոչ քիչ որոշումներ, օրենքներ, դեկլարացիաներ ու պլատֆորմներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ահավոր ճգնաժամից դուրս գալու հույս է ներշնչել ամենքիս: Երեխայի պես ուրախացել ենք այն պատգամավորների ելույթներով, որոնք առաջադրում էին խորհրդային ֆեդերացիայի հիմնովին վերակառուցման անհրաժեշտության խնդիրը: Սկսած 1988 թվականի փետրվարից ամեն երեկո ուշի-ուշով հետևել ենք «Ժամանակ» տեղեկատվական ծրագրին, սպասելով Արցախի իրավիճակի մասին որևէ օբյեկտիվ կարծիքի, հուսադրվել ենք արտասահմանյան լրագրողների

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, 1990, 4 հունվարի:

³ «Խորհրդային Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1989, 4 դեկտեմբերի:

պահանջներով, կարծելով, թե կարող է դա Արևմուտքի կառավարությունների ազդեցիկ անհատների վրա որևէ ազդեցություն ունենալ և նպաստել գործընթացի առաջխաղացմանը, մոռանալով հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման վերջին հարյուրամյակի պատմությունը, որ մեծ տերություններից և ոչ մեկին, ինչպիսի հավատ և ինչպիսի հասարական կարգ էլ նա ունենա, չեն հուզել ոչ հայկական կոտորածները, ոչ կողոպուտները, և ոչ էլ Հայաստան աշխարհի տարածքային թրատումները: Բոլոր մեծ տիրությունները հայկական բզկտված հարցը, որի բաղկացուցիչ մասը Արցախի հիմնախնդիրն է, օգտագործել են միայն իբրև դիվանագիտական խաղ՝ իրենց նվաճողական շահերի համար:

Արցախի հիմնահարցի լուծման համար նոր հնարավորություններ բացվեցին 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-5-ը տեղի ունեցած ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների արտահերթ՝ հինգերորդ համագումարից հետո, երբ արդեն այդ համագումարը ըստ էության լուծարել էր ԽՍՀՄ-ը: Իսկ արդեն 1991թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետությունում անցկացվեց հանրաքվե, և հայ ժողովուրդը միակամ վճռեց իր ապագան. անկախ ժողովրդական Հայաստանի օգտին քվեարկեց քվեարկության իրավունք ունցող քաղաքացիների 94,39 տոկոսը: Հայ ժողովուրդը կարողացավ միջազգային համակեցության նորմերի սահմաններում իր կամքը՝ անկախ ու ժողովրդավարական պետություն ստեղծելու մասին հայտնել աշխարհին: Սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման մասին» որոշումը, ըստ որի Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետության Անկախ Պետություն: Հայ ժողովուրդը մի անգամ էլ աշխարհին ցույց տվեց իր անհողդողդ կամքը, իր արիությունն ու վճռականությունը:

Մինչ այդ, օգոստոսի 29-ին, տեղի ունեցած Ադրբեջանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը ընդունեց «1918-1920թթ. պետական անկախության վերականգնման» մասին որոշում: Ի պատասխան դրան, սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը՝ բոլոր մակարդակների պատգամավորների մասնակցությամբ, ընդունեց որոշում «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և դրան կից Շահումյանի շրջանի շրջաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (ԼՂՀ) հռչակելու»¹ մասին, որը (ԼՂՀ)-ն օգտվում է ԽՍՀՄ սահմանադրությամբ և օրենսդրությամբ հանրապետություններին տրված լիազորություններից և իրեն իրավունք է վերապահում ինքնուրույնաբար որոշելու իր պետական-իրավական

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1991, 3 սեպտեմբերի:

կարգավիճակը՝ երկրի և հանրապետությունների ղեկավարության հետ քաղաքական կոնսուլտացիաների և բանակցությունների հիման վրա: ԼՂՀ տարածքում մինչև ԼՂՀ սահմանադրության և օրենքների ընդունումը պիտի գործեր ԽՍՀՄ սահմանադրությունն ու օրենսդրությունը, ինչպես նաև՝ գործող մյուս օրենքները, որոնք չեն հակասում սույն հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և հանրապետության առանձնահատկություններին: Իսկ ղեկսեմբերի 10-ին Արցախում անցկացված հանրաքվեն անկախ ճանաչեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը:

(Շարունակելի)

Ամփոփում

Հոդվածում ներկայացվում է 1988 թ. ԼՂԻՄ ժողպատգամավորների խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը, որով արցախյան շարժման նորօրյա փուլի իրավական հիմքը դրվեց: Փորձ է արվում ցույց տալ, որ արցախահայությունը օրինական ճանապարհով ձեռնամուխ եղավ պաշտպանելու իր ազգային ինքնուրույնությունն ու անկախությունը: Սակայն ի պատասխան դրան Ադրբեջանն ուժ կիրառեց, ինչն հանգեցրեց ռազմական գործողությունների:

Հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, ողբերգական իրադարձություններ, արցախահայությունը 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի անկախ Հանրապետությունը:

Новая фаза процесса урегулирования арцахского противостояния

Н. Сарумян,
к.и.н., доцент АРГУ
Резюме

Ключевые слова: борьба за существование, представительство, сессия, всенародное собрание, решение, противостояние, дискриминационная политика, независимость, присоединение, армяне Арцаха.

В статье представлено решение внеочередной сессии народных депутатов НКАО 20-го февраля 1988 года, которым новому этапу арцахского движения было придано правовое основание. Делается попытка показать, что население Арцаха встало на защиту своего национального суверенитета и независимости. Однако, в ответ армяне Арцаха столкнулись с военным противостоянием со стороны Азербайджана, что привело к кровопролитным военным действиям.

Преодолев многочисленные трудности, трагические события, армяне Арцаха 2-ого сентября 1991 года провозгласили независимость Нагорно-Карабахской Республики.

A New Phase of the Process of Settlement of Artsakh Confrontation

N.Sarumyan,
p.s.n.,docent ASU

Summary

Key words: *the struggle for existence, delegation,session, national awakening, assembly, decision, the opposition, discrimination policy, independence, unification, Artsakh Armenians.*

The article presents the decision of the extraordinary session of People's Deputies of the Nagorno Karabakh Autonomous Region on February 20, 1988, which established the legal basis for the Karabakh movement. The article attempts to reflect that Artsakh Armenians stood up to defend their national identity and independence.

However, the Azerbaijan responded to the peaceful rallies of Artsakh Armenians by brute force, which resulted in military clashes. Overcoming adversities and tragedies, Artsakh Armenians declared as Nagorno Karabagh Republic on September 2, 1991.

ՆՈՒԲԱՐՅԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ
Սանվել Պողոսյան
պատմ. գիտ. դոկտոր
ՀՊՄՀ հայրց պատմության ամբիոն

Բանալի բառեր՝ Նուբարյան գերդաստան, Սյունիքի մելիքներ, Նուբար, Պողոս Նուբար, Առաքել Նուբար, Մեսրոպ Նուբարյան:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ զգալի հետք է թողել Նուբարյան նշանավոր գերդաստանը, որի տարբեր ներկայացուցիչներ ավելի քան 200 տարի աչքի են ընկել իրենց գործունեությամբ: Այդ տոհմին հատկապես մեծ ճանաչում են բերել Նուբար փաշան և նրա որդին՝ Պողոս Նուբար փաշան:

Նուբարյան տոհմը սերում էր Սյունիքի մելիքներից: Ինչպես հայտնի է, 1720-ական թվականներին Սյունիքում հայերի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին Դավիթ Բեկի նշանավոր զորավարներից էր Չավնդուրի մելիք Թորոսը (1681-1724): Վերջինս զոհվեց 1724 թ. Բարկուշատի ճակատամարտում: Չավնդուրի նոր մելիք դարձավ նրա երիտասարդ ազգականը՝ գեղադեմ, արի **Նուբարը**, որը մինչ այդ Թորոսի զորքերի սպարապետն էր¹: Ա. Գարտաշյանը նշում է, որ նա մելիք Թորոսի որդին էր², սակայն դա թյուրիմացության հետևանք է, և սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ իրականում նրանք ազգականներ էին:

Ապստամբության վախճանից հետո Նուբարը հեռացավ հայրենի Շիկահող գյուղից և 1732 թ. հաստատվեց Ջմյունիայում: Նա այնտեղ ամուսնացել և ունեցել է երեք որդի՝ **Դավիթ, Սողոմոն, Պաղտասար**, որոնք Ջմյունիայում վաճառականությամբ էին զբաղվում: Եղբայրներից Սողոմոնն ունեցել է չորս զավակ՝ **Նուբար, Մկրտիչ, Առաքել, Դավիթ**, որոնք շարունակում էին զբաղվել վաճառականությամբ:

Նուբարի թոռը՝ **Մեսրոպ Հովհաննեսի Նուբարյանը** (Ջմյունիա, 28.11.1842 - 04.12.1929, Մարսել) իր տոհմին մեծ հեղինակություն բերեց, որպես թարգմանիչ, բառարանագիր, բանասեր: Նա սովորել է Ջմյունիայի Մեսրոպյան վարժարանում, վաղ տարիքից հմտացել ֆրանսերենի մեջ: Դեռևս

¹ Դուկաս Սեբաստացի, Դավիթ Բեկ կամ պատմություն Ղափանցոց, Երևան, 1992, էջ 37:
² Գարտաշյան Ա., Նիւթեր Եգիպտոսի Հայոց պատմութեան համար, հ. Բ, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1986, էջ196:

աշակերտական տարիներից թարգմանություններ է կատարել Շատոբրիանից և Ռասինիից: Գր. Մսերյանի հետ խմբագրել է «Մեղեռն» պարբերականը, որն առաջադիմական գաղափարների պատճառով 1882 թ. փակվել է սուլթանական կառավարության կողմից: Հրատարակել է «Բառարան ֆրանսերեն հայ-աշխարհիկ» (Պոլիս, 1892), իսկ 1911 թ.՝ դրա համառոտը՝ «Առձեռնը»: Թարգմանել և հրատարակել է Վ. Հյուգոյի «Փարիզի աստվածամոր տաճարը» (Զմյուռնիա, 1868, 1871), Մոլիերի կատակերգությունները (հ. 1-2, Զմյուռնիա, 1905), Լաֆոնտենի առակները, Ֆ. Նանսենի «Դեպի բևեռը», Գյոթեի «Ֆաուստի» առաջին մասը՝ ազատ ոճով (Զմյուռնիա, 1910), Շեքսպիրի «Ռոմեո և Ջուլիետը»: Մամուլում տպագրել է Բենջամեն Կոստանի «Ադոլֆ» վեպը, Բուալոյի «Գրակալը» ևն: 1922 թ. Զմյուռնիայի աղետից հետո հեռացել է Ֆրանսիա, հաստատվել Մարսելում: Երկար տարիներ աշխատակցել է արևմտահայ մամուլին («Արեւելեան մամուլ», «Բիզանդիոն», «Շանթ», «Ծաղիկ», «Կոչնակ» ևն): Ստորագրել է Մ. Նուպար, Մեսրոպ Նուպար¹: Հետմահու հրատարակվել է նրա հուշագրությունը «Սգավոր տարիներ» (Փարիզ, 1939):

Մկրտիչ Նուբարյանի ժառանգներին էր վիճակված նոր փառք բերել այդ տոհմին: Նա ամուսնացավ Եգիպտոսի արտաքին գործերի և առևտրի նախարար Պողոս բեյ Յուսուֆյանի (1768-1844) քրոջ՝ Մարիամ-Վարդուհի Յուսուֆյանի (Գյուլ հանըմ) հետ և ունեցավ չորս որդի՝ Նուբար փաշան, Առաքել բեյը, Կարապետ (Շարլո) բեյը, Սողոմոն չելեպին և երկու դուստր՝ Հռիփսիմեն և Մարթան: Հռիփսիմեն 1840 թ. ամուսնացել է կոմս Ժ. դե Բոննալի հետ, իսկ Մարթան՝ Դանիել Մարկոսյանի (Մարկոսոֆ) հետ և ունեցել երկու որդի՝ Շարլ-Կարապետը և ճարտարագետ Մկրտիչ բեյ Մարկոսոֆը:

Մկրտիչ Նուբարյանը Եգիպտոսի փոխարքա (1805-1849) Մուհամմեդ Ալիի առևտրական գործերի ներկայացուցիչն էր Զմյուռնիայում և Փարիզում: 1842 թ. նա Մարսելում հանկարծամահ եղավ և աճյունն ամփոփվեց Զմյուռնիայի Ս. Ստեփանոսի գերեզմանատանը՝ Նուբարյանների տոհմական դամբարանում:

Կարապետ բեյ Նուբարյանը 1830 թ. իր մորեղբոր՝ Պողոս բեյ Յուսուֆյանի հրավերով մեկնեց Եգիպտոս և ստանձնեց Մուհամմեդ Ալիի թարգմանի և քարտուղարի պաշտոնը: Սակայն 1839 թ. նա մահացավ, իսկ աճյունը հողին հանձնեցին Զմյուռնիայի Նուբարյան դամբարանում:

Սողոմոն չելեպի Նուբարյանը բարձր առաջադիմությամբ ավարտել է Զմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանը, ապա մեկնել Եգիպտոս և Մուհամմեդ

¹ «Սիոն», Երուսաղեմ, 1930, թիւ 1, էջ 31-32:

Ալիից ստացել «Մաղ-Գօլ-Աղասը պատիւին պաշտօնը»¹: Սակայն Սողոմոնը նույնպես վախճանվեց երիտասարդ տարիքում:

Առաքել բեյին և, հատկապես, Նուբար փաշային էր վիճակված ճանաչման նոր աստիճանի բարձրացնել իրենց գերդաստանի հեղինակությունն ու անունը: Նրանք նույնպես, օգտվելով մորեղբոր հովանավորությունից, բնակություն հաստատեցին Եգիպտոսում և դեռևս երիտասարդ տարիքում բարձր դիրքի հասան այնտեղ:

Առաքել բեյ Նուբարը (1826-1858) Փարիզում բարձրագույն կրթություն ստանալուց հետո, 1846 թ. վերադարձել է Ջմյունիա, իսկ 1847 թ. տեղափոխվել Եգիպտոս: Նա դարձավ Եգիպտոսի տիրակալ Մուհամմեդ Ալիի որդու՝ իշխան Իբրահիմի, թարգմանն ու քարտուղարը: Խելքի և անձնական բարձր հատկանիշների շնորհիվ 24 տարեկանում Առաքել Նուբարը նշանակվեց Եգիպտոսի արտաքին գործերի և առևտրի նախարար (1850-1853), ապա՝ Բեռլինում Եգիպտոսի ներկայացուցիչ (1853-1856)², իսկ 1856 թ.՝ Սուդանի ընդհանուր կառավարիչ: Մինչ այդ մահմեդականներով բնակեցված այդ երկրամասը չէր կառավարվել քրիստոնեայի կողմից: Մի շարք ցեղեր ապստամբություն բարձրացրին, քանի որ անհանդուրժելի էին համարում քրիստոնեայի կողմից մահմեդականներին կառավարելը: Տեղեկանալով այդ մասին, Առաքելը միայնակ ու անզեն մեկնեց ապստամբների ճամբարը և հարցրեց, թե ինչու են ապստամբել, եթե միայն իր քրիստոնեա լինելու համար է, ապա կարող են իրեն սպանել, քանի որ անցանկալի էր համարում, որ իր անձի պատճառով բազմաթիվ մարդկանց արյուն հեղվեր, եթե այլ խնդիր կար, ապա ինքը կփորձի լուծել: Այդ դիվանագիտական քայլը պսակվեց հաջողությամբ: Ապստամբների առաջնորդը, հիացած Առաքելի համարձակությունից ու ազնվությունից, համբուրեց նրա ձեռքը և իր հպատակությունը հայտնեց, որից հետո Առաքելը 14 ամիս խաղաղությամբ իշխեց իրեն վստահված նահանգում և վայելում էր հպատակների սերն ու հարգանքը: Իր անկաշառ ուղղամտության համար նրան Սուդանում տվեցին «Արդարասեր» մականունը, որը պաշտոնապես կցվեց իր անվանը, և Սուդանի կառավարիչների ցուցակում նա

¹ Գարտաշեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 203:

² Պերդրան Է., Նուպար փաշա (1825-1899): Նիշք եւ տպաւորութիւնք, թարգմ. Մեսրոպ Նուպարեան, Կ.Պոլիս, 1910, էջ 43-47:

հիշատակվում է Առաքել Նուբար Արդարասեր անունով¹: Սակայն երկար չկառավարեց, քանի որ նա ևս մահացավ երիտասարդ տարիքում:

Նուբար փաշա Նուբարյանին (Զմյուռնիա, 1825-1899, Փարիզ) վիճակված էր դառնալ Եգիպտոսի ամենանշանավոր պետական-քաղաքական գործիչներից մեկը: Զմյուռնիայի հայկական դպրոցում ստացել է միջնակարգ կրթություն, ապա երկու տարի ուսանել է Ժնևում և Սորբոնում: 1842 թ. դեռևս 17-ամյա պատանի Նուբարը, մորեղբոր՝ Պողոս բեյ Յուսուֆյանի հրավերով, մեկնեց Եգիպտոս՝ քարտուղարի պաշտոնով: Նուբարն օժտված էր մեծ ունակություններով, պերճախոսությամբ, դիվանագիտական բարձր հմտություններով, պետական գործչին անհրաժեշտ գրեթե բոլոր ունակություններով, որոնք ըստ արժանվույն գնահատվեցին Եգիպտոսի իշխողների կողմից:

1844 թ. Նուբարը նշանակվեց Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմեդ Ալիի քարտուղար-թարգմանիչը և թագաժառանգի ուղեկից-խորհրդատու²: 1846 թ. եգիպտական պատվիրակության կազմում մեկնեց Փարիզ: Ֆրանսիայի կայսր Լուի Ֆիլիպը, հիանալով հայ երիտասարդի մտավոր բարձր ունակություններով, նրան անձամբ պարզևատրեց Պատվո լեգեոնի խաչով³:

1849 թ. Նուբարը ստացավ բեյի տիտղոս, նշանակվեց փոխարքայի առաջին քարտուղար և միաժամանակ Ալեքսանդրիայի առողջապահության վարչության տնօրեն⁴: 1850 թ. ստացավ առաջին լուրջ դիվանագիտական հանձնարարությունը: Մեկնեց Լոնդոն և բրիտանական կառավարության մոտ կարողացավ հակահարված տալ թուրքական կառավարության նկրտումներին, որոնք առաջ էին եկել Մուհամմեդ Ալիի մահից հետո: Իր դիվանագիտական տաղանդի շնորհիվ 25-ամյա երիտասարդը որոշ արտոնություններ ապահովեց Եգիպտոսի փոխարքայի համար⁵:

1850 թ. սեպտեմբերի 3-ին Կ. Պոլսում Նուբար փաշան ամուսնացավ Գևորգ բեյ Երամյանի դստեր՝ Ֆուլիկի (1831-1906) հետ:⁶ Նրանց առաջնեկը եղավ Պողոս Նուբարը, որը նրանց միակ որդին էր: Նուբարն ունեցավ նաև երկու դուստր՝ Մարիամը և Վարդուհին:

¹ Գարտաշեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 215-216:

² Պերդրան Է., նշվ. աշխ., էջ 29-32:

³ Նույն տեղում, էջ 34-35:

⁴ Զարդարեան Վ., Յիշատակարան, (1512-1912), հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 279:

⁵ Պերդրան Է., նշվ. աշխ., էջ 36:

⁶ Զարդարեան Վ., Յիշատակարան (1512-1933), հ. Գ, Գահիրե, 1934, էջ 47-50:

Նուբարը եղել է Վիեննայում Եգիպտոսի ներկայացուցիչ (1853-1856)¹, Եգիպտոսի ընդհանուր դատախազության նախագահ (1856-1858), Երկաթուղիների վարչության տնօրեն (1858-1859), իսկ 1859-1862 թթ. տարբեր դիվանագիտական հանձնարարություններով մեկնել է Եվրոպա²:

1863 թ. Նուբարին շնորհվեց ֆերիք և փաշա տիտղոսները: Լուրջ ներդրում է ունեցել Սուեզի ջրանցքի կառուցման գործում: 1865 թ. Նուբարը նշանակվեց Հանրօգուտ շինությունների նախարար և Երկաթուղիների վարչության տնօրեն, իսկ 1866 թ.՝ Արտաքին գործերի նախարար³: Վերջին պաշտոնը նա վարեց մի քանի անգամ (1866-1874, 1875-1876, 1878-1879, 1884-1888): Ցանկացած պաշտոնում, կազմակերպական բարձր որակների շնորհիվ, Նուբարն իրեն դրսևորում էր լավագույնս: Դա էր այն գլխավոր պատճառներից մեկը, որի շնորհիվ նա անընդմեջ բարձրանում էր, չնայած, ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, չունեի քծնելու և շողոքորթելու սովորություն, որը հատուկ էր աշխարհի բոլոր արքունիքներին, հատկապես Արևելքի երկրներին:

Նուբարի վարած արդյունավետ բանակցությունների շնորհիվ, օսմանյան սուլթան Աբդուլ Ազիզը 1866 թ. և 1867 թ. ստորագրեց երկու հրովարտակներ, որոնցով հիմք դրվեց Եգիպտոսի բացարձակ ինքնավարությանը, իսկ 1868 թ. սուլթանը հրամանագիր ստորագրեց, որով Եգիպտոսի փոխարքան անվանվում էր խղիվ՝ ստանալով իշխանությունը ժառանգաբար փոխանցելու իրավունք⁴:

Նուբարը չափազանց մեծ ջանքեր գործադրեց Եգիպտոսում դատարանների և արդարադատության համակարգի բարեփոխում իրականացնելու համար: Իննամյա (1867-1876) պայքարից հետո Նուբարը ստեղծեց Եգիպտոսի քաղաքացիական, առևտրական, քրեական օրենսգրքերը, իսկ հյուպատոսական դատարանները նրա ջանքերով փոխարինվեցին միջազգային կամ խառը դատարաններով՝ կազմված եգիպտացիներից և եվրոպացիներից, որոնք զգալիորեն սահմանափակեցին եվրոպացիների իրավունքները Եգիպտոսում: Մինչ այդ օտարերկրացիների համար գործում էին հյուպատոսական դատարաններ, ուր ոտնահարվում էին եգիպտացիների շահերը⁵:

¹ Պերդրան Է., նշվ. աշխ., էջ 43-47:

² Զարդարեան Վ., Յիշատակարան, հ. Բ, էջ 281:

³ Նույն տեղում, էջ 283:

⁴ Պերդրան Է., նշվ. աշխ., էջ 76-77:

⁵ Թոփուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1978, էջ 85-86:

Նուբարը մեծ ուշադրություն էր դարձնում Եգիպտոսում ոռոգման համակարգը զարգացնելուն և հսկայական առաջընթաց արձանագրեց նաև այս հարցում: Իզուր չէր, որ Եգիպտացի գյուղացիները՝ ֆելլահները, Նուբարին կոչում էին «ֆելլահների հայր»:

1876 թ. նա ժամանակավորապես հեռացավ Եվրոպա, քանի որ ընդհարվել էր խղիվ Իսմայիլի հետ, որը զբաղված էր պետական ունեցվածքը վատնելով և երկիրը նորանոր պարտքերի մեջ ներքաշելով:

1877 թ. Բուլղարական հարցի քննարկման ժամանակ Գերմանիայի կանցլեր Օտտո ֆոն Բիսմարկը տերություններին առաջարկեց Բուլղարիայի կառավարիչ նշանակել Նուբարին, որը դրական արձագանք ունեցավ, սակայն չիրականացավ ռուս-թուրքական պատերազմի սկսվելու հետևանքով¹: Այդ փաստը վկայում էր Նուբար փաշայի միջազգային բարձր վարկանիշի մասին: Այդ պաշտոնում Նուբարին նշանակելու հարցը քննարկվեց նաև Բեռլինի կոնֆերանսից հետո: Անգլիայի վարչապետ Բիքոնսֆիլդը ներկայացրեց Նուբարի անունը: Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչները հակված էին Նուբարին տեսնելու Բուլղարիայի իշխանի պաշտոնում, սակայն Թուրքիայի ընդդիմության հետևանքով նրա թեկնածությունը հանվեց²:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի պահանջով, 1878 թ. օգոստոսի 28-ին Իսմայիլը Եգիպտոսում հաստատեց Նախարարների խորհուրդ՝ կառավարություն, որի նախագահ նշանակեց Նուբարին: Այդ կառավարությունը հայտնի է «Եվրոպական կաբինետ» անունով, քանի որ բոլոր նախարարները եվրոպացի էին: 1879 թ. Նուբարը կրկին ընդհարվեց Իսմայիլի հետ և հեռացավ երկրից: Հետագայում ևս երկու անգամ Նուբարը ստանձնեց Եգիպտոսի վարչապետի պաշտոնը (1884-1888, 1894-1895): Այդ պաշտոնում Նուբարն ամբողջ եռանդով փորձում էր պաշտպանել Եգիպտոսի շահերը և հակահարված տալ օտարերկրյա գաղութարարներին:

Չնայած նա գործում էր Հայաստանից հեռու, երբևէ չէր եղել պատմական հայրենիքում, սակայն երբեք չմոռացավ իր հայկական ինքնության մասին: Նուբարը նշում էր. «Կյանքս նվիրեցի Եգիպտոսին, որովհետև բախտը իմ առաջ այդ գործը հանեց, հրապուրվեցա անկից և կապվեցա: Բայց օտար երկրի մեջ այդ

¹ Զարդարեան Վ., Նուպարեան գերդաստան, «Նոր Հայաստան» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1919, թիւ 6, էջ 90-91:

² Նուպար փաշա ու երոպական մամուլը, «Անահիտ», Փարիզ, 1899, թիւ 4, էջ 144:

գործունեությունս երբեք ինձի չմոռցուց, որ հայ մըն եմ»¹: Նա միշտ հպարտանում էր, որ հայ էր և ամենուրեք փորձում էր բարձրացնել իր ժողովրդի անունը: 1860-ական թթ. ֆրանսիացի հայագետ Վիկտոր Լանգլուան Նուբարի պատվերով ֆրանսերեն թարգմանեց և հրատարակեց հայ մատենագիրների գործերը, ֆրանսերենով հրատարակեց Հայոց պատմությունը²: Նուբարի հանձնարարությամբ Վենետիկի Մխիթարյանները ֆրանսերեն թարգմանեցին Ղ. Ալիշանի «Միսուն» աշխատությունը³: Նուբարը 1866 թ. Կ. Պոլսի մոտ գտնվող Խասպուղում հիմնեց Շահնագարյան-Նուբարյան վարժարանը⁴:

Իր ժողովրդին օգնելու ամենապատեհ հնարավորությունը ստեղծվեց 1878 թ., երբ միջազգային դիվանագիտության սեղանին դրվեց Հայկական հարցը և Բեռլինի վեհաժողովում կարող էր իրականություն դառնալ Արևմտյան Հայաստանի համար ինքնավարություն ձեռք բերելու հարցը: Այս շրջանում Նուբարը բավական ոգևորված էր և ցանկանում էր օգտագործել ընձեռված պատեհ առիթը և իր դիվանագիտական կարողություններն օգտագործել հայության շահերը պաշտպանելու համար: Բեռլինի կոնֆերանսի նախօրեին, Նուբարը Հայկական պատվիրակության ղեկավար Մկրտիչ Խրիմյանին առաջարկեց իր միջամտությունը և բարենորոգումների սեփական նախագիծը: Այդ ծրագրին հավանություն տվեցին նաև երկու նշանավոր հայագիտական գործիչներ՝ գեներալ Միքայել Լորիս-Մելիքովը և Լոնդոնում Իրանի դեսպան ու Բեռլինի կոնֆերանսում իրանական պատվիրակության ղեկավար Մելքոն խանը, ինչպես նաև՝ Փարիզում Անգլիայի և Գերմանիայի դեսպանները: Մ. Խրիմյանը համոզված էր, որ պետք է ներկայացնեին Նուբար փաշայի նախագիծը, իսկ վերջինիս հրավիրելին Բեռլին, որպեսզի անձամբ վեհաժողովին ներկայացներ իր ծրագիրը: Սակայն պատրիարքը ոչ միայն մերժեց Նուբարի ծրագիրը, այլև՝ արգելեց նրան հրավիրել Բեռլին:

Կյանքի վերջին տարիները Նուբար փաշան անցկացրեց Փարիզում, ուր և մահացավ 1899 թ. հունվարի 2-ին: Աճյունը փոխադրվեց Եգիպտոս և թաղվեց Ալեքսանդրիայի հայկական եկեղեցու բակում⁵: Նրա մահվան առթիվ

¹ Ալպոյաճեան Ա., Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Կահիրե, 1960, էջ 94:

² Զարդարեան Վ., Յիշատակարան, հ. Բ, էջ 289: Նաև՝ Թովուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն, էջ 96:

³ «Անահիտ», Փարիզ, 1899, թիւ 4, էջ 145:

⁴ Պերդրան Է., նշվ. աշխ., էջ 79:

⁵ Զարդարեան Վ., Յիշատակարան, հ. Գ, էջ 277-294:

ցավակցական հեռագրեր ստացվեցին բազմաթիվ նշանավոր մարդկանցից, այդ թվում՝ Անգլիայի թագուհուց և վարչապետից, Եգիպտոսի խղիվից: Նուբարի մասին հոդվածներ տպագրվեցին եվրոպական գրեթե բոլոր պարբերականներում: Նրա հուղարկավորության օրը կառավարության որոշմամբ Եգիպտոսում ազգային սուգ և ոչ աշխատանքային օր հայտարարվեց: Նույն օրը Լոնդոնի Ս. Պետրոս եկեղեցում ևս հոգեհանգստի արարողություն կատարվեց¹: Եգիպտոսը չմոռացավ հայ նշանավոր պետական գործչի ներդրումը այդ երկրի բարգավաճման գործում: Կանգնեցրել են նրա արձանները, նրա անունով անվանակոչել են փողոցներ Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում, ջրանցքներ, երկաթուղային կայարաններ և պուրակներ Եգիպտոսի տարբեր վայրերում:

Նուբարի դուստրերից **Զիպա-Մարիամը** (1852-1899) 1883 թ. ամուսնացել է Տիգրան փաշա դ'Ապրո Բագրատունու (1846-1904) հետ: Զիպան թաղվել Կահիրեի Ս. Մինաս հայոց գերեզմանատանը՝ Ապրոյան գերդաստանի մատուռ-դամբարանի մեջ: 1885 թ. ծնվեց նրա դուստրը՝ Մարգարիտ-Վարդուհին, որի կնքահայրը դարձավ քեռին՝ Պ. Նուբարը, իսկ 1886 թ.՝ որդին՝ Արամ-Ստեփան դ'Ապրոն: Մարգարիտն ամուսնացավ իտալացի մարկիզ Ռոբերտո Վենտուրի Ջինտրիի հետ և ունեցավ երեք զավակ, որոնք հաստատվեցին Նեապոլում և Ֆլորենցիայում:

Նուբարի մյուս դուստրը՝ **Նոյեմի-Վարդուհին** (1853-1947) 1876 թ. ամուսնացել է Լևոն բեյ Գափամաճյանի հետ: Նոյեմի Գափամաճյանն աչքի է ընկել իր բարեգործություններով: Նա 41.000 դոլար է տրամադրել ՀԲԸՄ-ին, որով Փարիզի արվարձան Շուազի Լը Ռուայի մեջ բազմաբնակարան շենք կառուցվեց, որը էժան գներով վարձով հատկացվում էր հայ չքավոր ընտանիքներին: Փարիզի Հայ աղքատախնամ ընկերությունը մշտապես վայելում էր նրա աջակցությունը, իսկ ՀԲԸՄ-ի կրթական ձեռնարկների համար հատկացրել է 35.000 դոլար:

Հայոց պատմության մեջ յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում Նուբար փաշայի որդին՝ նշանավոր բարերար, հասարակական-քաղաքական գործիչ **Պողոս Նուբար փաշան** (1851-1930): Նրա անվան հետ է կապված հայկական ամենախոշոր բարեգործական հաստատություններից մեկի՝ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) ստեղծումն ու բարգավաճումը, Հայկական հարցի ամենածանր շրջանում՝ 1912-1921 թթ. նա ղեկավարեց Հայ ազգային պատվիրակությունը և մեծ ջանքեր գործադրեց հայնպաստ

¹ Նուբար փաշա ու երոպական մամուլը, էջ 140:

լուծումների հասնելու համար: Հավանաբար հայ իրականության մեջ նա միակ գործիչն է, որի ստեղծած բոլոր բարեգործական, կրթական հաստատությունները գործում են նաև հիմնադրի մահվանից հետո՝ մինչև այսօր: Նա տաղանդավոր գյուտարար էր և արժանացել է բազմաթիվ միջազգային մրցանակների:

Պողոս Նուբարը ծնվել է 1851 թ. օգոստոսի 2-ին Կ. Պոլսում: Փարիզում ճարտարագետ-երկրաչափի որակավորում ստանալուց հետո աշխատել է Ֆրանսիայի հանքերում ու երկաթուղիներում, որպեսզի կատարելագործի գիտելիքներն ու հմտությունները: 1880 թ. վերջնականապես վերադարձել է Եգիպտոս և ձեռնամուխ եղել ֆինանսական, ճարտարագիտական ու երկրագործական խոշոր ձեռնարկներ իրագործելուն և կարճ ժամանակ անց դարձել Եգիպտոսի ամենահարուստ մարդկանցից մեկը: Այնտեղ նա դեկավարում էր մոտ 20 խոշոր ձեռնարկություններ, որոնց մեծ մասի հիմնադիրն էր: Նրա կազմած նախագծով Նեղոսի վրա կառուցվեցին Կահիրեի ջուր մատակարարող ջրհան կայաններ:

Նա ավելի քան 7 տարի ղեկավարել է Եգիպտոսի երկաթուղիների վարչությունը (1878-1879, 1891-1898): Նրա ջանքերով երկաթուղային համակարգը մեծ զարգացում ապրեց: Սակայն, չհանդուրժելով անգլիացիների անհարկի միջամտություններն այդ բնագավառում, հրաժարական տվեց: Հայ գործիչը ամեն կերպ փորձում էր պաշտպանել իրեն հյուրընկալած երկրի ազգային շահերը: Հետագայում նրան բազմիցս առաջարկեցին նախարարական պաշտոններ, սակայն հայագրի գործիչը չընդունեց¹:

Պ. Նուբարը և բելգիացի միլիոնատեր Անբենը, որը Փարիզի մետրոյի հիմնադիրներից էր, Կահիրեի հյուսիս-արևելքում կառուցեցին Հելիոպոլիս թաղամասը: Այն մինչև այժմ էլ Եգիպտոսի մայրաքաղաքի լավագույն թաղամասն է համարվում:

Խոշոր ներդրում է ունեցել Եգիպտոսի երկրագործության զարգացման գործում: Նա Եվրոպայից ճանաչված երկրագործներ ու քիմիկոսներ էր բերում տեղում փորձեր կատարելու համար: Նա առաջինն էր, որ անմշակ ու աղային հողեր գնեց, դրանք նորագույն մեթոդներով մշակելի դարձրեց և շահավետ գներով վաճառեց: Նրա ազարակները լավագույնն էին համարվում ամբողջ երկրում, իսկ դրանց արտադրանքն ամեն տարի մրցանակների էր արժանանում Կահիրեի հողագործական ցուցահանդեսում:

¹ Ալպոյաճեան Ա., Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը եւ հայերը, Գահիրե, 1960, էջ 167:

1898 թ. հիմնադրվեց Եգիպտոսի Արքայական երկրագործական ընկերությունը՝ իշխան Հուսեյնի նախագահությամբ, իսկ Պ. Նուբարը փոխնախագահն էր և, փաստորեն, ընկերության իրական ղեկավարը: Նա մեծ ներդրում ունեցավ ընկերության բարգավաճման և առաջին երկրագործական ցուցահանդեսների կազմակերպման գործում:¹ 1905 և 1906 թթ. որպես եգիպտական կառավարության ներկայացուցիչ մասնակցեց Երկրագործական միջազգային առաջին խորհրդաժողովին, որը գումարվեց Հռոմում՝ Իտալիայի թագավորի նախագահությամբ:² Նա նշանակալի դեր կատարեց այդ խորհրդաժողովում, չնայած փոքր երկրի ներկայացուցիչ էր:³

Պ. Նուբարը ստեղծել է նոր տիպի տրակտոր, որը 1900 թ. ցուցադրվեց Փարիզի ցուցահանդեսում: Այդ գյուտի համար նա ստացավ ոսկե առաջին մեծ մեդալը և Պատվո լեգեոնի ասպետության խաչ: Հաջորդ տարի այն կատարելագործեց և 1906 թ. Միլանի ցուցահանդեսում ևս մեծ հաջողություն ունեցավ՝ ստացավ ոսկե մեծ մեդալը և Պատվո լեգեոնի սպայության աստիճան, ինչպես նաև՝ Ֆրանսիայի Երկրագործական ընկերության ոսկե մեդալը, որը չորս տարին մեկ շնորհվում էր երկրագործական լավագույն գյուտարարին:

1914 թ. Եգիպտոսի կառավարությունը քննարկեց անգլիացի մասնագետների պատրաստած Սուդանի ջրաբաշխական ծրագրի երկու նախագիծ: Կառավարությունը դիմեց Պ. Նուբարի աջակցությանը, որպեսզի նա որպես հմուտ ճարտարագետ ընտրի դրանցից լավագույնը: Սակայն նա կազմեց իր տարբերակը, որը հավանության արժանացավ և նույնությամբ գործադրվեց:⁴

Պ. Նուբարը երկար տարիներ ղեկավարել է եգիպտահայ համայնքի ներքին կյանքը և նպաստեց համայնքի զարգացմանը: Նրա մոտ բարձր էր ազգային արժանապատվության զգացումը: Նրա հրամանով հայերին արգելվում էր Եգիպտոսում և Սուդանում կոշիկ մաքրելն ու ներկելը:⁵ Նրա ատենապետության օրոք առաջնորդարանի նախկինում կուտակված պարտքերը վճարվեցին, իսկ հասույթներն՝ ավելացան: 1895-1896 թթ. համիդյան ջարդերից հետո, երբ Եգիպտոսում ապաստանեցին հազարավոր հայ գաղթականներ, նա ղեկավարեց Ալեքսանդրիայի նպաստամատույց հանձնաժողովը և բազմաթիվ հայերի փրկեց

¹ Անդ, էջ 174:

² «Լուսաբեր», 1905, թիվ 63:

³ Անդ, թիվ 104:

⁴ «Միութիւն», 1930, թիվ 141, էջ 332:

⁵ Դավթյան Ռ., Բարերարը, «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 1990, թիվ 94:

թշվառությունից ու սովից, բազմաթիվ գաղթականների ապահովեց աշխատանքով:¹

Պ. Նուբարը դեռևս երիտասարդ տարիքից միշտ աչքի է ընկել բարեգործական հակումներով: Եզիպտոսում գործող հայկական որբանոցների բյուջեների մի խոշոր մասը գոյանում էր նրա նվիրատվություններից, նյութապես աջակցում էր նաև եզիպտահայ մամուլի զարգացմանը: Եզիպտոսում կատարվող բոլոր հանգանակությունների ցուցակները գլխավորում էր նրա անունը: Մեծապես աջակցում էր Էջմիածնի Մայր Աթոռին, Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքարաններին:

Շուտով, բարերարը համոզվեց, որ մասնակի հանգանակություններ կատարելով կամ անհատական օգնությամբ անհնար է վերացնել այն անհուն թշվառությունը, որի մեջ հայտնվել էր հայ ժողովուրդը XX դարասկզբին: Նա մտահղացավ ստեղծել համահայկական բարեգործական մի ընկերություն, որը ժամանակին օգնության կհասներ աղետների դեպքում, կնպաստեր հայության նյութական ու տնտեսական վիճակի բարելավմանը, մտավոր ու բարոյական զարգացմանը: Նա ստեղծեց Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ), որը հիմնադրման օրվանից մինչև այժմ ամենախոշոր հայկական բարեգործական հաստատությունն է:

1912-1921 թթ. ղեկավարել է Հայ ազգային պատվիրակությունը: Այդ ընթացքում նա ցույց տվեց դիվանագիտական բավական բարձր ունակություններ: 1914թ. հունվարի 26-ին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրված հայկական բարենորոգումների մասին համաձայնագիրն իրականություն դարձավ նրա դիվանագիտական ճիշտ քայլերի շնորհիվ:

Հայ ժողովրդին պատուհասած մեծ աղետից ու Հայկական հարցի ձախողումից ընկճված և ուժասպառ, Պ. Նուբարը 1921 թ. հեռացավ ոչ միայն Ազգային պատվիրակության նախագահի պաշտոնից, այլև թողեց բոլոր անձնական գործերը և ամբողջ եռանդը նվիրեց ՀԲԸՄ հզորացմանը, որի մասնաճյուղերը տարածվեցին հայկական բոլոր համայնքներում և մեծ դեր խաղացին սփյուռքահայության կրթական ու մշակութային առաջընթացի գործում, այն մեծ աջակցություն ցուցաբերեց Խորհրդային Հայաստանի վերաշինությանը և ներգաղթի կազմակերպմանը:

Նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում կրթության զարգացմանը: Կառուցել է Կահիրեի Գալուստյան վարժարանի նոր շենքը (1907 թ.), Հելիոպոլսի Նուբարյան

¹ Յուշամատեան Պողոս Նուպար փաշայի, Լոս Անճելըս, 1986, էջ 20:

ազգային վարժարանը (1924 թ.): 1906 թ. ուսանողական հիմնադրամ ստեղծեց, որի կրթաթոշակով մի քանի հայ ուսանողներ սովորեցին ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և Եգիպտոսի բարձրագույն հաստատություններում: 1924 թ. ուսանողական այդ հիմնադրամը Կահիրեից տեղափոխեց Բրյուսել, ուր ստեղծեց Հայ ուսանողական Նուբարյան հիմնարկությունը: 1930 թ. ստեղծել է Փարիզի Հայ ուսանողական կենտրոնը, որը կնոջ պատվին կոչեց Մարի Նուբար ուսանողական տուն:

Ազգային բարերարը առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում հայոց լեզվի և հայագիտության զարգացմանը: Իր նվիրատվությունների զգալի մասը նա հատկացրեց այդ բնագավառին: Նրա հովանավորությամբ բազմաթիվ հայերեն և օտարալեզու հայագիտական աշխատություններ են լույս տեսել, բազմաթիվ հայագետների կամ հայասերների հատկացրել է նյութական օժանդակություն: Պ. Նուբարը 1924 թ. Օքսֆորդի համալսարանում հիմնել է Հայագիտական ամբիոն՝ Հայոց պատմության և գրականության ուսումնասիրության համար¹: Հայագիտությանը նվիրված խոշոր ձեռնարկներից էր Փարիզում Նուբարյան մատենադարանի բացումը: Միաժամանակ այդ հաստատությանը հիմնադրամ հատկացրեց, որի եկամուտներով պետք է գնեին կամ հրատարակեին Հայաստանին, հայերին և Մերձավոր Արևելքին նվիրված գրքեր²:

Չնայած համոզմունքներով Պ. Նուբարը դեմ էր խորհրդային վարչակարգին ու տնտեսաձևին, այնուամենայնիվ, չզլացավ օգնություն ցուցաբերել Խորհրդային Հայաստանին, քանի որ գիտակցում էր, որ վարչակարգերն անցողիկ են, իսկ հայրենիքը՝ մնայուն: 1923 թ. նոյեմբերին Հայաստանի գյուղատնտեսության ֆոնդին փոխանցեց 1.000 ոսկի՝ հողաշինարարական աշխատանքներ կատարելու նպատակով³: Միաժամանակ նրա նախաձեռնությամբ ՀԽՍՀ իշխանությունների հետ բանակցություններ սկսվեցին հայ որբերին հայրենիք տեղափոխելու համար: Արդեն 1924 թ. Երուսաղեմի, Հալեպի և Բեյրութի որբանոցների 250 սաներ ժամանեցին Երևան: Տեղափոխության բոլոր ծախսերը հանձն առավ ՀԲԸՄ-ը, իսկ յուրաքանչյուր որբի համար Հայաստանի կառավարությանը տվեց 100 դոլար՝ հոգալու նրանց մեկ տարվա ծախսերը: Բացի այդ, ՀԲԸՄ-ը որբերին տրամադրեց որոշակի գումար՝ սեփական գործ սկսելու

¹ Գարտաշեան Ա., Նիւթեր Եգիպտոսի Հայոց պատմութեան համար, հ. Ա, Գահիրէ, 1943, էջ 246:
² «Միութիւն», Փարիզ, 1929, թիւ 132:
³ ՀԱԱ, ֆ.113, ց. 3, գ. 150, թ. 60:

համար՝ ըստ իրենց սովորած մասնագիտության: Պ. Նուբարի նախաձեռնությամբ ՀԲԸՄ-ը հոգաց նաև 1925-1927 թթ. ներգաղթի ծախսերը, որոնց զգալի մասն անձամբ բարերարի գումարներով:

Պ. Նուբարը արձագանքեց նաև ՀԽՍՀ-ին աջակցելու Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) 1924 թ. կոչին և հանդես եկավ սփյուռքահայությանն ուղղված շրջաբերականով, որպեսզի նրանք իրենց ներդրումը բերեն Հայաստանի օգնության հանգանակությանը¹: 1924 թ. ամռանը միայն Փարիզում արդեն հանգանակվեց 142.930 ֆրանկ, որից 50.000 ֆրանկը Պ. Նուբարի նվիրատվությունն էր, իսկ 20.000-ական ֆրանկ նվիրեցին նրա քույրն ու որդին:

Պ. Նուբարի օգնությունը չուշացավ 1926 թ. Լենինականի երկրաշարժից տուժածներին: Աղետյալներին օգնելու համար նա կատարեց 40.000 դրլարի նվիրատվություն: Հազիվ էին երկրաշարժի ցավերը դարմանվել, երբ բարերարին ցնցեց Երևանի ջրհեղեղի չարաղետ լուրը: Նա և Գալուստ Կյուլպենկյանը 100.000 դրլար ուղարկեցին տուժածներին օգնելու համար²:

Պ. Նուբարը գիտակցում էր, որ Հայաստանի վերաշինության ու զարգացման համար անհրաժեշտ են որակյալ մասնագետներ: 1924 թ. նա տեղեկացրեց ՀԽՍՀ կառավարությանը, որ 12.500 ոսկի ռուբլի է հատկացնում ՀԲԸՄ-ին՝ Երևանի պետական համալսարանի լավագույն ուսանողներին կրթաթոշակ և Եվրոպայում ուսումը շարունակելու հնարավորություն տալու համար: Եվրոպայում ուսանողը պետք է համարվեր նաև Բյուսելի ուսանողական հիմնարկության թոշակառու³: Սակայն, ցավոք սրտի, առաջին երկու տարիներին ուղարկված գումարները ոչ ամբողջությամբ ծառայեցին իրենց նպատակին, իսկ հետագա տարիներին մրցանակակիրների անուններ չներկայացվեցին և Նուբարյան մրցանակային հիմնադրամի գումարները երկար ժամանակ չօգտագործվելուց հետո, ի վերջո, հանձնվեցին Բյուսելի ուսանողական հաստատությանը:

1930 թ. բարերարի ջանքերով Երևանում բացվեց Մարի Նուբար ակնաբուժարանը: Այդ հաստատությանը կարևոր դեր էր հատկացված Հայաստանի բժշկական հաստատությունների համակարգում, հատկապես, եթե հաշվի առնենք, որ այդ տարիներին հանրապետությունում լայնորեն տարածված

¹ Շրջաբերական Վսեմ. Պողոս Նուպար փաշայի Հայաստանի օգնութեան հանգանակութեան մասին, «Միութիւն», Գահիրէ, 1924, թիւ 98, էջ 23:

² Դավթյան Ռ., Բարերարը, «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, Երևան, 1990, թիվ 94:

³ ՀԱԱ, ֆ.113, ց. 3, գ. 1745, թ.15-16:

էին աչքի վարակիչ հիվանդությունները, իսկ մասնագիտացված հիվանդանոց չկար: 1930 թ. հունվարին նա Հայաստանին 12.000 ֆրանկ արժողությամբ վիրաբուժական գործիքներ նվիրեց:

Պ. Նուբարի հատկացրած գումարներով 1930 թ. ամռանը, ակադեմիկոս Ա. Թամանյանի նախագծով, Երևանից 7կմ հարավ-արևելք, սկսվեց Նուբարաշեն ավանի շինարարությունը: 1938 թ. ավանը անվանափոխվեց Սովետաշենի, և միայն 1989թ. դեկտեմբերի 3-ին այն կրկին վերստացավ իր հիմնադրի անունը¹:

Պ. Նուբարը կատարել է նաև բազմաթիվ այլ նվիրատվություններ, որոնք ամբողջությամբ ի մի բերել պարզապես անհնար է: Նույնիսկ մահվան մահճում բարերարը չէր դադարում մտածել իր ժողովրդի մասին: Իր կտակում նա 50.000-ական ֆրանկ նվիրեց Փարիզի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ հայկական եկեղեցուն, Փարիզի Հայ Աղքատախնամին և Տիկնանց Միությանը, Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի հայ աղքատախնամ ընկերություններին²: Ազգային մեծ բարերարը իր մահկանացուն կնքեց 1930 թ. հունիսի 25-ին, Փարիզի իր բնակարանում՝ 79 տարեկան հասակում: Թաղված է Փարիզի Պեր Լաշեզ գերեզմանատանը՝ Նուբարյան դամբարանում:

Պ. Նուբարի ավագ որդին էր **Առաքել-Ոսկան փաշա Նուբարը** (Ալեքսանդրիա, 1881-1954, Քարշ): Կրթությունը ստացել է Անգլիայում և Ֆրանսիայում: ՀԲԸՄ հիմնադիր և գործուն անդամներից էր: 1904 թ. ամուսնացել է Նազենի Գևորգի Ասլանյանի (1887-1974) հետ: Առաքել Նուբարը 1936 թ. Եգիպտոսի թագավորից ստացավ փաշայի տիտղոս: Առաքելն ու Նազենին կյանքի վերջին տարիներն անցկացրին Փարիզի մոտ գտնվող Քարշ քաղաքում, ուր և մահացան: Նրանք թաղված են Պեր Լաշեզում գտնվող Նուբարյանների տոհմական դամբարանում:

Պ. Նուբարի դուստրը՝ **Եվա-Չարուհի Նուբարը** (1883-1973) 1907 թ. ամուսնացել է բելգիացի կոմս Գիյոմ դ'Արսքոթ Շանհովենի հետ: Վերջինս Կ. Պոլսի բելգիական դեսպանատան ավագ քարտուղարն էր (1905-1910 թթ.), ապա՝ Բելգիայի Ալբերտ թագավորի դիվանապետը: Նրանց զավակներն էին *Ֆիլիպը* (ծն. 1908), որը 1935 թ. ամուսնացավ Ռուբի դե Մյունուի հետ, *Աննան* (ծն. 1910), որը 1938 թ. ամուսնացավ կոմս Ֆրանսուա դ'Աերստեդի հետ, *Տիզլենը* (ծն. 1912), որը 1934 թ. ամուսնացավ իշխան Ֆրանսուա ժոզեֆ դե Վինդիշ-Գրացի հետ,

¹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 35-36:

² «Միութիւն», Փարիզ, 1930, թիւ 141, էջ 352:

Մարգարիտը (1916-1942), որը 1937թ. ամուսնացավ կոմս Դիդիե դ'Ասպրենոն-Լինդեն-Մայլենի հետ:

Պ. Նուբարի երրորդ զավակն էր **Զարեհ-Տիգրան բեյ Նուբարը** (Ալեքսանդրիա, 1884-1963, Ժնև): Փարիզում ստացել է փիլիսոփայական կրթություն, մի շարք գրքերի հեղինակ է: 1921 թ. ամուսնացել է Երանուհի Յալոզճյանի (1900-1944) հետ: Զարեհը երկար տարիներ ՀԲԸՄ վարչության անդամ էր, կատարել է բազմաթիվ բարեգործություններ. 1.000 ոսկի է հատկացրել Նուբարաշենի կառուցմանը, 29.000 ֆրանկ՝ ներգաղթի ֆոնդին, 5.000 անգլիական ոսկի՝ Երևանում «Բարեգործականի տան» կառուցմանը, 1956 թ. 25.000 ֆունտ ստերլինգով հիմնադրամ ստեղծեց, որի հասույթները հատկացվելու էին հայ գիտնականներին և արվեստագետներին, միշտ օժանդակում էր հայ ուսանողներին: 1956 թ. հաստատվել է Ժնևում և 50.000 շվեյցարական ֆրանկ հատկացրել տեղում հայկական եկեղեցի կառուցելու համար: Թաղված է Ժնևի Սեն Ժորժ գերեզմանատանը: Զարեհ Նուբարն ուներ երկու դուստր. *Մարիան* (ծն. 1923), որը 1949 թ. ամուսնացավ իշխան Պիեռ Վոլկոնսկիի հետ և *Նոյեմին* (ծն. 1924), որը 1951 թ. ամուսնացավ կոմս Ինիգո դ'Օպերսոթրֆի հետ:

Պ. Նուբարի մյուս որդին էր **Վահրամ բեյ Նուբարը** (Ալեքսանդրիա, 1886-1957, Փարիզ): Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Անգլիայի Էստրոն քաղաքի գիշերօթիկ դպրոցում, ապա՝ Ժնևում, բարձրագույնը՝ Լոզանի դաշնային բարձրագույն պոլիտեխնիկական դպրոցում, ուր ձեռք է բերել ճարտարագետի որակավորում: 1922 թ. նա ամուսնացել է Ռոզիտա Մորիի հետ և հաստատվել Փարիզում: Վահրամ բեյը եղել է ՀԲԸՄ Կենտրոնական վարչության պատվակալ նախագահը, 100.000 դոլար է հատկացրել ՀԲԸՄ-ին, որի եկամուտները որպես մրցանակ ամեն տարի հատկացվելու էին գրական և գիտական ուսումնասիրությունների համար: Գրել է սոցիալական, տնտեսական և հատկապես միջազգային խաղաղության հարցերին նվիրված մի շարք աշխատություններ: Թաղված է Փարիզի Նուբարյան դամբարանում: Վահրամ Նուբարն ուներ երեք դուստր՝ *Ինճին* (ծն. 1923), որը 1950 թ. ամուսնացել է Միշել Շիպովի հետ, *Պատուկա-Նվարդը* (ծն. 1925), որը 1946 թ. ամուսնացել է Արա Չամբերթյանի հետ և *Մարի-Աստղիկը* (ծն. 1935): Նվարդի դուստրը՝ Ինգրիդը (ծն. 1947), 1974 թ. ամուսնացել է Զավեն Եկավյանի հետ, որը երկար տարիներ «Գալուստ Գյուլպենկյան հիմնարկության» հայկական բաժնի տնօրենն էր:

Պ. Նուբարի կրտսեր որդին էր **Ասլան-Կարապետ Նուբարը** (1888-1904): Ծնվել է Ալեքսանդրիայում: Միջնակարգ կրթություն ստացել է Փարիզում, ապա՝

Լոզանում: Վախճանվել է պատանի տարիքում՝ 1904 թ. հոկտեմբերի 21-ին: Աճյունը հողին է հանձնվել Փարիզի Նուբարյան դամբարանում:

Այսպիսով, պետք է արձանագրենք, որ Սյունիքից սերող Նուբարյան գերդաստանի ներկայացուցիչները, հաստատվելով Զմյունիայում, ապա՝ Եգիպտոսում ու Եվրոպական երկրներում, աչքի ընկան գործարար աշխարհում, պետական կառավարման համակարգում, գրական, հասարակական, բարեգործական ասպարեզներում: Այս տոհմի ներկայացուցիչները ամենուրեք բարձր են պահել հայի անունը և հպարտացել են իրենց ծագմամբ: Ցավոք սրտի, ինչպես վերևում տեսանք, ազգային նշանավոր գործիչ Պողոս Նուբար փաշայի սերունդները խառն ամուսնությունների հետևանքով հետզհետե հեռացել են հայ իրականությունից, և, պետք է տխրությամբ արձանագրենք, որ ուժացման այդ վտանգը լուրջ և չափազանց մեծ սպառնալիք է ամբողջ հայկական Սփյուռքի համար:

Ամփոփում

Նուբարյան գերդաստանը սերում էր Սյունիքի մելիքներից և ամենանշանավոր հայկական տոհմերից էր: Նրա ներկայացուցիչները եղել են ճանաչված ռազմական, պետական գործիչներ, դիվանագետներ, մտավորականներ, բարեգործներ, հաջողակ առևտրականներ: Այս տոհմի ամենանշանավոր ներկայացուցիչներն էին Նուբար փաշան և նրա որդին Պողոս Նուբար փաշան: Ավաղ, Նուբարյան տոհմի անդամները խառնամուսնությունների հետևանքով այժմ հեռացել են հայկական արմատներից:

The Nubaryan Family

S. Poghosyan

Summary

Key words - Nubaryan family, the Meliks of Syunik, Nubar, Boghos Nubar, Araquel Nubar, Mesrop Nubaryan.

The Nubaryans originate from Syunik meliks and were one of the most prominent Armenian families. Its representatives have been recognized as a prominent military,

politicians, diplomats, intellectuals, philanthropes, and successful traders. The most famous members of this dynasty were Nubar Pasha and his son - Boghos Nubar Pasha. Alas, the members of Nubaryan family as a result of mixed marriages are now moved away from the Armenian roots.

Семейство Нубарян

С. Погосян

Резюме

***Ключевые слова** - Нубарян семейство, Сюникские мелики, Нубар, Погос Нубар, Аракел Нубар, Месроп Нубарян.*

Нубаряны происходят от Сюникских меликов и были одним из самых выдающихся армянских семей. Его представители были признаны в качестве выдающихся военных, политиков, дипломатов, интеллектуалов, благотворителей, успешных торговцев. Наиболее знаменитые представители этой династии были Нубар Паша и его сына - Погос Нубар Паша. Увы, члены семьи Нубарян в результате смешанных браков в настоящее время отошли от Армянских корней.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
գՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1990-2001թթ.)**

Էդուարդ Պողոսյան
պ. գ. դ., ՀՊՄՀ դոցենտ
Արմինե Եփրիկյան
պ. գ. թ., ՀՊՄՀ դոցենտ

Բանալի քառեր՝ ՄԱԿ, անկախություն, Հայաստանի Հանրապետություն, ինքնիշխան պետություն, Ղարաբաղյան հիմնահարց, ֆինանսական կառույցներ, տեխնոլոգիաներ, խաղաղ հանգուցալուծման գործընթաց:

Տակավին անկախության նվաճմանը անմիջապես նախորդող ժամանակահատվածից և հատկապես պետական ինքնիշխանության հռչակումից հետո Հայաստանը հետևողականորեն իրականացնելով միջազգային հարաբերություններում սուբյեկտայնության իր իրավունքը ձեռնամուխ եղավ համաշխարհային հանրության մեջ ներգրավվելու ուղղությամբ վճռական քաղաքական քայլերի, որոնք նախ և առաջ դրսևորվեցին համաշխարհային հեղինակավոր կառույցներին անդամակցելով և միջազգային իրավական դաշտին միանալուն միտված պետական ակտերով:

Ձգտելով դառնալ աշխարհի պետությունների ընկերակցության լիիրավ անդամ և պարտավորվելով իր հարաբերությունները բոլոր երկրների հետ կառուցել միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերի հիման վրա Հայաստանի Հանրապետությունը տակավին 1991 թվականի սեպտեմբերին, անկախության հանրաքվեից մի քանի օր անց միացավ ԵԱՀԽ ընդունած բոլոր փաստաթղթերին՝ 1975 թվականին Նևիսկյան խորհրդակցության եզրափակիչ ակտին, 1980 թվականի Մադրիդյան հանդիպման եզրափակիչ փաստաթղթին, 1986 թվականի Վիեննայի հանդիպման եզրափակիչ փաստաթղթին, 1990 թվականի Կոպենհագենի խորհրդակցության փաստաթղթին, 1990 թվականի Փարիզյան խարտիային¹ և այլն, ինչպես նաև քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրին², միջուկային զենքը չտարածելու մասին ՄԱԿ-ի 1968 թվականի պայմանագրին³: Թվում է՝ այնքան էլ անհետաքրքիր չէ այն փաստը, որ հենվելով 1990 թվականի օգոստոսին ընդունված անկախության հռչակագրի վրա՝ Հայաստանը

¹Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N18 (998), 30 սեպտեմբերի 1991, էջ 5-6, Հայաստանի Հանրապետություն, 25 սեպտեմբերի 1991:

²«Հայաստանի Հանրապետություն», 2 ապրիլի 1991:

³«Հայաստանի Հանրապետության» Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, №18 (998), 30 սեպտեմբերի 1991, էջ 5, «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 սեպտեմբերի 1991:

անկախության հռչակումից ամիսներ առաջ, դրսևորելով անկախության ուղին որդեգրած հանրապետության հավատարմությունը, ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի դրույթներին տակավին 1991 թվականի ապրիլին էր միացել Միավորված ազգերի կազմակերպության արդեն հիշատակված Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային պայմանագրին և դրան կից ֆակուլտատիվ արձանագրությանը¹: Այդպիսով կարելի է արձանագրել, որ միջազգային կառույցների ու հատկապես ՄԱԿ-ի հետ ՀՀ համագործակցությունը ձևավորվել էր Հայաստանի անկախության հռչակումից առաջ և նոր թափ ստացավ հանրապետության անկախացումից հետո: Մասնավորապես ակտիվ աշխատանքներ սկսվեցին Միավորված ազգերի կազմակերպության կրթության, գիտության և մշակույթի կազմակերպությանը (ՅՈՒՆԵՍԿՕ) Հայաստանի Հանրապետության անդամակցության ուղղությամբ², իսկ 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ին ՀՀ-ն միացավ «Յեղասպանության ոճրագործության կանխման և դրա համար պատժի մասին» ՄԱԿ-ի 1948 թվականի կոնվենցիային³: Բարձր գնահատելով Հայաստանի Հանրապետության պատրաստակամությունը՝ անշեղորեն հետևելու ՄԱԿ-ի կանոնադրական սկզբունքներին և նպատակներին, ի պատասխան 1992 թվականի հունվարի 23-ին միջազգային այդ ամենահեղինակավոր կառույցին անդամակցելու Հայաստանի պաշտոնական դիմումի⁴, նույն թվականի հունվարի 29-ին ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը, իր 3035-րդ նիստում ընդունած թիվ 735 որոշմամբ կազմակերպության գլխավոր ասամբլեային դիմեց Հայաստանի խնդրանքը բավարարելու միջնորդությամբ⁵: Եվ ահա 1992 թվականի մարտի 2-ին Նյու Յորքում, Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 46-րդ նստաշրջանում Հայաստանի Հանրապետությունը միաձայն ընդունվեց ՄԱԿ-ի անդամ⁶: ՄԱԿ-ին անդամակցելը նախ և առաջ նշանակում էր ճանաչվել, որպես անկախ և ինքնիշխան պետություն, համաշխարհային թատերաբեմում գործող մյուս երկրներին հավասար գործընկեր: Դա նշանակում էր, որ այլևս որպես քաղաքական ամբողջություն հայ ժողովուրդը ևս իրավունք էր ձեռք բերում մասնակցելու, իր ներդրումը բերելու աշխարհում ծավալված գործընթացներին:

Հիրավի, վերջապես հաղթեց պատմական արդարությունը, և հազարամյակների պատմություն ունեցող, քաղաքակրթության ակունքներին կանգնած հնամենի ժողովուրդը իր կերտած անկախ պետության շնորհիվ և նրա միջոցով դարձավ համաշխարհային հանրության լիիրավ անդամ: Հայաստանը ժողովուրդների համաշխարհային ընտանիքի իրավահավասար անդամ դարձավ իր բազմադարյա պատմության ընթացքում նյութական ու հոգևոր արժեքներ կերտելու, համաշխարհային քաղաքակրթությանը իր արժանի նպաստը բերելու իրավունքով ու նաև այն

¹ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, №7 (987), 15 ապրիլի 1991, էջ 10-11:

² Նույն տեղում, №19 (999), 15 հոկտեմբերի 1991, էջ 14-15:

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 դեկտեմբերի 1991թ., «Հայաստանի Հանրապետություն» միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Երևան, 2004, էջ 45-48:

⁴ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում. 15 տարի, -Երևան, 2007, էջ 9:

⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 31 հունվարի 1992:

⁶ ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, գ. 1, գ.8, թ. 21, «Ազգ», 4 մարտի 1992:

իրավունքով, որ Հայաստանը, քննարկվող պատմական ժամանակաշրջանում, թևակոխել էր զարգացման միանգամայն նոր փուլ, հասել էր անկախության և ի լուր աշխարհի հայտարարել առաջադիմության, բարգավաճման ճանապարհով ընթանալու իր նպատակադրումների մասին, որի ընթացքում հայոց պետությունը որպես ուղենիշ ընտրել էր ժողովրդավարությունը, ազատությունը, ինքնիշխանությունը և քաղաքակրթական մյուս գերակա արժեքները: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի նստաշրջանում կազմակերպությանը Հայաստանի անդամակցության կապակցությամբ արտասանած իր ճառում ՀՀ արտգործնախարար Ր. Հովհաննիսյանը, ըստ էության արտահայտելով հայ ժողովրդին պատած զգացումները, մասնավորապես նշեց «...Միավորված ազգերի կազմակերպության անդամ պետությունների դրոշների կողքին այսօր ծածանվեց նաև մեր նշագույնը՝ մեր իդձերի, մեր ինքնության, մեր ազատության դրոշը»¹:

1992 թվականի մայիսից Հայաստանը ՄԱԿ-ում ունեցավ իր մշտական ներկայացուցիչը²: Ըստ նախապես կնքված համաձայնագրերի՝ 1992 թվականի դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի Հանրային տեղեկատվական վարչությունն ու Ջարգացման ծրագիրը ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի լիազորությամբ Երևանում հիմնադրեցին Միավորված ազգերի կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակը³, որը 1998 թվականին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի կողմից հաստատվեց որպես ՄԱԿ-ի շենք, որը համատեղ սկսեցին օգտագործել Միավորված ազգերի կազմակերպության համակարգի մեջ մտնող մի շարք մասնագիտացված գործակալություններ, ծրագրեր, հիմնադրամներ, ինչպես օրինակ ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագիրը, Պարենի համաշխարհային ծրագիրը, Մանկական հիմնադրամը, Միգրացիայի միջազգային կազմակերպությունը, ՄԱԿ-ի Մարդասիրական վարչությունը և այլն⁴: Ջարգացման ծրագիրը ՄԱԿ-ի առաջին համակարգված միջոցառումներից էր, որին տակավին 1992 թվականին միացել էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Այդ ծրագրի կենսագործմամբ ՄԱԿ-ը, խրախուսելով նորանկախ Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և այլ բնագավառներում սկսված բարեփոխումները, միաժամանակ հանրապետությանը տրամադրում էր տեղեկատվություն և միջոցներ կյանքի որակը հանրապետությունում բարձրացնելու համար: Հայաստանի Հանրապետությունում իր հիմնադրման պահից Ջարգացման ծրագիրը խորհրդատվական աջակցություն էր ցույց տալիս քաղաքականության մշակման բնագավառում, ինչպես նաև տեխնիկական բնույթի համագործակցություն էր ծավալում իշխանական օղակների հետ ժողովրդավարական կառավարման, տեղեկատվական ու հաղորդակցական տեխնոլոգիաների, աղբատության նվազեցման, էներգետիկայի ու բնապահպանության և այլ ոլորտներում⁵: Ինչպես արդեն պարզ դարձավ, ՄԱԿ-ի Ջարգացման ծրագրի գործողությունները մշակվում էին Հայաստանի կառավարության հետ համատեղ, ինչպես նաև այդ ոլորտում ազգային ու միջազգային այլ գործընկեր հաստատությունների հետ ակտիվ

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 մարտի 1992:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 7 մայիսի 1992:

³ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում. Երևան, 2003, էջ 10, 132, «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 հունիսի 1992:

⁴ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում. 15 տարի, Երևան, 2007, էջ 10-11:

⁵ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում. Երևան, 2003, էջ 17-18:

փոխգործունեության արդյունքում¹: Հայաստանում ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագրի առաջին փուլը, որն ընդգրկում էր 1992-2000 թվականները, միտված էր նպաստելու քաղաքական ու տնտեսական առումով անցումային շրջանում գտնվող ՀՀ-ում ազգային, տարածաշրջանային և տեղական կառավարման մակարդակների բարձրացմանը, աղքատության արդյունավետ վերացման նպատակով բազմակողմ մոտեցումների ապահովմանը և այլն²: 2000 թվականից ՀՀ-ում սկսվեց Զարգացման ծրագրի հանրապետության կառավարության, ՄԱԿ-ի համապատասխան գործակալությունների և միջազգային դոնոր համայնքի հետ համատեղ ջանքերով մշակված երկրորդ փուլը, որի գլխավոր խնդիրներից էին զարգացման ազգային նպատակների սատարումը, հանրապետությունում անցումային շրջանի բացասական հետևանքների հաղթահարման ուղղությամբ երկրի իշխանությունների գործունեությանը աջակցելը, ինչպես նաև ՀՀ-ում կյանքի բոլոր բնագավառները ընդգրկող համապարփակ զարգացման ուղիների որոնումը: Հարկ է նշել, որ Զարգացման ծրագիրը ՄԱԿ-ը Հայաստանում իրականացնում էր բացառիկ հետևողականությամբ: 1993-ից մինչև 2000-ականների սկիզբը ՄԱԶԾ-ի կողմից հանրապետությունում իրականացված ծրագրերի ընդհանուր ծավալը դրամական արժեքով կազմել էր ավելի քան 16 մլն դոլար³: Այդպիսով փաստորեն ՄԱԿ-ը Հայաստանում իր գործունեությունը սկսեց Զարգացման ծրագրի կենսագործմամբ, որն էլ ժամանակի ընթացքում համարվեց Միավորված ազգերի կազմակերպության այլ կարգի ֆունկցիաներ իրականացնող օղակներով: Այսպես, տակավին 1992 թվականի մայիսին Հայաստանի Հանրապետությունը դարձավ ՄԱԿ-ի համաշխարհային առողջապահության կազմակերպության, արդյունաբերական զարգացման կազմակերպության և ՄԱԿ-ի առևտրի և զարգացման համաժողովի անդամ⁴, իսկ 1992 թվականի հունիս, սեպտեմբեր ամիսներին Հայաստանի Հանրապետությունը դարձավ ՄԱԿ-ի երկու խոշորագույն ֆինանսական կառույցների Միջազգային վայրտային հիմնադրամի⁵ և Համաշխարհային բանկի խմբի գլխավոր վարկատու կազմակերպության՝ վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկի անդամ⁶ և այլն:

2000-ականների սկզբին Հայաստանում ՄԱԿ-ի համակարգը ներառում էր հանրապետությունում մշտական ներկայացուցչություն ունեցող 11 գրասենյակներ, գործակալություններ, ծրագրեր և հիմնադրամներ, որոնց մեջ արդեն հիշատակված Զարգացման ծրագրի հետ մտնում էին նաև փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի գրասենյակը, Համաշխարհային բանկը, Արժույթի միջազգային հիմնադրամը և այլն: Բնարկվող ժամանակահատվածում ՄԱԿ-ի հայաստանյան գրասենյակի հետ ակտիվորեն համագործակցում և ՀՀ-ում Միավորված ազգերի կազմակերպության համակարգի անդամներից էին նաև շուրջ մեկ տասնյակ հաստատություններ, որոնք հանրապետությունում չունեին մշտական ներկայացուցչու-

¹ Նույն տեղում, էջ 17:

² Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում, Երևան, 2003, էջ 18:

³ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում, Երևան, 2003, էջ 18:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 16 մայիսի 1992:

⁵ «Ազգ», 22 ապրիլի 1992, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, Հ.8 (1012), 30 ապրիլի 1992, էջ 11-15.; «Հայաստանի Հանրապետություն», 2 հունիսի 1992:

⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18 սեպտեմբերի 1992:

թյուններ: Այդպիսիք էին օրինակ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը, Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպությունը, Արդյունաբերության զարգացման կազմակերպությունը, Առևտրի և զարգացման հարցերի համաժողովը, Միջազգային զարգացման ընկերակցությունը և այլն¹: Հայաստանի Հանրապետությունում իրենց գործունեությունը ծավալած ՄԱԿ-ի բոլոր գործակալությունները, ծրագրերն ու հիմնադրամները միավորված էին մեկ համակարգի մեջ, որի ղեկավարը կամ համակարգողն էլ հենց հանդիսանում էր ՀՀ-ում Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր քարտուղարի ներկայացուցիչը: Հայաստանում որպես ՄԱԿ-ի միջանկյալ գրասենյակի տնօրեն և մշտական համակարգող առաջինը 1992-ից մինչև 1994 թիվը հանդիսացել է Թ. Օ'Կոն-Սոլոր Սանոն²:

Հիրավի, անգնահատելի էր խնդրո առարկա ժամանակահատվածում, հատկապես հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական ոլորտներում արմատական ինդաքենկում իրականացնող Հայաստանում, Միավորված ազգերի կազմակերպության խաղացած բացառիկ դերը: Օրինակ ՀՀ-ում ՄԱԿ-ի կառույցներից Զարգացման ծրագիրը ակտիվորեն աջակցում էր Հայաստանում թափանցիկ և հաշվետու կառավարման մեխանիզմների հաստատմանը, օժանդակում էր հանրային հատվածի բարեփոխումներին, հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում կառավարման ապակենտրոնացմանը միտված նախաձեռնություններին: ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագիրը պրակտիկ քայլեր էր իրականացնում ներքում գործազրկության և աղքատության նվազեցման ուղղությամբ և այլն: Վերոհիշյալ և բազմաթիվ համանման այլ խնդիրների լուծման նպատակով Հայաստանում ՄԱԿ-ի ձեռնարկած քայլերից էին՝ անմիջական նյութական օժանդակության ցուցաբերումը, տնտեսության, հասարակական, քաղաքական կյանքի առանձին խնդիրներին նվիրված ուսումնական ծրագրերի իրականացումը, մասնագիտական տեղեկատվության ապահովումը և այլն: Այսպես ՀՀ-ում ընտրական համակարգի համապարփակ բարելավման նպատակով ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագիրը նորանկախ Հայաստանի պատմության մեջ առաջին անգամ 1998 թվականի արտահերթ նախագահական ընտրությունների կապակցությամբ կազմեց և գործարկեց էլեկտրոնային հատուկ էջ, իսկ հաջորդ տարի էլ ՀՀ ԱԺ ընտրությունների ընթացքում իրականացնում էր այդ կարևորագույն պետականաստեղծ գործընթացի տեխնիկական և դիտորդական օժանդակության համակարգումը: Հաջորդ ժամանակահատվածում ՄԱԿ-ի իրականացրած »Օժանդակություն ժողովրդավարական գործընթացներին Հայաստանում« ծրագիրը ներառում էր ընտրություններին ցուցաբերվող տեխնիկական աջակցություն, օժանդակ նյութերի պատրաստում և հրատարակում, ողջ հանրապետությունում ընտրական հանձնաժողովների ավելի քան 17 հազար անդամների ուսուցում, տեղեկատվական քարտզարչավ, օժանդակություն ընտրության արդյունքների համակարգչային հաշվարկման գործում և այլն³: Կոնկրետ Հայաստանի պարագայում բավականին արդյունավետ էին նաև

¹ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում.-Երևան, 2003թ., էջ 13-14, «Հայաստանի Հանրապետություն», 16 մայիսի 1992, «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի տեղեկագիր», Հ. 5-6 (1105-1106), մարտ 1996թ., էջ 10, «Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր», №25 (91), 30 սեպտեմբերի 1999, էջ 120-127:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 դեկտեմբերի 1992:

³ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում,Երևան, 2003, էջ 20-21:

ՄԱԿ-ի օժանդակությամբ կազմվող ՀՀ տարբեր բնագավառներում արդեն կատարվածը ամփոփող և միաժամանակ հետագա խնդիրները ուրվագծող փաստաթղթերը: Այդպիսին էր, ասենք 1997-1999 թվականներին հրատարակված «Զեկույց զարգացմանն ուղղված համագործակցության մասին» պետական և ոչ պետական մակարդակներով Հայաստանին ցուցաբերված օգնության և տնդում դրա օգտագործման պատկերը ներկայացնող փաստերի և վերլուծությունների ժողովածուն¹: Սկսած 1995 թվականից՝ ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագրի նախաձեռնությամբ և անմիջական նյութական ու մեթոդական օժանդակությամբ հանրապետության անկախ փորձագետների կողմից մշակվում ու հրատարակվում էին այսպես կոչված »Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցի« ամենամյա սովորաձևով համարները: Դրանք, ըստ էության, հանդիսանում էին կենտրոնացված քաղաքական ու տնտեսական համակարգից դեպի ազատական հասարակական հարաբերությունների և շուկայական տնտեսության ընթացող Հայաստանի Հանրապետության նկարագիրը տարվա կտրվածքով:

ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագրի այդ նախաձեռնության նկատմամբ ՀՀ իշխանությունների շահագրգիռ վերաբերմունքի վկայությունն էր այն, որ 1994 թվականին Հայաստանի կառավարության որոշմամբ Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցի պատրաստման կազմակերպման և համակարգման նպատակով ստեղծվել էր հանրապետության տարբեր ոլորտների բարձրաստիճան պաշտոնյաներից և ՀՀ-ում ՄԱԿ-ի ներկայացուցչության ղեկավարներից կազմված 14 հոգանոց մի հանձնաժողով²: Ըստ էության ազգային զեկույցները կարճ ժամանակում Հայաստանում վեր էին ածվել յուրօրինակ քարոզչական զենքի, որը կոչված էր նպաստելու անցումային հասարակության մեջ ժողովրդավարության և համընդհանուր ազատականության համամարդկային գաղափարների ներդրմանը³:

Նորանկախ Հայաստանի վերակառուցվող տնտեսության համար չափազանց կարևոր էր ՄԱԿ-ի ֆինանսական կառույցների հետ փոխգործունեությունը: Միավորված ազգերի կազմակերպության հիմնական ֆինանսական օղակների՝ Արժույթի միջազգային հիմնադրամի և Համաշխարհային բանկի հետ Հայաստանի Հանրապետության համագործակցությունը սկսվել էր տակավին այդ կառույցների մեջ ներգրավվելու նախնական շրջանից: Այդ փուլում համագործակցության հիմնական բնագավառներն էին ՀՀ գյուղատնտեսությունը, էներգետիկան և աղետի գոտին⁴: ՄԱԿ-ի ֆինանսական կառույցները մասնագիտական ակտիվ օգնություն էին ցուցաբերում նաև

¹ Նույն տեղում, էջ 22:

² ՀԱԱ, ֆ.113, ց.172, գ. 329, թ.1-2:

³ Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1995, Երևան, 1995, Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1996, Երևան, 1996, Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1997, Երևան, 1997, Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1998, Պետության դերը, Երևան 1998, Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1999, Մարդկային զարգացման հինգ տարին Հայաստանում, Երևան, 1999, Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, Հայաստան 2000, Մարդու իրավունքները և մարդկային զարգացումը, գործողություն հանուն առաջընթացի,- Երևան, 2000, Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, Հայաստան 2001, Անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում,- Երևան, 2001:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 սեպտեմբերի 1992թ., 1 մայիսի 1993.:

նորանկախ Հայաստանում բանկային գործի ու ողջ ֆինանսավարկային համակարգի կայացման գործընթացին¹: Հենց 1992 թվականին ՀՀ կառավարության և Համաշխարհային բանկի միջև ձեռք բերված համաձայնությամբ ՄԱԿ-ի կառույցը աղետի գոտու վերականգնման համար պետք է տրամադրեր 30-40 մլն դոլարի երկարաժամկետ վարկ, ինչպես նաև անհատույց օգնություն²: ՀՔ-ի ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների համար հատկացված 12 մլն դոլարի վարկից 1993 թվականին կայացված համաձայնությամբ Հայաստանին տրամադրվեց ավելի քան 3 մլն դոլար գործազրկությունից մարդկանց պաշտպանելու, նրանց վերամասնագիտացման աշխատանքների կազմակերպման և զբաղվածության ծառայությունների վերաբաշխման նպատակով³: 1992-ից մինչև 1994 թվականի կեսերը ՀՔ-ն Հայաստանում իրականացվող ամենատարբեր ծրագրերի համար տրամադրել էր 107 մլն դոլար վարկ՝ այդ թվում 40 մլն ռոտզման ենթակառուցվածքների բարելավման, 30 մլն դոլար էներգետիկայի համակարգի զարգացման համար⁴ և այլն: Աղետի գոտում ՀՔ-ի առաջին խոշոր ծրագիրը դա վերականգնման նպատակներով 28 մլն դոլարի վարկի միանվագ տրամադրումն էր 1994 թվականին: Վարկը տրամադրվեց 35 տարի ժամկետով և 0,5 տոկոսով: Համաշխարհային բանկի աղետի գոտու վերականգնման տնօրինությունը ծրագրել էր շահագործման հանձնված և արդեն իսկ ՀՔ-ի միջոցներով սեփականաշնորհված բնակարանների տներրից գանձել դրանց առանց այն էլ ցածր արժեքի՝ 2600 դոլարի ընդամենը 2%-ը, այն էլ 25 տարվա ընթացքում⁵: 1994 թվականի սեպտեմբերին ՀՀ կառավարությունում ստորագրված պայմանագրով Համաշխարհային բանկը Հայաստանին 35 տարով 20 մլն դոլարի անտոկոս նոր վարկ տրամադրեց⁶: Համաշխարհային բանկի տրամադրած վարկերով ռեալ վերակառուցողական գործունեություն էր ծավալվել հատկապես աղետի գոտում: Այսպես, ՀՔ-ի հատկացված վարկի հաշվին աղետի գոտու վերականգնման ծրագրի իրականացման գրասենյակը շինարարական վերականգնողական աշխատանքներ իրականացնելու նպատակով 1995 թվականի ընթացքում կատարել էր մոտ 15 մլն 350 հազ. դոլարի շինարարական աշխատանքներ: Ընդհանուր առմամբ 1994 թվականից մինչև 1996 թվականի վերջը աղետի գոտու վարկի հաշվին իրականացվել էին մոտ 27 մլն 630 հազ. դոլարի շինարարական վերականգնողական աշխատանքներ⁷: Քննարկվող ժամանակահատվածում ընդհանրապես Հայաստանին տրամադրված օտարերկրյա վարկերի գերակշռող մասը հատկացրել էր ՄԱԿ-ի Համաշխարհային բանկը: Այսպես, 1990-ականների կեսերին Հայաստանին արտերկրից տրամադրված բոլոր վարկերի 60 տոկոսը կազմում էին ՀՔ-ի արտոնյալ վարկերը⁸: 1995 թվականի վերջերին ՀՔ-ի հետ Հայաստանի կառավարության կայացված համաձայնությամբ վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկի կողմից Հայաստանին տարեկան լրացուցիչ

¹ Նույն տեղում, 21 հոկտեմբերի 1992:

² Նույն տեղում, 16 դեկտեմբերի 1992:

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 փետրվարի 1993, 18 հունիսի 1994, 9 դեկտեմբերի 1995:

⁴ Նույն տեղում, 18 հունիսի 1994:

⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 10 օգոստոսի 1994:

⁶ Նույն տեղում, 21 սեպտեմբերի 1994:

⁷ Նույն տեղում, 18 մարտի 1997:

⁸ Նույն տեղում, 9 դեկտեմբերի 1995:

տրամադրվում էր 150 մլն դոլար վարկ¹: 1993-ից մինչև 1996 թվականը ներառյալ Համաշխարհային բանկը Հայաստանին տրամադրել էր շուրջ 280 մլն դոլարի վարկ, որոնցով ինչպես արդեն նշել ենք իրականացվել էին ամենատարբեր ծրագրեր՝ աղետի գոտու վերականգնում, սոցիալական իրավիճակի բարելավմանը, նպատակամուղված կառուցվածքային վերափոխումներ, այդ վերափոխումների տեխնիկական աջակցության ծրագրեր և այլն: Նշված և մի շարք այլ ծրագրեր հիմնականում ուղղված էին բնակչության սոցիալական պաշտպանվածությանը, ֆինանսական ինստիտուտների և էներգետիկայի զարգացմանը, մասնավոր ձեռնարկատիրության և սեփականաշնորհման աջակցությանը: ՀՔ-ն այդ նպատակներով բացի աղետի գոտու, ինստիտուցիոնալ վերափոխումների և այլ ծրագրեր ուղղակի վարկավորելուց անմիջական ֆինանսական օգնություն էր ցուցաբերում տնտեսության մասնավոր հատվածին և այլն, իրականացնում էր մեծ ծավալի խորհրդատվական, տեղեկատվական գործունեություն²: Այսպես, միայն 1998 թվականի ընթացքում Համաշխարհային բանկի տրամադրած վարկի հաշվին իրականացվել էին 14 մլն դոլարի կառուցապատման շինարարական աշխատանքներ, շուրջ 8 մլն դոլարի մագիստրալային և ներտնտեսային ռոզման ջրանցքների, պոմպակայանների, խորքային հորերի վերականգնման աշխատանքներ, շուրջ 2 մլն դոլարի շինարարական աշխատանքներ էներգետիկայի ոլորտում, ինստիտուցիոնալ վերակառուցումների նպատակով շուրջ 4 մլն դոլարի շինարարություն է իրականացրել Հայաստանի սոցիալական ներդրումների հիմնադրամի միջոցով³ և այլն: Համաշխարհային բանկի կողմից Հայաստանի Հանրապետությանը ցուցաբերվող օժանդակությունը չթուլացող տնկվերով շարունակվում էր նաև հետագա տարիներին:

Հայաստանում կառուցվածքային վերափոխումների, մասնավորապես բաշխիչ էլեկտրական ցանցերի մասնավորեցումը իրականացնելու նպատակով Համաշխարհային բանկը 2001 թվականի ապրիլին ՀՀ կառավարությանը հատկացրեց 50 մլն դոլար վարկ⁴, իսկ հուլիսին ՀՔ խորհրդատվական խմբին Փարիզում Հայաստանի կառավարության կողմից, հանրապետությունում իրականացվող վերափոխումների վերաբերյալ, տրված մանրամասն հաղորդումից հետո Համաշխարհային բանկը դռնորների հետ միասին որոշում կայացրին 2001-2003 թվականներին Հայաստանին տրամադրել 620 մլն ԱՄՆ դոլարի օժանդակություն⁵ և այլն:

1992 թվականին ՄԱԿ-ի մյուս խոշոր ֆինանսական կառույցին՝ Արժույթի միջազգային հիմնադրամին անդամակցած Հայաստանի նախնական վարկային հասույթը սահմանվել էր մոտ 130 մլն դոլար⁶: Ըստ ՀՀ կառավարության հետ կայացած հանդիպումներում ձեռք բերված պայմանավորվածությունների ԱՄՀ-ն ակտիվորեն մասնակցում էր նաև Հայաստանի Հանրապետությունում բանկային համակարգի բարեփոխումներին ու բանկային գործի կատարելագործմանն առնչվող խնդիրների

¹ Նույն տեղում, 9 դեկտեմբերի 1995:

² Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, Հ.6 (1082), 31 մարտի 1995թ., էջ 37, «Հայաստանի Հանրապետություն», 18 հունիսի 1994թ., 2 մարտի, 26 հոկտեմբերի 1996, 22 հունվարի, 1997:

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 26 մարտի, 1999:

⁴ Նույն տեղում, 1 մայիսի 2001:

⁵ «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 հուլիսի, 2001:

⁶ Նույն տեղում, 2 հունիսի 1992:

լուծմանը: Համագործակցության նախնական փուլում ԱՄՀ-ի անմիջական մասնակցությամբ մշակվեցին «Լեւնտրոնական բանկի մասին» և «Բանկերի և բանկային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքները: Միաժամանակ ՀՀ նորաստեղծ կենտրոնական բանկում ձևավորվել էր ԱՄՀ-ի խորհրդատուների ինստիտուտ: Հետաքրքիր է նշել, որ սկսած 1992 թվականից ԱՄՀ-ն օժանդակում էր ՀՀ-ում ազգային դրամի ներդրման հետ առնչվող աշխատանքներին¹: Հետագայում Արժույթի միջազգային հիմնադրամը ակտիվ խորհրդատվական գործունեություն էր ծավալել ՀՀ-ում ընթացող մասնավորեցման, աշխատավարձի, ինքնակառավարման, պետական սուբսիդավորման արդյունավետության բարձրացման, գների ակտիվացման, քյուջնետային համակարգի ձևավորման գործընթացներին աջակցելու ուղղությամբ²: Իր կողմից էլ Հայաստանը անվերապահորեն կատարում էր ԱՄՀ-ից աջակցության դիմաց առաջադրված նախապայմանները, որոնք հիմնականում վերաբերում էին տնտեսության հետագա արդիականացմանը, տրամադրված միջոցների նպատակաշին օգտագործմանը և այլն³: Ծագած խնդիրների օպերատիվ լուծմանը, ստեղծված կոնկրետ իրավիճակում մասնագիտական խորհրդատվության ապահովմանը, Հայաստանում ծավալված վերափոխումների իրական վիճակի մասին տեղեկատվության ստացմանը մեծապես նպաստում էին ՀՀ իշխանությունների և Արժույթի միջազգային հիմնադրամի ղեկավարների պարբերական հանդիպումները, ԱՄՀ-ի առաջատար մասնագետներով համալրված պատվիրակությունների պարբերական այցերը Հայաստանի Հանրապետություն: Այսպես, 1992-ից մինչև 1996 թվականի ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում Հայաստան էր այցելել ԱՄՀ-ի շուրջ 50 այդպիսի պատվիրակություն⁴: Փաստորեն ՀՀ-ում տնտեսական բարեփոխումները ԱՄՀ-ի հետ համագործակցության շրջանակներում հիմնականում ներառում էին Հայաստանի տնտեսական վերափոխումների համար հույժ կարևոր այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք էին ֆինանսական, հարկաքյուջնետային, բանկային, վիճակագրության բնագավառները և այլն: Հասկանալի է, որ թվարկված և բազմաթիվ այլ խնդիրների լուծման համար Արժույթի միջազգային հիմնադրամը անպայման պետք է որոշակի ֆինանսական հատկացումներ կատարեր, տրամադրեր վարկեր և այլն: Այսպես 1994 թվականին ԱՄՀ-ն Հայաստանին տրամադրել էր 27 մլն դոլարի վարկ հանրապետության վճարային հաշվեկշռի պակասորդը փակելու համար, իսկ 1995 թվականից ՀՀ-ին հատկացրել էր ևս 63 մլն դոլարի վարկ երկրում կառուցվածքային փոփոխությունները արագացնելու նպատակով⁵ և այլն: Նույն թվականի աշնանը Հայաստանին ՄԱԿ-ի 2 գլխավոր վարկատու ֆինանսական կառույցների Համաշխարհային բանկի և Արժույթի միջազգային հիմնադրամի ամենամյա ժողովը, որոշեց ՀՀ-ի արդյունաբերության, մասնավորապես, պղնձաձուլության զարգացման ծրագրերի իրագործման նպատակով յուրաքանչյուր տարի Հայաստանին տրամադրել մոտ 400 մլն դոլար ցածր տոկոսադրույքով վարկ⁶: Սկսած 1999 թվականից՝ ԱՄՀ-ն հատկապես մեծ ծավալի

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», Գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.)-Երևան, 1995, էջ 480-501:
² «Հայաստանի Հանրապետություն», 13, 18 հոկտեմբերի, 12 նոյեմբերի 1994թ., 30 հունիսի 1995:
³ Նույն տեղում, 24 սեպտեմբերի, 1994:
⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 14 մարտի 1996:
⁵ Ազգ, 4 հոկտեմբերի 1994թ., «Հայաստանի Հանրապետություն», 30 հունիսի, 1995:
⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 14 հոկտեմբերի, 1995:

գործունեություն էր ծավալել Հայաստանում էներգետիկ ոլորտի բարեփոխումների, արդեն կայացած բանկային և հարկային համակարգերի կատարելագործման, ձեռք բերված մակրոտնտեսական կայունության ամրապնդման և մի շարք այլ հրատապ հարցերի հետ կապված խնդիրների լուծման ուղղությամբ¹ և այլն:

Հայաստանում ՄԱԿ-ի բազադիկ հաջողությամբ իրականացված ծրագրերից էր Պարենի համաշխարհային ծրագիրը: 1993 թվականին Հայաստանում հաստատվելուց հետո իր գոյության մոտ 10 տարվա ընթացքում այդ ծրագրի կենսագործումը էապես նպաստել էր հանրապետությունում սոցիալական կացության բարելավմանը: Այդ ընթացքում Պարենի համաշխարհային ծրագիրը ՀՀ-ին տրամադրել էր շուրջ 52 մլն դոլարի 107 հազար տոննա մարդասիրական օգնություն, որից օգտվել էր տարեկան միջին հաշվով Հայաստանի ավելի քան 200 հազար կարիքավոր քաղաքացի²: Հայաստանի Հանրապետությունում նույն հաջողությամբ էին գործում ՄԱԿ-ի՝ Փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի գրասենյակը, Մանկական հիմնադրամը, Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպությունը, Միգրացիայի միջազգային կազմակերպությունը և այլն: 1999 թվականից Հայաստանի Հանրապետությունը ակտիվ գործունեություն էր ծավալել ՄԱԿ-ի Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը անդամակցելու նպատակով ներկրում տակավին 1992 թվականից նախաձեռնված անհրաժեշտ բարեփոխումների իրականացման ուղղությամբ³:

ՄԱԿ-ին ՀՀ անդամակցումից հետո Միավորված ազգերի կազմակերպությունը ակտիվորեն արձագանքում էր նորանկախ Հայաստանի համար ամենակարևոր հիմնախնդիրին՝ Ադրբեյջանի ձեռնարկած ագրեսիայի արդյունքում ծագած, հայ-ադրբեյջանական առճակատմանը, Արցախում ծավալված իրադարձություններին⁴: Դրան էապես նպաստում էր այն հանգամանքը, որ տակավին 1992 թվականի հունվարի սկզբին ԼՂ խորհրդարանը դիմել էր Միավորված ազգերի կազմակերպությանը օգնության խնդրանքով⁵: ՄԱԿ-ը հենց սկզբից, իրավիճակին տիրապետելու նպատակով հակամարտության գոտի էր ուղարկում փաստահավաք խմբեր և պատվիրակություններ⁶: Բննարկվող ժամանակահատվածում ՄԱԿ-ի բազմաթիվ կառույցներ հանդես են եկել հայտարարություններով, կայացրել բանաձևեր: Այդ ուղղությամբ հատկապես մեծ ծավալի աշխատանք էր իրականացրել ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը, որում դարաբաղյան հիմնահարցը սկսած 1992թ. հոկտեմբերից հաճախակի եղել է քննարկման առարկա⁷: Անվտանգության խորհուրդը իր որոշումներում բազմիցս դատապարտել է ԼՂ-ի ու Հայաստանի դեմ Ադրբեյջանի ագրեսիան, շրջափակումները և այլն⁸: Միայն 1993թ. ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի կապակցությամբ ՄԱԿ-ում ընդունվել էին խոշորամասշտաբ երեք բանաձևեր⁹: Ղարաբաղյան հիմնահարցի

¹ Նույն տեղում, 14 մայիսի, 22 հունիսի, 8 հուլիսի, 17 սեպտեմբերի 1999:
² Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում. -Եր.: 2003, էջ 59:
³ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, №25 (91), 30 սեպտեմբերի 1999, էջ 120-127, №6 (104), 5 ապրիլի 2000, էջ 88-89:
⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 հունվարի, 5, 10 մարտի 1992:
⁵ Նույն տեղում, 4 հունվարի 1992թ.:
⁶ Նույն տեղում, 14, 21, 23, 26 մայիսի, 1 հունիսի, 10 դեկտեմբերի 1992թ., 26 մարտի 1993թ.:
⁷ Նույն տեղում, 28 հոկտեմբերի 1992թ.:
⁸ Նույն տեղում, 14 մայիսի, 9 հունիսի 1992թ.:
⁹ Նույն տեղում, 4 մայիսի, 22 հոկտեմբերի, 16 նոյեմբերի 1993թ.:

խաղաղ լուծման ուղղությամբ իր ակտիվ գործունեությունը ՄԱԿ-ը շարունակում էր նաև հետագայում:

Ամփոփում

Միջազգային կառույցների և հատկապես ՄԱԿ-ի հետ Հայաստանի համագործակցությունը ձևավորվել էր տակավին ՀՀ անկախության հռչակմանը անմիջապես նախորդող ժամանակահատվածից և նոր թափ ստացավ հանրապետության անկախացումից հետո: 1992 թ. ՄԱԿ-ին անդամակցելով ՀՀ-ն ճանաչվեց, որպես անկախ և ինքնիշխան պետություն, համաշխարհային թատերաբեմում գործող երկրներին հավասար գործընկեր: ՄԱԿ-ի հայաստանյան գրասենյակին առընթեր գործում էին մի շարք մասնագիտացված գործակալություններ, ծրագրեր, հիմնադրամներ: 2000-ականների սկզբին ՄԱԿ-ի համակարգը ներառում էր հանրապետությունում մշտական ներկայացչություններ ունեցող 11 կառույցներ և էլի շուրջ մեկ տասնյակ հաստատություններ, որոնք հանրապետությունում գրանցված չէին: Այդ կառույցները աջակցություն էին ցուցաբերում նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությանը հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում վարվող քաղաքականության մշակման և իրականացման բնագավառում, տեխնիկական բնույթի համագործակցություն էին իրականացնում իշխանական օղակների հետ ժողովրդավարական կառավարման, տեղեկատվական ու հաղորդակցական տեխնոլոգիաների, աղքատության նվազեցման, էներգետիկայի ու բնապահպանության և այլ ոլորտներում: Նորանկախ Հայաստանի վերակառուցվող տնտեսության համար չափազանց արգասաբեր էր ՄԱԿ-ի ֆինանսական կառույցների հետ ՀՀ փոխգործունեությունը:

ՄԱԿ-ը, քննարկվող ժամանակահատվածում, նաև ակտիվորեն աջակցում էր Ղարաբաղյան հիմնահարցի խաղաղ հանգուցալուծման գործընթացին:

Из истории деятельности организации объединенных наций в процессе утверждения независимой государственности в Армении (1990-2001гг.)

Э. Погосян,

доктор исторических наук, доцент АГПУ им. Х. Абовяна

А. Еприкян,

кандидат исторических наук, доцент АГПУ им. Х. Абовяна

Резюме

Ключевые слова: ООН, независимость, Республика Армения, суверенное государство, Карабахский вопрос, финансовые структуры, технологии, мирное урегулирование

Сотрудничество Армении с международными структурами, в особенности с ООН, сформировалось еще с периода, непосредственно предшествовавшего провозглашению независимости РА, и получило новый размах после достижения независимости. В 1992 году став членом ООН, РА была признана независимым,

суверенным государством и равноправным партнером действующих на мировой арене стран. При представительстве ООН в Армении действовал целый ряд специализированных агентств, программ, фондов. В начале 2000-х годов система ООН состояла из 11 структур, имеющих свои постоянные представительства в республике, и еще около десятка незарегистрированных учреждений. Эти структуры оказывали поддержку достигшей независимости Республике Армения в деле разработки и реализации осуществляемой политики в различных сферах общественной жизни, осуществляли сотрудничество технического характера со звеньями власти в сфере демократического управления, информационных и коммуникативных технологий, сокращения бедности и т.д. Для перестройки экономики провозгласившей независимость Армении сотрудничество РА с финансовыми структурами ООН было очень плодотворным. В обсуждаемый период ООН также активно содействовало процессу мирного урегулирования Карабахского вопроса.

From the History of UNO Role in the process of Establishment of Armenia as an Independent State

E. Poghosyan,

Ph Doctor of Historical Sciences, ASPU after Kh. Abovyan

A. Eprikyan,

Ph Assistant of Historical Sciences, ASPU after Kh. Abovyan

Summary

Key words: UNO, independence, Republic of Armenia, sovereign state, Kharabakh conflict, financial structures, technologies, peaceful solution.

The coordination of Armenia with international structures and especially UNO had initially been formulated long before the Republic of Armenia proclaimed its independence and prospered after the Republic got its independence. In 1992 the Republic of Armenia was admitted in the membership of UNO, was recognized as an independent and sovereign state, as well as an equal partner among all the countries in the world. A number of specialized agencies, programs and funds started their activities together with the Armenian foundation of UNO.

At the beginning of 2000 the system of UNO involved permanent representatives in the Republic from 11 structures, also about a dozen institutions which weren't registered in the Republic. These structures supported the newly established Armenian Republic in different spheres of social life, in the field of elaboration and policy realization, working out the coordination of technical type with various authorities, democratic government, mass media and communication technologies, reducing poverty, energetic, defense of natural resources and other fields. For the reconstruction of economy of the independent Armenia the collaboration with the financial structures of the UNO was very significant. In the discussed period the UNO also actively supported the process for the peaceful solution of the Kharabakh conflict.

**ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԻՆՏԵՆՆԵՐԱԿԱՆ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ
2005-2008 ԹԹ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

**Հարությունյան Մ. Ա.,
պ. գ. թ., դոցենտ**

Բանալի բառեր. *ինժեներական ծառայություն, Պաշտպանության բանակ, ամրաշինական կառույցներ, առաջնագիծ, պաշտպանական համակարգ, մարտունակություն, անվտանգություն, մարտական հերթապահություն*

Ամրաշինական կառույցները գործերի մարտական գործողությունների, դիրքերում և տեղակայման շրջաններում կենսունակության բարձր մակարդակի ապահովման կարևորագույն միջոց են, բարձրացնում են զենքի և մարտական տեխնիկայի կիրառման արդյունավետությունը, ապահովում ժամանակակից խոցման միջոցներից գործերի պաշտպանությունը:

Պաշտպանության բարձր մակարդակն ապահովելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի համակարգ, որի շնորհիվ կրակային միջոցները օգտագործվեն արդյունավետ, կասեցվի հակառակորդի առաջխաղացումը և հասցվեն առավելագույն կորուստներ, վճռական հակազորի համար ստեղծելով անհրաժեշտ պայմաններ:

Պաշտպանության բանակի ինժեներական ծառայության կազմավորման ու կայացման մասին ժամանակին ադրադարձել ենք², ուստի սույն հրապարակմամբ քննության ենք առել միայն 2005-2008 թթ. գործունեությունը:

2005-2008 թթ. Պաշտպանության բանակի ինժեներական ծառայության հիմնական ջանքերն ուղղված են եղել մարտական հերթապահությունում ընդգրկված անձնակազմի անվտանգության ապահովմանը, ինժեներական կառույցների և արգելափակոցների կատարելագործմանը, պլանային ինժեներական աշխատանքների և խնդիրների կատարմանը:

ՊԲ հրամանատարին ինժեներական ծառայության պետ, գնդապետ Կ. Թովմասյանը³ զեկուցել է, որ 2007 թվականի մարտ ամսվա ՊԲ ռազմական խորհրդի որոշմամբ նախատեսված բոլոր միջոցառումները հիմնականում կատարվել են¹:

¹ **«Ետագոտությունն իրականացվել է ԼՂՀ ԿԳՆ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ» № SCS 16.10-007 գիտական թեմայի շրջանակներում:**

² Ինժեներական. նոր խնդիրների առաջը Մ. Հարությունյանի հարցազրույցը ՊԲ ինժեներական ծառայության պետ Էդուարդ Այդինյանի հետ].- «Մարտիկ», 1 – 7 ապրիլի 1998 թ., հմ. 12 (257), էջ 2:

³ Կարեն Թովմասյանը ծնվել է 1960 թ. ապրիլի 28-ին, ԼՂՀ Մարտունիի շրջանի Ճարտար բնակավայրում: 1986-ին ավարտել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը և ստացել ինժեներ-մետալուրգի որակավորում: 1977-1978 թթ. աշխատել է Ճարտարի «Կոմունիզմ» կոլտնտեսությունում, 1986-1989 թթ. Ալավերդիի Լեռնամետալուրգիական կոմբինատում, որպես՝ հերթափոխի վարպետ, հետո՝ արտադրամասի վարպետ, 1989 թ. տեղափոխվել է Ճարտար և մասնակցել գյուղի

Ամրաշինական կառույցների և արգելափակոցների օգտագործումը հաշվարկվել է մարտական գործողությունների կարճ ժամանակահատվածի համար, նրանց պահպանումն երկար ժամանակահատվածում առաջ է բերել մի շարք դժվարություններ, որոնց հաղթահարումը հրատապ էր ՊԲ-ի համար:

Այսպես, ՊԸ-ների պաշտպանության տեղամասերի առաջին խրամատի ինտենսիվ մաքրման հետևանքով խրամատի վերևի մասի լայնությունը տեղ-տեղ հասցվել է այնպիսի լայնության, որը կորցրել է անձնակազմի պաշտպանող հատկությունը հակառակորդի հրետանու և հատկապես ականանետների կրակից:

Անհրաժեշտ է սպասարկման աշխատանքները կազմակերպել այնպես, որպեսզի ամրաշինական կառույցները պահպանեն իրենց պաշտպանիչ հատկությունները:

Հաշվի առնելով պաշտպանական շրջանների կողմից իրականացվող մարտական խնդիրները՝ պաշտպանության տեղամասերում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցրել ջոկի դիրքերի ինժեներական կահավորումը:

Առաջադրված խնդիրները բխել են հակառակորդի կրակային խցման աստիճանը բարձրացնելու և առաջնագծի պաշտպանական համակարգը մշտապես կահավորված վիճակում պահպանելու անհրաժեշտությունից:

Փորձը ցույց է տվել, որ յուրաքանչյուր ուսումնական փուլում, եթե խրամաբջիջները, ինչպես նաև հաղորդակցման ուղիները չեն սպասարկվում, ապա դրանք փլվում և շարքից դուրս են գալիս:

Առաջին խրամատ (դիրք) տանող հաղորդակցման ուղիները մշտապես պահվել են կահավորված վիճակում:

Ոլորտի պատասխանատուն նշել է, որ եթե պահվող կացարանները վերանորոգվել և սպասարկվել են, ապա չպահվող կացարաններն ուշադրությունից դուրս են մնացել, ժամանակին չեն կատարվել սպասարկման աշխատանքները, հերթափոխներին դրանց հանձնում-ընդունումը²:

Հրաձգային գումարտակներում հակառակորդի կրակային խցման համար կարևոր միջոցներ են համարվել ականանետները և հակատանկային միջոցները, որոնց կրակային դիրքերի և ծավալման բնագծերի ինժեներական կահավորումը ևս համարվել է ՊԲ ինժեներական ծառայության կարևորագույն խնդիրներից մեկը:

ինքնապաշտպանական ջոկատի կազմավորմանը: 1992 թ. ծառայում է Պաշտպանության բանակում, որպես՝ 24-րդ գումարտակի հրամանատար, 1995-1997 թթ. 2-րդ ՊԸ-ի հրամանատարի տեղակալ, 1997-2001 թթ. նույն ՊԸ-ի հրամանատար, 2001-2003 թթ. Լեռնահրաձգային զորամասի հրամանատարի տեղակալ, 2003-2006 թթ. նույն զորամասի հրամանատար, 2006-2012 թթ. ԼՂՀ ՊԲ ինժեներական ծառայության բաժնի պետ: Պահեստագոր արձակվելուց հետո նշանակվել է ԼՂՀ «Մարտակերտի ջրային տնտեսություն» ՓԲԸ-ի գործադիր տնօրեն(2013-2014 թթ.), «Զրային տնտեսություն» ՓԲԸ-ի տնօրեն(2014-2015 թթ.), իսկ 2015 թ. հունիսի 3-ին ԼՂՀ կառավարության որոշմամբ՝ Մարտունիի շրջանի վարչակազմի ղեկավար: Պարգևատրվել է ՀՀ և ԼՂՀ 2-րդ աստիճանի «Մարտական խաչ» շքանշաններով, ՀՀ «Մարտական ծառայություն» մեդալով, ԼՂՀ վարչապետի հուշամեդալով:

¹ «Կաձառ» գիտական կենտրոնի արխիվ, ֆ. 192, գործ 1, թ. 1-9:

² «Կաձառ» գիտական կենտրոնի արխիվ, ֆ. 192, գործ 1, թ. 3:

Հակատանկային միջոցների կիրառման վրա բացասաբար է անդրադարձել լայնածավալ հակատանկային փոսերի և փոս-ճանապարհների կառուցումը, որի հողապատնեշները փակել են տնտանելիությունը:

Ակներևաբար առաջին խրամատի հաղորդակցման ուղիների, ականանտային դասակի կրակային դիրքի, հակատանկային դասակի ծավալման բնագծերի, դեկավարման կետերի կահավորված վիճակում պահելու և տարեկան սպասարկումներն իրականացնելու համար պահանջվել է անձնակազմի մեծ քանակությամբ ներգրավում և նյութական միջոցների ծախս:

Ինչպես նշել է ոլորտի պատասխանատուն, տեղերում հրամանատարության ուշադրության կենտրոնից դուրս է մնացել չպահվող դիրքերի, գումարտակի նրկորոդ, նրորոդ խրամուղիների, հաղորդակցման ուղիների կահավորումը:

ՊԲ հրամանատարի կարգադրության հիման վրա 2008 թ. մարտի 6-ից 20-ն իրականացվել են պաշտպանության տեղամասերի, շրջանների ինժեներական առումով կահավորման աշխատանքներ, որի ընթացքում վերականգնվել և վերափոխվել են խրամաբջիջները, լրակահավորվել են կրակային գոտիները: Մեծածավալ աշխատանքներ են տարվել նաև առաջին դիրքի խրամատների, խրամաբջիջների, հաղորդակցման ուղիների լրակահավորման և բարելավման ուղղությամբ:

Բոլոր ՊԸ-ներում, տանկային և մոտոհրաձգային վաշտերի համար կահավորվել են կենտրոնացման շրջանները, կրակի բնագծերը:

Հիմնականում բոլոր ամրակառույցների առկայությունն ապահովվել է, տանկերի և ՀՄՄ-ների խրամատները նորմերին համապատասխան փորվել են, բացառությամբ փակ խրամաճեղքերից: Միաժամանակ ՊԲ ԻԾԲ պետը բարձրաձայնել է տանկերի և ՀՄՄ-ների համար կրակային բնագծերում նախատեսված խրամատները վերանայելու անհրաժեշտությունը՝ կապված վերջերս կառուցված հակատանկային փոսերի և փոս-ճանապարհների հետ:

Հրետանային ստորաբաժանումների կրակային դիրքերը և դիտակետերը հիմնականում կահավորվել են և մշտապես լրահամարվել: Սակայն ստուգումների ժամանակ ի հայտ են բերվել մի շարք թերություններ:

Յուրաքանչյուր տարվա պլանով նախատեսվել են ճանապարհների վերանորոգման և սպասարկման աշխատանքներ: Սակայն, ինչպես նշել է գնդապետ Կ. Թովմայայանը, ճանապարհների վերանորոգման աշխատանքների վրա լուրջ ուշադրություն չի դարձվել, ինչի պատճառով դրանք ժամկետից շուտ շարքից դուրս են եկել:

Կարևորվել է ինժեներական գործիքների պահպանմանը վերաբերող ևս մի հարց: Թեև բոլոր մարտական դիրքերն ինժեներական գործիքներով ապահովվել են, սակայն դրանց պահպանման և շահագործման վրա ստորաբաժանումների հրամանատարները լուրջ ուշադրություն չեն դարձրել, ինչի պատճառով ինժեներական գործիքները ժամանակից շուտ շարքից դուրս են եկել: Ամեն տարի պակասորդի կամ ջարդված գործիքների վերականգնման համար իրականացվել են պահումներ, այսպես՝ 2005 թվականին գանձվել է 291.000 դրամ, 2006 թվականին՝ 790.600 դրամ, 2007 թվականին՝ 204.800 դրամ¹:

Այստեղ հարկ է նշել, որ բոլոր կացարանները ջեռուցվել են հեղուկ վառելիքով, որի պատճառով դիրքերում առկա կացիներին և սղոցների անհրաժեշտությունն այլևս չի

¹ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի արխիվ, ֆ. 192, գործ 1, թ. 6:

գգացվել, ուստի նպատակահարմար է համարվել ինժեներական գործիքների ցանկից հանել կացինները և սողոցները, բացի բարձրլեռնային տեղանքում տեղակայված գորամասերից:

Անդրադառնալով արգելափակոցների վիճակին, կարող ենք փաստել, որ ՊԲ պաշտպանական գոտու ականապայթյունային և ոչ պայթյունային արգելափակոցներից կազմված ինժեներական արգելափակոցների համակարգը մշտապես կատարելագործվել է:

Փոս-ճանապարհները պաշտպանության գոտում ապահովել են մեքենաների անվտանգ երթը: Մարտական գործողությունների ժամանակ դրանք օգտագործվելու են որպես հակատանկային արգելք:

Գաղտնիք չէ, որ տարեցտարի տեղադրված ականադաշտերի արդյունավետությունը նվազել է, քանի որ 10-14 տարվա վաղեմություն ունեցող ականները կարող էին շարքից դուրս գալ (ինչպես մասնագետներն են կարծում՝ հակատանկային ականների 10-15 %-ը, իսկ հակահետևակային, առանձնապես ՕՋՄ-72, ՊՕՄԶ-2 տիպի ականների 50-60%-ը)¹:

Բացի դրանից, սկսած 2000-ից 2007 թվականներին առաջնային գծից առաջ դիվերսիոն հետախուզական խմբերի հնարավոր ներթափանցման ուղիների վրա և միջդիրքային տարածություններում տեղադրվել են հակահետևակային ականներ(տես աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

Ականների տեղադրման քանակն ըստ թվականների²

2000 թ.	2002 թ.	2003 թ.	2004 թ.	2005 թ.	2006 թ.	2007 թ.
4223	5431	5184	1992	13200	4165	2608

2007 թ. ընթացքում վերանորոգվել է մոտ 90 միավոր տեխնիկա, որից մոտ 50 միավորը՝ կրկնակի և եռակի անգամ:

Վերանորոգման ժամկետները ձգձգվել են հիմնականում համապատասխան պահեստամասերի և հանգույցների ձեռքբերման դժվարության պատճառով: Իսկ հաճախակի խափանումների հիմնական պատճառներից նշվել են մեխանիկ վարորդների և անձնակազմի կողմից ինժեներական տեխնիկայի շահագործման ու պահպանման կանոնների խախտումները:

Ինժեներական տեխնիկայի և սպառազինության անհրաժեշտ հաշվառում տանելու, ժամանակին և որակով տեխնիկական սպասարկումներ և նորոգումներ կատարելու գործում 2007 թ. աչքի են ընկել հյուսիսային ուղղությունում գործող առանձին հրաձգային գումարտակներից մեկը և զենիթահրթիռատիրության գորամասը:

2007 թվականի ինժեներական սարքավորումների կատարելագործման նպատակով իրականացվել են մեծածավալ ինժեներական աշխատանքներ:

2007 թվականին չավարտված պլանային ինժեներական աշխատանքները շարունակվել են 2008-ին, այդ տարվա համար նախատեսված պլանային

¹ «Կաճառ» գիտական կենտրոնի արխիվ, ֆ. 192, գործ 1, թ. 6:

² Նույն տեղում:

աշխատանքների համար համապատասխան նյութական միջոցների հատկացմանը զուգընթաց:

Ուշագրավ են ՊԲ ինժեներական ծառայության պետի առաջարկները.

- Լուրջ ուշադրություն դարձնել ինժեներական պլանով նախատեսված մարտական դիրքերի քարով երեսապատման աշխատանքներին, դեկավարվելով ՊՆ ինժեներական գործերի վարչության կողմից մշակված ուղեցույցով և առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելով խրամաբջիջների և կրակի գոտիների կահավորմանը:

- Տանկային և մոտոհրաձգային ստորաբաժանումների կրակի ծավալման բնագծերը կահավորել համակարգված, հաշվի առնելով կառուցված հակատանկային փոսերի հողապատնեշները և սահմանափակ գորաշարժի ճանապարհները:

- Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հակահետևակային բեկորային ականները (ՕՋՄ-72, ՊՕՄՁ-2) ժամանակի ընթացքում օբյեկտիվ պատճառներով շարքից դուրս են գալիս, նպատակահարմար է օգտագործել միայն մարտական գործողությունների վարման կամ էլ սպառնալից ժամանակահատվածում: Ներկայումս ականադաշտերի տեղադրման համար օգտագործել միայն հակահետևակային ֆուգասային (ՊՄՆ, ՊՄՆ-2, ՊՄՆ-Է, «Կայծակ») տիպի ականներ:

Այսպիսով, ՊԲ ինժեներական ծառայությունը 2005-2008 թթ. կատարել է պլանային և հրատապ միջոցառումները, նպաստելով ՊԲ մարտունակությանը, դիրքերում մարտական հերթապահություն տանող անձնակազմի անվտանգության բարձրացմանը և ամրաշինական կառույցների կատարելագործմանը:

Ամփոփում

2005-2008 թթ. Պաշտպանության բանակի ինժեներական ծառայության հիմնական ջանքերն ուղղված են եղել մարտական հերթապահությունում ընդգրկված անձնակազմի անվտանգության ապահովմանը, ինժեներական կառույցների և արգելափակոցների կատարելագործմանը, պլանային ինժեներական աշխատանքների և առաջադրված խնդիրների կատարմանը:

Առաջադրված խնդիրները բխել են հակառակորդի կրակային խցման աստիճանը բարձրացնելու և առաջնագծի պաշտպանական համակարգը մշտապես կահավորված վիճակում պահպանելու անհրաժեշտությունից:

ՊԲ ինժեներական ծառայությունը 2005-2008 թթ. կատարել է պլանային և հրատապ միջոցառումները, նպաստելով ՊԲ մարտունակությանը, դիրքերում մարտական հերթապահություն տանող անձնակազմի անվտանգության բարձրացմանը և ամրաշինական կառույցների կատարելագործմանը:

Из деятельности инженерной службы армии обороны в 2005-2008 гг.

М.Арутюнян,

кандидат исторических наук, доцент

Резюме

Ключевые слова: инженерная служба, Армия Обороны, фортификационные строения, передовая линия, боевое дежурство, оборонительная система, боеготовность, безопасность

В 2005-2008 гг. основные усилия инженерной службы Армии Обороны были направлены на обеспечение безопасности личного состава, вовлеченного в боевое дежурство, совершенствованию инженерных и фортификационных строений, выполнению плановых работ и поставленных задач.

Поставленные задачи вытекали из необходимости повышения степени огневого поражения противника и сохранения в постоянном обустроенном состоянии оборонительной системы передовой линии.

Инженерная служба Армии Обороны в 2005-2008 гг. выполнила плановые и востребованные мероприятия, способствуя боеготовности АО, повышению безопасности личного состава, несущего боевое дежурство и совершенствованию фортификационных сооружений.

**From Defence Army 2005-2008 Engineering
Service Activity
M. Harutyunyan,
Candidate of Historical sciences, docent
Resume**

Keywords: *engineering service, Defense Army, fortifying defensive constructions, first line, defense system, security included, military duty, defense system.*

In 2005-2008 the main efforts of Defense Army engineering service were directed towards the support of the staff security included in military duty, the improvement of engineering constructions and barriers, fulfillment of the given tasks and planned engineering activity.

The tasks set were arisen to enhance degree of enemy's fire wounding and from the necessity of keeping the first line defense system permanently furnished.

Defense Army engineering service of 2005-2008 has done all the planned and urgent measures thus supporting the Defense Army combat readiness, the security of staff being on duty in emplacements and perfection of fortifying defensive constructions.

ՉԱՎԵՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ԲԱԲԱՅԱՆ (1876-1925)

*Օֆնյա Բաբայան
բ.գ.թ., պրոֆեսոր, ԱրՊՀ*

Բանալի բաներ՝ հոգևորական, Ղարաբաղի թեմ, Հայոց թեմական հոգևոր դպրոց, Էրզրումի թեմի առաջնորդ, ս. Գայանե, մահապարտների գունդ, Սարդարապատի ճակատամարտ:

Մեր ժողովրդի պատմության քսաներորդ դարի հակասական ու հոգեցունց իրադարձությունները՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ, 1915թ. եղեռն, Հայկական Առաջին Հանրապետություն, Հայաստանի խորհրդայնացում, կուլակաթափություն, ստալինյան ռեժիմ, հայրենադարձություն, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ, անձի պաշտամունքի քննադատություն, պայքար անկախության համար, ԽՍՀՄ-ի քայքայում, Արցախյան պատերազմ, խոր հետք են թողել մարդկանց հոգեկերտվածքի ու մտածողության վրա: Այդ դարի 40-50-ականներին ծնված սերունդը տարիների հեռվից ուշացած փորձում է ընկալել ու իմաստավորել նախորդ տասնամյակների պատմական դեպքերն ու մարդկանց գործունեությունը, ճանաչել իր արմատները: Նույն ընտանիքում մեծացած հարազատ մարդիկ տարբեր ուղիներ են ընտրել, դարձել կոմունիստ, դաշնակցական, հոգևորական...

Մեծ հորեղբայրս՝ Անդրեյ Բաբայանը, կոմունիստ էր, երկար տարիներ աշխատել է մեր երկրամասի դատական, արդարադատության մարմիններում: Բարձրագույն իրավաբանական կրթություն ստանալուց հետո նշանակվել է Բաքվի նախկին Վորոշիլովի, Ջերժինսկու շրջանների ժողդատավոր: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին եղել է զինվորական տրիբունալի անդամ, նախագահ, պատերազմից հետո՝ Ադր ԽՍՀ փաստաբանների կոլեգիայի նախագահի տեղակալ, իրավաբանական կոնսուլտացիայի վարիչ: ԼՂ արդարադատության մարմինների երկարամյա աշխատող Բ. Տեր-Կասպարովը, ով Բաքվում Ա. Բաբայանի հետ աշխատել էր, նրա մասին գրում է. «Վերին աստիճանի համեստ ու ազնիվ մարդ էր»¹: Թաղված է Բաքվի հայկական գերեզմանոցում(ո՞վ կարող էր մտածել, որ բազմազգ Բաքվում ազերի վայրագները հիմնահատակ կքանդեն հայկական գերեզմանները):

Հորս հորեղբոր որդին՝ գեղապետ Մովսես Մահուեսի Բաբայանը, Շուշու ռեալական դպրոցի շրջանավարտ էր, Պետրոգրադի տեխնոլոգիական ինստիտուտն ավարտած ճարտարագետ: Երբ պայթում է առաջին աշխարհամարտը, ենթարկվում է զորակոչի, ուղարկվում զինվորական դպրոց, չորսամյա դասընթացն ավարտելուց հետո որպես սպա ուղարկվում ճակատ: Ռուս նշանավոր զորավար Բրուսիլովի զորաբանակում աչքի է ընկնում իր քաջությամբ, արժանանում Գեորգյան երկրորդ և ապա առաջին աստիճանի շքանշանի և ոսկե թրի: Մովսեսն աշակերտական նստարանից դաշնակցական էր և Շուշիում դաշնակցական աշակերտական միության վարչության անդամ, լավ ձայն ուներ, երգում էր թեմական դպրոցի քառածայն խմբում թե՛ պատարագի, թե՛ միջոցառումների ժամանակ:

¹Տեր-Կասպարով Բ., Արդարադատությունը Լեռնային Ղարաբաղում (1923-2003թթ), Ստեփանակերտ, 2005, էջ 27:

Ինչպես գրում է Եղիշե Իշխանյանը, ով Մովսես Մահտեսի Բաբայանին ճանաչում էր Շուշու ռեալականից, Մովսեսը մտահոգված էր հեղափոխության հետ կապված իրավիճակով: Հայ սպաները որոշել էին դիմել կառավարությանը, որպեսզի թույլ տա իրենց փոխադրվել Կովկասյան ճակատ: Մովսեսը երկու հարյուր հիսուն զինվորներ է հավաքում, ներկայանում զինվորական նախարարին, բայց դանդաղում էր հայ զինվորներին Կովկասյան ճակատ ուղարկելը: Մովսեսը գոհվում է Արևմտյան ճակատում: Նրա մեծ եղբայրը՝ Ջաքարը, ճակատից դին բերում, ամփոփում է վարանդայի Գիշի գյուղի գերեզմանատանը¹:

Մովսեսի հայրը՝ Խոջա Սարգիսը, ժամանակին ակնածանքով ընդունել էր Խրիմյան Հայրիկին, այնպիսի գորգ փռել նրա ոտքերի տակ, որն արժանացել էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուշադրությանը: Ինչպես վկայում է Խոջա Սարգիսի թոռը՝ Հայրապետ Բաբայանը, այդ գորգը գտնվում էր Էջմիածնում:

Փորձում են հասկանալ հորս պատմածը: Հայրս՝ Ենոք Բաբայանը, Գիշու դպրոցի վաստակաշատ ուսուցիչներից էր: Նա ոչ մի խմբակցության, կուսակցության անդամ չէր դարձել: Ավագ եղբոր մասին խոսելիս երբեմն հիշում էր մոր պատմածը, որ թևանիստները գիշերը հանկարծակի եկել էին Անդրեյին բռնելու, ով լեռնիյան գաղափարներով ոգևորված կոմունիստ էր: Երևի նա տեղյակ էր և անտառներով փախել էր մորական Ննգի գյուղը: Երբ թևանիստները տեսնում են պատից կախված նկարը, խաչակնքելով հեռանում են՝ ասելով. «Սա Տեր հոր տուն է, թե կոմունիստի»: Եվ Խորհրդային երկրի մարդուն հետաքրքիր չէր՝ ո՞վ է Տեր հայրը, չնայած երբեմն գնում էինք Ոսկի խաչ սրբատեղին, մոմ վառում, մատաղ անում: Հայրս էլ չէր խոսում այդ մասին, բայց երբ 1965-ին Երևանում բուհի ընդունելության քննություններ էի հանձնում, իր հորնեղբոր տղայի հետ, ով իր որդուն Ջավեն էր անվանել, նկարվել էր Գայանն վանքի բակում թաղված հորնեղբոր՝ Մայր աթոռի միաբան, նպիսկոպոս Ջավեն Մահտեսի Բաբայանի շիրմաքարի մոտ, Հ Թուրչյանի «Սարդարապատի ճակատամարտը» գրքում կարմիր մատիտով ընդգծել հորնեղբոր և Մահապարտների զնդի մասին պատմող հատվածները. «Դաշնակցության անդամալուծության և այլ պարտիանների բացակայության այդ տարտամ և հոգեվարքային օրերին հայ զորքին խանդավառելու և ժողովրդին ինքնապաշտպանական կռվի տրքի հանելու գործում մեծ նախաձեռնություն ցույց տվին Էջմիածնի հոգևորականներից ոմանք, հատկապես ճեմարանի տեսուչ, հայտնի հայագետ Գարեգին նպիսկոպոս Հովսեփյանը, Էրզրումի առաջնորդ Ջավեն նպիսկոպոս Մահտեսի Բաբայանը, վարդապետներ Եզնիկը, Դանիելը և Թադևոսը»²:

Հեղինակը նշում է, որ Գարեգին և Ջավեն նպիսկոպոսները մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան ձի հեծած գնում են Էջմիածնի մոտակա Հայի Ջեյվա և Բյորփալու գյուղերը: Վերջինս որպես Էրզրումի թեմի առաջնորդ Երզնկայից մինչև Արարատյան դաշտը հաճախ էր եղել ռազմաճակատի առաջին գծերում, իսկ անշուք ուժիտ Գարեգին նպիսկոպոսը որպես գրքի ու գիտության մարդ, առաջին անգամն էր կռվի դաշտ գնում: Նրա զենքը պերճախոսությունն է: Նա մահապարտներ է անվանում հայ ժողովրդին ու նրա զորքին, 5-րդ գունդը վերանվանում է Մահապարտների գունդ և նրան երգվեցնում կռվի դուրս գալ անկախ ու աննահանջ: Երկու եկեղեցականները,

¹ Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ(1917-1920), Երևան, 1999, էջ 4-5:

² Թուրչյան Հ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Երևան, 1968, էջ 128-129:

խաչը ձեռքին բարձր պահած, ընկնում են գորքի առաջ և հրամանատար գնդապետ Պավել Փիրումյանի հետ միասին նրանց առաջնորդում դեպի իմացյալ մահ: Մայր տաճարի զանգերը դողանջում են, որոնց ձայնակցում են բոլոր վանքերի եկեղեցիների զանգերը, և այդ ահասարսուռ ահագանգը ութ օր շարունակ (մայիսի 22-ից մինչև մայիսի 29-ը) տարածվում էր ամենուր: Միաբանները ոտքի են ելնում, Եզնիկ, Դանիել, Թադևոս վարդապետները Սարդարապատի վրա կռվի են տանում հինգ հարյուր պատանքավոր, որոնք միջնադարյան կրոնական պատերազմների անձնագոհությամբ կռվում էին Մահապարտների 5-րդ գնդի աջ թևում¹:

1911թ. մարտից Ջավեն Մահտեսի Բաբայանը աշխատել է Շուշիում. «Բագուի Հայոց եկեղեցիների գործակալ տ. Զաւէն վարդապետին կարգել Ղարաբաղի վիճակային կոնսիստորիայի նախանդամ, որը թեմի առաջնորդ չլինելու պատճառով պէտք է վարի կոնսիստորիայի և տեղական հոգևոր դպրանոցի հոգաբարձության նախագահողի պաշտօնը»²:

Սանդրո Բեհբույանը, հիմք ընդունելով վավերագրերը, իր գրքի առաջաբանում նշում է, որ Հայ եկեղեցին միշտ ընդգծված նախանձախնդիր վերաբերմունք է ունեցել մանուկների դաստիարակության խնդիրների հանդեպ, այդ ոլորտում միշտ եղել է հոգածության առարկա³: Այդ է վկայում նաև Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Ջավեն վարդապետի ստորագրությամբ 1912թ. վավերագիրը: Տեղեկագիրը սկսվում է երկրի աշխարհագրական դիրքի բնորոշմամբ, տրվում են հոգևոր-վարչական բաժանման սահմանները, հոգևորականների թվաքանակն ու կրթական մակարդակը. «Անվիճելի է, որ ներկայումս կենսաբանական նախնիները համեմատությամբ աւելի առաջ է գնացել. առաջ, որ քահանան գիղի միակ գրագետ և «կարդացած» մարդն էր համարում, այժմ արդեն յետին շարքերն է անցել, որովհետև թե՛ հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների և թե՛ պետական դպրոցների գոյությունը գիղերում տարեցտարի տալիս է գրագետ գիղացիների աւելի թիւ, որովհետև գիղ են գալիս քաղաքներում պանդխտության ժամանակ գրագետ դարձած գիտակ մարդիկ իրենց նոյնիսկ միջնակարգ դպրոցներում մի քանի տարի ուսած գաւակներով և գիղը միանգամայն փոխում է իւր նախնին դրոթիւնից: Այժմ արդէն մեր գիղացիները պահանջ են զգում ուսման, գիտության, ընթերցանության, նոյնիսկ լրագրութեան, որի միջոցով մասնակից են դառնում իրենց հետաքրքրութեամբ ոչ միայն հայ ազգի, ոչ միայն հարևան ազգերի կենսաբան, այլև հետաքրքրում են հեռու անձանօթ երկրներում տեղի ունեցող երևոյթներով և դէպքերով»⁴:

Բարձրաստիճան հոգևորականը անհանգստանում է, քանի որ աշխարհականների մեջ արդեն շատ են բանիմաց, ուսյալ մարդիկ, մինչդեռ քահանաներից շատերը, հակառակ իրենց կոչման, ծույլ են, գցում են հոգևոր պաշտոնյաների «յարգն ու պատիւ», գուրկ են անգամ Աւետարան և այլ գիրք կարդալու, հասկանալու ընդունակությունից ու կարողությունից: Գյուղերում տեղի ունեցող այդ մտավոր

¹ Թուրշյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 128-131:

² Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933թթ.): Կազմեց և առաջաբանը գրեց Սանդրո Բեհբույանը, Երևան, 2001, էջ 527:

³ Նույն տեղում, էջ 22:

⁴ Նույն տեղում, էջ 547-548:

փոփոխությունները վատ են ազդում եկեղեցու, կրոնի վրա, «ուչնչութեան է հասասարում մեր քահանաների նշանակութիւնը, որոնք իրենց տգիտութեամբ են միայն աչքի ընկնում (Բացառությունները միշտ յարգելի են)»: Ըստ նրա՝ անհրաժեշտ են կրթված, աչքաբաց քահանաներ, որոնք կարողանան կենդանի խոսքով ժողովրդին կապել կրոնի, եկեղեցու և հոգևորականության հետ: Հատկապես պետք է ուշադրություն դարձնել նոր ձեռնադրվող քահանաների կրթության վրա և քահանայական վկայական տալ թեմական դպրոցների ավելի բարձր դասարանների գննգ ունեցողներին, որովհետև «պահանջուկը ցենզերը չեն համապատասխանում ինչպես ժողովրդի, այնպես և ժամանակի հրամայողական պահանջներին»¹:

Զավեն Մահտեսի Բաբայանի մասին հիշողություններ ունի Ծուշիի թեմական հոգևոր դպրոցի շրջանավարտ Աբրամ Կիսիբեկյանը: 1912-ին, երբ դեռ թեմական դպրոցի աշակերտ էր և ապրում էր Սառա Ղասումյանի տանը, 1905-1906 թ.թ. շարժման ակտիվ մասնակիցներից մեկը՝ Հայրում վարդանյանը, Զանգեզուրից եկել էր և մի քանի օր մնում էր նույն տանը: Մի օր Հայրումն իրեն ուղարկում է Ներսես Բաբայանին կանչելու (Գիշեցոց տները գտնվում էին Մեղրեցոց եկեղեցու ներքևով անցնող ճանապարհի տակը, իսկ Ներսեսը Մովսեսի եղբայրն էր, ով կրթություն էր ստացել Ըվեյցարիայում): Տարիներ հետո նա իմանում է, որ Հայրումը և Ներսեսը գնացել են Զավեն հայր սուրբի մոտ, ով այդ ժամանակ Ղարաբաղի թեմի առաջնորդն էր, լավ ծանոթ էր Հայրումի գործունեությանը: Հայր Սուրբը միջոցներ է հայթայթում, նրան ճանապարհում Բաքու: Հուշագիրը լավ վերաբերմունքով է հիշում նրանց «...անգուգական Սառա բաջին իր մայրական հոգատարությամբ դեպի հայաժականները, Հայրումը՝ գլուխը փաթաթած, խորհրդավոր, մաշված, բայց հպարտ դեմքով ու վեհ հայացքով, Զավենը՝ իր հաղթանդամ հասակով, փառավոր միրուքով, ազնիվ ու բարի աչքերով և մեր փոքրիկ Ներսեսը իր «յակիշ» մահուդի կարճ բլուզը հագին, անհոգ, ուրախ ու ժպտերես»²:

Մեկ ուրիշ առիթով Կիսիբեկյանը գրում է, որ Զավեն հայր սուրբը շատ մտերիմ ու հարազատ վերաբերմունք ուներ դեպի Թեմական դպրոցի շրջանավարտները, մանավանդ նրանց նկատմամբ, ովքեր ավարտել էին Հայր սուրբի առաջնորդության տարիներին³:

1911-ին Զավեն վարդապետը նշանակվելով Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ՝ սեպտեմբերին ընտրությունների միջոցով վերակազմավորում է Թեմական դպրոցի հոգաբարձուական կազմը: Նյութական ծանր վիճակում էր դպրոցը, նույնիսկ ուսուցիչները չէին կարողանում կանոնավոր աշխատավարձ ստանալ: Այդպիսի պայմաններում Զավեն վարդապետը բարձրացնում է դպրոցի հոբելյանը նշելու հարցը⁴: Դա մի պատեհ առիթ էր հասարակության ուշադրությունը դպրոցի անմխիթար դրության վրա դարձնելու համար: Զավեն վարդապետը 1912-ին դիմում է Թիֆլիս, Բաքու, Մոսկվա, այնտեղ ապրող դարաբաղիների շրջանում արժարժում Թեմական դպրոցի 75-ամյակը նշելու հարցը: Տոնախմբության

¹ Նույն տեղում, էջ 547:

² Կիսիբեկյան Ա., Հուշեր, հ.1, Երևան, 2011, էջ 180-181:

³ Նույն տեղում, էջ 189:

⁴ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր դպրոցի, 1838-1913, Թիֆլիզ, 1914, էջ 618:

Ժամանակը որոշվում է 1913 թվականը¹: Միաժամանակ Ղարաբաղի Հայոց թեմական դպրոցի հոգաբարձության նախագահ Զավեն վարդապետը պաշտոնական գրություն է ուղարկում Լեոյին. «Ձեզ ևս քաջ յայտնի է որ Ղարաբաղի թեմական ազգային դպրանոցը ներկայ թուականին բոլորում է իր գոյութեան 75 ամեակը... Այդ նշանատուր տօնի առթիւ Հոգաբարձութիւնը անհրաժեշտ համարելով գրել դպրանոցի պատմութիւնը՝ իւր ամսոյս 23-ի նիստում որոշել է խնդրել Ձեզ յանձն առնել այդ աշխատանքը կատարելու, որպէս սրտացաւ և ջատագով հայրենակից և քաջ ծանօթ դպրանոցի անցեալի հետն²»:

Թեմական դպրոցի հոբելյանական տոնակատարությունների համար ստեղծվում է Կենտրոնական հոբելյանական հանձնաժողով, որի նախագահ, Արցախի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Զավեն վարդապետի հայտարարության համաձայն՝ դպրոցի հոբելյանը որոշվում է տոնել 1913 թվականի օգոստոսի 10-11-ին: Դպրոցի հոբելյանի նախապատրաստական աշխատանքները սկսվում են նաև դպրոցի նյութական ապահովության համար դրամահավաքության գործով:

1912 թվականի փետրվարի 15-ին Զավեն վարդապետը խնդրանքով դիմում է Գևորգ Ե կաթողիկոսին՝ Թեմական դպրոցի հոբելյանը նշելու և ընդհանրապես կրթական գործի անապահով դրության բարելավման համար օրհնության և հորդորական թուղթ տալու դարաբաղցիների անունով՝ այդ բարենպաստակ ու ազգօգուտ գործին նպաստելու համար: Թեմական դպրոցի հիմնադրման հոբելյանի առթիվ կայանալիք միջոցառումների նախապատրաստության համար Զավեն վարդապետը և Ս.Սիմոնի անդամ Բաբելեն վարդապետը, ով նշանակվել էր Ս. Էջմիածնից հոբելյանական աշխատանքներին աջակցելու համար, տարաբնույթ աշխատանքներ են ձեռնարկում: Շուտի են մեկնում պատգամավորներ հայ ազգային-հասարակական, կրթական հաստատություններից, մամուլի, լսման կոմիտեի կողմից ներկայացուցիչներ, որոնց թիվը հասնում էր 90-ի: Ստացվում են շնորհավորական հեռագրեր, գրություններ, ուղերձներ, նվերներ, տպագրվում են գրքեր, տարբեր նյութեր³:

Տոնախմբությունները սկսվում են օգոստոսի 4-ին. Գանձասարի վանքում հոգեհանգիստ է կատարվում Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանի գերեզմանի վրա: Այնուհետև Շուշիում սկսվում է հոբելյանական շաբաթը, լինում են գրական, երաժշտական երեկոյթներ, դասախոսություն: Բուն տոնակատարությունը բաղկացած էր եկեղեցական հանդեսներից: Վերջում Թեմական դպրոցի մեծ դահլիճում հանդիսավոր ճաշ է տրվում, որին մասնակցում էր մոտ 300 մարդ: Նույն դահլիճում երեկոյան տեղի է ունենում գրական-երաժշտական երեկոյթ: Լեոն այդ մասին գրում է. «Օգոստոսեան այս շքեղ տօնախմբութիւնները վերին աստիճանի հազուագիտ ուրախացուցիչ երևոյթ էին Շուշու կեանքի մէջ: Մեծարունց Ղարաբաղի ազգային մեծագործ հիմնարկութիւնը: Մեծարունց ժողովրդի կրթական գործի 75-ամեայ հասակը: Գաւառական այս խուլ, մուրագկանութեան սովորած անկիւնը

¹Նույն տեղում, էջ 629:

²Նույն տեղում, էջ 4:

³Քոչարյան Ա., Շուշիի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի հիմնադրման 75-ամյակի տոնակատարությունները ըստ ակիվային վավերագրերի, «Շուշին» հայկական մշակույթի օջախ» 2012թ. միջազգային գիտաժողովի նյութեր: «Կաճառ», Շուշի, 2014., էջ 69-71:

անկեղծապես ուրախությամբ արաւ, ուրախությամբ, որոնք գեղեցկացնում էին նոյնիսկ նրա բազմաթիւ սրտաճմլիկ անրակները»:

Զավեն Մահտեսի Բաբայանի օրոք Արցախում վերականգնվել է հայ պարբերական մամուլը, Շուշիում հրատարակվել է «Ղարաբաղ» թերթը: Նա հրատարակչական գործի ջատագովներից էր (Ս.Ավագյան):

Զավեն Մահտեսի Բաբայանը ծնվել է Արցախի Վարանդայի (այժմ՝ Մարտունու) շրջանի Գիշի գյուղում: Թաղված է Էջմիածնի ս.Գայանն վանքի բակում՝ Սարդարապատի հերոսների հարևանությամբ:

Եվ այսպես՝ տասնյակ տարիների հեռվից ծննդյան 140-ամյակի կապակցությամբ փորձեցինք ներկայացնել արցախցի հոգևորականներից մեկի կյանքի մի քանի դրվագներ:

Այսօրվա սերունդը վերադառնում է իր արմատներին, դաստիարակվում մեր աշխարհիկ և հոգևոր նվիրյալների օրինակով: Արցախյան ազատամարտի առաջին իսկ օրերից բազմաթիվ հոգևորականներ զինվորագրվեցին մեր պայքարին: Հայրենի հողն ազատագրելու համար կռվի դաշտ մեկնած հայ հոգևորականներն իրենց ներկայությամբ ազատամարտիկներին էին փոխանցում Ղևոնդ Երեցի, Գարեգին ու Զավեն եպիսկոպոսների ռազմաշունչ ոգին²:

Ամփոփում

Լրացել է արցախցի հոգևորական Զավեն Մահտեսի Բաբայանի ծննդյան 140-ամյակը: Նա 1911-16 թ.թ. եղել է Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ: 1913-ին նշվել է Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի 75-ամյակը, Արցախում վերականգնվել է հայ պարբերական մամուլը, Շուշիում 1911 թ. նոյեմբերին հրատարակվել է «Ղարաբաղ» թերթը: 1918 թ. մայիսին, երբ արդեն Էրզրումի թեմի առաջնորդն էր, նա և Գարեգին Հովսեփյանը, խաչը ձեռքին պահած, Սարդարապատի ճակատամարտում Մահապարտների գունդը առաջնորդել են դեպի իմացյալ մահ: Զ. Մ. Բաբայանը ծնվել է Վարանդայի (Մարտունու) Գիշի գյուղում, Մայր աթոռի միաբան էր, եպիսկոպոս, թաղված է Էջմիածնի ս. Գայանն վանքի բակում՝ Սարդարապատի հերոսների հարևանությամբ:

Завен Магтеси Бабаян (1876-1925)

Օ. Бабаян

к.ф.н., профессор, АрГУ

Резюме

Ключевые слова: священнослужитель, Карабахская епархия, армянская епархическая школа, руководитель епархии Эрзрума, с. Гаянэ, полк смертников, битва Сардарпата.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 637-639:

² Ղանդիլյան Վ., Վրդ. Նավասարդյան Վ., Հովհաննիսյան Պ., Վրդ. Անանյան Շ., Հայոց եկեղեցու պատմություն(հանրակրթական դպրոցի 9-րդ դասարանի համար), Երևան, 2013, էջ 95:

Исполнилось 140-летие священнослужителя родом из Арцаха Завена Магтеси Бабаяна. В 1911-1916гг, он работал временным правителем Карабахской епархии. В те годы, 1913г., отмечалось 75-летие Карабахской армянской епархической школы, в Арцахе восстановилась армянская периодическая печать, в ноябре 1911г. Стала издаваться газета “Карабах”. В мае 1918г., будучи руководителем епархии Эрзрума, он и Гарегин Овсепян, высоко держа крест в руках, в битве Сардарапата шли впереди полка смертников к осознанной смерти. Завен Магтеси Бабаян родился в селе Гиши, был монахом, епископом, похоронен во дворе церкви с. Гаяне Эчмиацина, по соседству с героями Сардарапата.

Zaven Mahtesi Babayan (1876-1925)

O. Babayan

Ph.D, professor, ASU

Summary

Key words: *clergyman, Karabakh Diocese, the Armenian diocesan seminary, the head ofErzurum Diocese, St. Gayane, regiment of suicide bombers, battle of Sardarapat.*

It has been celebrated the 140 anniversary of ZavenMahtesiBabayan. In 1911-1916 he was the temporal head of karabkhian diocese. In 1913, the 75-years of karabkhian Armenian diocesan school was celebrated under his leadership and the periodical press of Artsakh was reformed. The journal <<Karabakh>> (1911, November) was published in Shushi. In May 1918, being already the head of Erzurum diocese, ZavenBabayan together with GareginHovsepyan holding the cross high in hand, was going to his doom in the battle of Sardarabad. ZavenMahtesiBabayan was born in the village of Gishi. He was a monk, bishop and is buried in the yard of St. Gayane's Church, Etchmiadzin, in the neighbourhood of Sardarabad heroes.

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱՅՈՒՍԱԿԱՆ
ԺԱՆՐԵՐԸ Լ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ «ՆՇԽԱՐՆԵՐ ԱՐՑԱԽԻ
ԲԱՆԱՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ» ԳՐՔԵՐՈՒՄ

*Անահիտ Աթայան,
բ.գ.թ., պրոֆեսոր*

Բանալի բառեր. մանկական գրականություն, օրորոցային, շուտասելուկ, հանելուկ, հաշվերգեր, նշանավոր բանահավաք, վաստակաշատ մանկավարժ, խաղ-բանաստեղծություն, նշխարներ, բարոյականություն, հյուրասիրություն, առած-ասացվածք, բանահյուսական ժանրեր:

Հայ մանկական գրականության ակունքները սկսվում են վաղ ժամանակներից: Դարերի խորքից են հառնում ժողովրդի կենդանի խոսքը, նրա բանահյուսությունը:

Միշտ էլ հայ մանկանը ուղեկցել են ժողովրդական երգերը, հեքիաթները, մանրապատում ստեղծագործությունները: Արցախի ժողովրդական բանահյուսության նմուշները դարձել են հայկական դպրոցների դասագրքերի զարդը, երեխայի մշտական ուղեկիցն ու դաստիարակողը, որովհետև այն փոքրիկի էության մեջ է թափանցում ամենավաղ մանկությունից: Մանկական գրականության գերազնիվ նպատակը մանկան դաստիարակությունն է, իսկ այն իրականացվել է առաջին հերթին ժողովրդական բանահյուսության միջոցով: Բանահյուսությունը նախ մանկան շրջապատն է մտել բանավոր, իսկ հետո՝ գրավոր, կամ մանկական պարբերականների միջոցով ու նշանավոր հեղինակների մշակումներով:

Նշանավոր բանագետ Լ. Հարությունյանի«Նշխարներ Արցախի բանահյուսության» 5 ժողովածուները պարունակում են բազմաթիվ նյութեր, որոնք վկայում են, որ երեխայի մեջ դարեր շարունակ իրենց դաստիարակչական բնույթով լայն տարածում են գտել շուտասելուկները, զվարճախոսությունները, սուտասելուկները, սուրասելուկները, հաշվերգերը, հանելուկները, որոնք իրենց հակիրճությամբ հեշտընկալ են, պատկերավոր ու իմաստալից: Սրանք ցայտուն են դարձնում որևէ բնորոշ միտք, վարժանք և զվարճալիք են, ժողովրդի կենսափորձն են հաղորդում փոքրիկին, ընդլայնում են նրա մտահորիզոնը:

Ժողովրդական բանահյուսության հնագույն ժանրերից է օրորոցայինը: Նպատակն է հայաշխարհիկ ավանդույթներով դաստիարակել հայ երեխային, մոր կաթը դարձնել հայրենական բալասան: Արցախյան բանահյուսության մեջ դեռևս մատնաչափ ու մտատկար մանուկը այսպիսի երգեր էր լսում իր մորից, երբ անգոր պառկած էր օրորոցում:

Լայ անիմ, վեր քնանաս,
Լայ անիմ շուտ մեծանաս,
Քու հոր աջըղը օնիս,
Դուշմանին աշկը հանիս
Լայ-լայ, իմ չախմուր բալա:
Լայ-լայ, իմ կամբուր լալա:¹

Նշանավոր բանահավաքը գրում է. «Այսօր և ընդմիշտ Արցախի հայ պատանին, երկու ոտքով ամուր կանգնելով հայրենական գորավոր հողի վրա, որպես հավերժական պատվիրան պետք է կրկնի, այն աներեր համոզմունքով, որ՝

Աշխարհ եկա, հայերեն խոսելու համար,
Հայու երգ լսելու համար,
Հայու երգ ասելու համար,
Հայերեն պարելու համար,
Արցախի մեր հողի վրա
Քիրսի պես տնկվելու
Եվ հավերժ ապրելու համար:²

Վաստակաշատ մանկավարժը իր հողվածներում, գրառումներում խոսում է ժողովրդական բանահյուսության նյութերի կրթադաստիարակչական նշանակության մասին: Մայրական գովքը զուգակցվում է օրհնանքին ու ջերմությանը: Գեղեցիկ մակդիրները խոսում են օրորոցային երգերի բարեհնչունության, անկեղծության մասին: Մայրը երկար կյանք է ցանկանում իր տղային կամ աղջկան, ուզում է, որ որդին «ուշունցատու» չլինի, որ երկար ապրի, մաքուր լինի, թշերը կարմիր, շուտ մեծացող: Մոր որդին ոսկե լալա է, ծաղկած կապար, նախշած աշուն: «Բալան հրեյի հասնողա», ասել է թե՛ օգնող, սատար լինող է:

Անսահման է օրոր ասող մոր սիրտը, նրա գորովը: «Մոր կշեռքը» երկում նոր բալիկ ծնած ջահել մայրը տան եղած ամբողջ բարիքը հանում-փռում է իր շուրջը և վերցնում-ձգում կշեռքը.

-Էս մի խնձորը աստծո նժարին,
Էս երկու գույզն էլ բալիս նժարին:
Էս մի գույզ նուռը աստծո նժարին,
Էս երկու գույզն էլ բալիս նժարին...³

¹ Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, գիրք 4, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 20:

² Նույն տեղում., էջ 21:

³ Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բան-ն, գիրք 5, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 7:

Մայրը ամեն ինչից բաժին է հանում և իր որդուն, և աստծուն, բայց առավել շատ որդուն է տալիս իր բաժինը: Մակայն էլի չի հովանում սիրտը.

«Ողորմած աստված,-ասում է նա,- թե որ կշռելիս արդար չեմ եղել: Դու էլ քո հերթին

Մոր խղճի բուռով

Տարիք հավելի՛ր բալիկիս փային:¹

Օրորոցային երգերը մի տեսակ խաղացկուն են, այնտեղ մենք տեսնում ենք գավակների արտաքին ու ներքին բարեմասնությունները: Մայրը դարդը մի կողմ նետած՝ պար է ածում երեխային՝ փորձելով փոքր ինչ ազատվել հոգսերից:

Պապար, պապար, պար անինք,

Բայքի դարդիս ճար անինք,

Պար կյանք, քշերը լուս անինք,

Դարդերը տանան տուս անինք...²

Հետաքրքիր են մոր ցանկությունները.

Ճակատդ պաչիմ, խելունք ինիս,

Աչքերդ պաչիմ՝ բաբայ անիս,

Քեթըդ պաչիմ՝ պլկանուտ չընիս,

Թոշերդ պաչիմ՝ կամբուր ընիս,

Պերանըդ պաչիմ՝ ըշունցատու չընիս,

Մազերդ պաչիմ՝ կեռ-կըռանաս,

Չանադ պաչիմ՝ մրքավուր տեռնաս:³

Մայրերն ու տատիկները ցանկանում են, որ երեխաները անդարդ մեծանան, քաղցր լեզու ունենան, «մեր աղոթքը աստծուն տան», «մեր դարդերը՝ քամուն»:

Իսկ ամենակարևորը՝ Այան մատաղ քու ջանետ,

Ճապկեճպատ բղանետ,

Դուշմանին աչկը վխճըցընիս,

Տանը լուսը ճուխտըցնիս:⁴

Ղարաբաղցին միշտ էլ հավատարիմ է մնացել նախնիների ավանդույթներին, առաջնորդվել է այս աշխարհաշեն սկզբունքով.

Ժառանգ թողե,

Կամար կապե,

Մին կյիր կյրի,

Մին ծառ տնկե,

Հավատդ էլ դայիմ փռնե:¹

¹Նույն տեղում, էջ 8:

² Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բան-ն, Երևան, 1991, էջ 169:

³ Նույն տեղում, էջ 169:

⁴ Նույն տեղում, էջ 168:

Վաստակաշատ մանկավարժը, քաջածանոթ լինելով մանկան մտածողությանն ու զգացողության ոլորտներին, ի մի է հավաքել բանահյուսական այս ժանրերը, որոնք երեխայի կյանքում կարևոր դեր են խաղում, որոնց ուսուցողական ու ճանաչողական դերն ակնհայտ է:

Մանկավարժական միտքը վկայում է, որ բոլոր ժամանակներում էլ խաղը կարևոր դեր է խաղացել երեխայի կյանքում: Խաղ-բանաստեղծությունների շատ ենք հանդիպում մեր դասական մանկագիրների երկերում (Աղայան, Թումանյան, Պատկանյան): Բանահյուսական խաղային ժանրերը բացահայտել են երեխաների կենդանի խառնվածքը, խաղի միջոցով ժողովուրդը ներգործել է երեխայի վրա: Բանահյուսական խաղերը դաստիարակում են առաքինի, իելացի, հնարամիտ սերունդ, որը ճիշտ է կողմնորոշվում կյանքում, սովորում է գործելու, համագործակցելու ունակություն: Հնայիչ խաղերն ու զրույցները երեխաներին հաղորդակից են դարձնում հայրենի երկրի ու ժողովրդի խնդիրներին, ընդարձակում են նրա կենսաճանաչողությունը: Ժողովրդական խաղերը իմաստուն ու կենսուրախ են: Դեռևս Խ. Աբովյանը, Շ. Թումանյանը գտնում էին, որ խաղը փոքրիկի բնական, օրգանական պահանջն է, նրա լրջությունն է, նրա էությունն է, և որ «կյանքում ամեն բանի նա խաղով է մտտենում, խաղով է քննում, խաղով է ճանաչում ու ընդունում, դա նրա ձևն է, նրա մեթոդը»: Թումանյանն ասում է. «Եվ ամեն բան, ինչ որ նրան տրվում է խաղով, ուրախությունով ընդունում է, հեշտ է յուրացնում, առանց ձանձրանալու, առանց հոգնելու»: Թումանյանը ամենակրտսեր տարիքի երեխաների համար ձեռնարկում է հայրենագիտական խաղեր կազմելու գործը, որպեսզի նրա միջոցով «մեր երեխաներն ու պատանիները ճանաչեն ու սիրեն հայրենիքը»:

Ժողովրդական բանահյուսության խաղերը ներդաշնակում են երեխաների հետաքրքրությունների աշխարհին: Լ. Հարությունյանի գրի առած խաղերի ու խաղերգերի զվարթությունը խոսքի կախարհող ուժը, աշխույժ ու կենսակից պատումը հնարավորություն են տալիս, որ դրանք նպաստեն երեխաների ճաշակի ձևավորմանը, գեղեցիկի ընկալմանը:

«Նշխարներ Արցախի բանահյուսության» գրքի առաջին հատորում Լ. Հարությունյանը գետեղել է ժողովրդական խաղերի ցանկ, որոնցից շատերը բացատրված են՝ խաղի կանոնների վերահանումով: Օր. գյուղկանե, բաբադուշի, դնգլե, ըշկըճպովան, ըրկընցուփե, թոփե, թուխկակոխ, լուքտանե, կլրկոնձի, կմբլեչի, կոխ, հաբի, մըննըքարե և այլն:

Շատ անուններ հուշում են խաղի բնույթն ու իմաստը: Դրանք հմտություն, ճարպկություն, հնարամտություն են սովորեցնում: Այսպես. նկարագրելով «Մհրկկոե» խաղը, Լ. Հարությունյանը նշում է խաղի մշտական բնույթը, եթե մահակը ձեռքից ընկնում է, փշրվում, դա վկայում է պարտության մասին:

¹ Նույն տեղում, էջ 5:

Պարտված հակառակորդը իրավունք չունի տեր կանգնելու մահակին: Սա ռազմական դաստիարակության նպատակ ունի: Նույնպիսի նպատակադրումով է ձևավորված «Թուխկակոխ» խաղը: Հետաքրքիր խաղերը լցնում էին երեխայի օրը, նրանց հաճույք պատճառում, սովորեցնում ընկերասիրության, պարտքի ու պատասխանատվության զգացում, զսպվածություն, ճկունություն, կամք:

Իր ժողովածուներում Լ. Հարությունյանը զետեղել է մտային բազմաթիվ հետաքրքրաշարժ վարժանքներ:

Այսպես. -Մին խոսք ասե

-Խնձոր:

-Խնձորը խնձորեն օտե, տու էլ իմ խնձորս օտիս, վեր խնձորս կյա ծեր տոնը, հինչ կտա՞ս:

-Նոռնը:

-Նոռնը նուռնեն օտե,...¹

Խաղացողն այնպիսի պատասխան պիտի ընտրի, որ հարցնողը պարտվի: Օր.- Բաղարաքը բաղարաքին օտե, տու էլ իմ բաղարաքս օտիս...

Հակառակորդը պարտվում է:

Կամ - «Կարո՞ղ ես նախադասություններ կազմել, որի բոլոր բառերը սկսվեն միևնույն հնչյունով. օր. Տիբոշեն տատը տավարը տարավ տվավ տվրածեն:

Հետաքրքիր է խաղի մի տեսակ, որի ժամանակ երեխան պետք է ընկալի երևույթը: Խաղավարը հայտնում է խաղի կանոնները. երեխաները պետք է ցուցամատերը բարձրացնեն այն ժամանակ, երբ խոսքը վերաբերի թռչունին, իսկ կենդանու ժամանակ, չպիտի բարձրացնի, հակառակ դեպքում՝ պարտությունն ակնհայտ է: Մխավոդը դուրս է մնում խաղից: Սա ևս մտավոր վարժանքի տեսակ է:

Այսպես ժողովուրդը հորինել է տարբեր խաղեր, որոնք թե ոգևորում, թե ճանաչողական դեր են խաղում: Իսկ «Պատասխանիր արագ» բաժնում տրամաբանական առաջադրանքներ է ժողովուրդը հորինել՝ փորձելու համար երեխային.

Օր. -Ծուկունկեսը կարկկեսա, օխտը ծուկունը քանի՞ կապեկ կընի:

Կամ -Ծառեն 3 քաշ կա, մինը վեր թվանգավ վեր քցիմ, տակեն քանե՞սը կմնա:

Կամ -Էս մարթին կնգանը ախպեր իմ դայիյա, էս մարդը իմ հի՞նչրսա:

Կամ -Էրկու հար, էրկու վերթի կյամըն դոնաղ, տնատեոնը հյաթումը 3 ծառ ա ընում, ծիենը հունց կապին, վեր ամեն ծառու մին ծի ըղնե (ես, իմ տղան, իմ տղես տղան):²

¹ Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսություն, Երևան, 1991, էջ 321:

² Նույն տեղում, էջ 323:

Լ. Հարությունյանի վկայությամբ Արցախում տարածված էին հանգախաղերը, որի մասնակիցները իրար բառեր, բառակապակցություններ ու նախադասություններ էին առաջարկում և հակառակորդները պատասխանում էին՝ ստեղծելով հանգախաղ:

Պատասխանները հաճախ դուրս էին գալիս բառախաղերի սահմաններից և ներկայանում որպես ամբողջական կարճ բանաստեղծություններ՝ որոշակի տեսքով և բովանդակությամբ:

Խաղի նպատակը առաջարկվածին գեղեցիկ ու սահուն հանգեր հորնելն է՝ որքան հնարավոր է արագ ու զավեշտական: «Մի ժամանակ բոլոր դարբաղցիները հանգախոսներ էին: Ընդունված կարգով՝ խոսքը հանգավորվում էր տոնական օրերին, հարսանիքների, խնջույքների, առօրյա խոսակցության, անգամ տխրության պահերին: Փաստեր կան, որ հանգախաղերը մտային մարզանքի ժամեր էին նաև դպրոցներում՝ Մեսրոպի ժամանակներից սկսած և դրան ի նպաստ կային ձեռնարկներ, որոնց մեջ ընդգրկված էին խաղերգեր, շուտասելուկներ, հանելուկներ և այլն,»-գրում է Լ. Հարությունյանը:¹ Եթե խաղը կազմակերպվում էր տոնախմբությունների ժամանակ, հանգախաղեր էին տեղի ունենում աղջիկների և տղաների միջև: Խաղերգերը հիմնականում մանկանը զվարճացնելու նպատակով էին ստեղծվում: Այս մասին վկայություններ կան մանկական պարբերականներում:

«Նշխարների» 4-րդ գրքի «Խրախճանք և խրախճանականներ» բաժնի ակնարկում Լ. Հարությունյանը փորձում է բացահայտել այս ժանրի էությունը: «Միշտ էլ նորանոր հնարներ էին փնտրվում խրախճանքները միօրինակությունից զերծ պահելու համար: Հետզհետե ավելի հեզաձկուն ու բազմաձև էին դառնում նախկին ծիսական պարերը, մերձենում հայ առօրյային, կատարելագործվում էին երգամատուցման ձևերը, խրախճանքների ուղեկցող «դրսային» վարժանքներն անգամ՝ ձիախաղը, կոխը, լարախաղացությունը...անբաժան էին մնում հնարագործություններից, երգից ու տաղասացությունից: Վաղուց սովորություն դարձած խրախճանամիջոցների կողքին ավելանում են նորերը, հանգախաղը, գլուխկոտրուկները, ինդրախաղերը, արագ հաշվումները, ոչ մի սահման չճանաչող զվարճաբանությունները, նմանակումները, հնարամտելը...»:²

Լ. Հարությունյանը կարևորում է հանգերն ու շուտասելուկը: Հանրահայտ՝ «դերին ճրին ծորումը դերին ճորուն ճուլը ծուռ» կամ «Մուկունը քցիմ, ծուկունն օտիմ, ծուկունը քցիմ մուկունն օտիմ» շուտասելուկները պահանջվող կարգով արտաբերելիս հիմա էլ իրենց ուրախ դերն էին կատարում՝ ծփանք

¹ Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսություն, Եր. 1991, էջ 323:

² Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսություն, գիրք 4, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 105:

առաջացնելով ասողների և լսողների մեջ», - գրում է Լ. Հարությունյանը:¹ Նա գտնում է, որ եթե ի մի գումարվեր աշխարհի ժողովուրդների շուտասելուկային ողջ հարստությունը, ապա նրանում իր դասական հանճարեղ կեցվածքով ուրույն տեղ կունենար «Ակուփ ապեր» շուտասելուկը.

Ակուփ ապեր,
Տու ինձետե
Մին խուփ կապե,
Մին կեփ կապե,
Մին տեփ կապե,
Անումդ տինիմ
Խուփըկապե,
Կփըկապե,
Տփըկապե
Ակուփ ապեր:²

Ինչպես տեսնում ենք նշված շուտասելուկը ունի յուրօրինակ ռիթմ ու երաժշտականություն, նաև հուշում է նշանավոր արհեստավորի մասին, որը և երեխայի մեջ սեր ու հարգանք է ներշնչում աշխատանքի ու մարդու մասին: Նա նաև տեղեկանում է կենցաղային տեփ, կեփ, խուփ գործիքների մասին:

Լ. Հարությունյանը գրի է առել «հայի հինգ մատները» հին գրույցը, որը երեխաներին և՛ մատների անուններն է սովորեցնում, և՛ բարոյական դասեր է տալիս նրան.

ա. Ճկույթիկն ասաց.-Եկեք հաց ուտենք:
Մատնեմատն ասաց.- Բա ինչ ուտենք:
Մեծ մատն ասաց.-Աստված կտա՝ կուտենք:
Ցուցամատն ասաց.-Որ չտա՞ ...
Բույթն ասաց.-Կգողանանք՝ կուտենք:³

Գողություն բառը լսելուց հետո բոլոր մատները թափվում են բույթ մատի վրա, ծեծում, ծեծում, մինչև խեղճը տափականում է:

Բ մատում բույթն ասում է, որ եթե աստված չտա, կարարեն՝ ուտեն:

Գ հատվածում մատները կասկածում են, որ աստված իրենց կպահի, բույթն ասում է, որ կբռնեցվեն.... Այսպես բույթ մատը ինքնագիտակցության եկած հայն է, որ ի վերջո գալիս է բռնեցվելու գաղափարին:

¹ Նույն տեղում, էջ 105:

² Լ. Հարությունյան, Աշխարհի Արցախի բանահյուսություն, գիրք 4, Ստեփանակերտ, էջ 105:

³ Նույն տեղում, էջ 24:

Լ. Հարությունյանն իր հավաքածուներում զետեղել է նաև մանկական երգեր, որոնք և՛ ճանաչողական են, և՛ դաստիարակիչ, երբեմն՝ զավեշտական ու խարազանող.

Այիբ բեն,
Տախտեն դփեմ,
Օխտը հացը
Մեհետ կըխպեմ,
Պենեն ժամեն
Փախճիմ-կորչիմ,
Հացեն ժամեն
Կյամ խըշիմ:¹

Նշխարների առաջին գրքում զետեղված են ժողովրդական բառ ու բանով համեմված փոքրիկ երգեր, որոնք և բարեհունչ են, և դյուրընկալ ու հեշտ անգիր արվող.

Այսպես. Յորեն՝ հաց,
Մաշկաս կաց,
Կորեկ հաց
Փորաս կաց...²

Կամ. Թըթրմաղե, թըթրմաղե
Քու մար ասումա ճելլի մաղե:³

Յուրահատուկ հնչողություն ունեն բնությանն ու կենդանական աշխարհին մոտիկված մանկական երգերը: Լ. Հարությունյանի հավաքած խաղիկներում արցախցու բարոյականությունն է, հյուրասիրությունն ու պատվասիրությունը.

Այ ախպեր
Հայ ախպեր
Տժեր օրեն
Թայ ախպեր:⁴

Կամ
Հյավուր ընք,
Սվավուր ընք,
Թվավուր ընք:
Հայ ընք,
Վայ ընք,
Ըստծու թայ ընք:¹

¹ Լ. Հարությունյան, «Նշխարներ ...», Երևան, 1991, էջ 170:

² Նույն տեղում, էջ 170

³ Նույն տեղում, էջ 171:

⁴ Նույն տեղում, էջ 173:

Այստեղ նաև հայ մարդու ճակատագիրն է:

Հանելուկը դեռևս հեթանոսության շրջանում տարածված էր ժողովրդական լայն գանգվածների մեջ, «մտնում էր ամեն ընտանիք ու հավաք, կատարելագործվում ու զարգանում, դառնում հաճելի մտավոր ժամանց՝ բոլոր խավերի մարդկանց համար: Այն ընկալվում է որպես իմաստաբանություն, որը խորին քննության ու ստեղծագործական պրպտումների արդյունք է և որի շուրջ պետք է լքողրեն մտորել: Ընդունված էր նաև հանելուկով մրցելու սովորությունը»: Լ. Հարությունյանի վկայությամբ՝ հանելուկների մեծ մասը վերծանելու համար պահանջվում է հոգեդեն – իմացական, լայն առումով՝ բնաճանաչողական և աշխարհաճանաչողական բարձր մակարդակ: Նման կարողունակություն հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել հանելուկի և նմանատիպ գլուխկոտրուկների շարունակական մասսայականության և խոր տարածվածության և իր ընդաբույս բնապաշտության և հետաքրքրասիրության շնորհիվ:

Լ. Հարությունյանը պարզաբանում է հանելուկ բառը, նշում, որ բարբառում այն ավանդվել է հնելիք տեսքով, «որն իմ համոզմամբ, առավել ստույգ է մատուցում բառի նախնական իմաստը և ձևը՝ հանելիք, որ հեշտությամբ կարելի է փոխարինել մեկնաբանելիք, քննելիք, բացահայտելիք, հայտնաբանելիք և այլ հոմանիշներով: Հանելիք բառը իրեր և երևույթներ քննելու, նրանց գաղտնիքների մեջ խորանալու միտում ունի»:²

«Հանելուկի, շուտասելուկի, զվարճախոսության համար Արցախի բարբառը ունի մի ընդհանուր անուն՝ պնգը: Այս բառը բարբառում որոշ իմաստով բացասական է (ոչ լուրջ բան): Ուրեմն՝ պնգլաբանել-կնշանակի ոչ լուրջ բան ասել: «Ըստ քրիստոնեական մոտեցման պնգլաբանելը հեթանոսությունից ժառանգած պիղծ սովորություն է», - գրում է Լ. Հարությունյանը:

Նա «Քաթ, քաթ» բանահյուսական չափածո շարքը պարզում է, որպես հանելուկների շարք, այնինչ բանասերներից ոմանք դա անվանել են հեքիաթների նախաբան: Լ. Հարությունյանը, բանագետի հմտությամբ պարզում է հանելուկի իմաստը, այլաբանական պատկերների միջից վեր է հանում իրերի ու երևույթների ներքին էությունն ու աշխարհիկ բովանդակությունը:

Հետաքրքիր, ճանաչողական հանելուկներ կան 4-րդ գրքում:

Օր.-Ապան եկավ՝ քրտնած տախ,

Շալքը երկան քթան կախ:
(թեյնիկ)

Ես քինիմ, ինքը մնա:
(հետք)

Էն հինչնա,

¹ Նույն տեղում, էջ 173:

² Լ. Հարությունյան, «Նշխարներ...», գիրք 4, Ստեփանակետ, էջ 107:

Հայերը օտումըն,
Թորքերը խմում:

(երդում)

Պահում-պաշտում՝
Կտրում՝ տեն ածում:

(մազեր)¹

Հանելուկը խոսքի, տրամաբանության զարգացման կարևոր գործոն է: Այն պահանջում է մտային վարժանք, համադրում, առարկաների ծանոթ և անծանոթ հատկանիշների քննում, որի արդյունքում ստացվում է առարկայի ամբողջական պատկերը:

Հանելուկի քողարկված միտքը ստիպում է երեխային ի մի բերել իրեն ծանոթ հատկանիշները, համադրել դրանք: Վերլուծական-համադրական ուսուցողական մեթոդը օգնում է երեխային ստեղծել առարկայի մտովի դիտողական պատկերը, լարել հիշողությունը և մտահանգում կատարել: Երեխան ուրախություն է ապրում, երբ գտնում է ճիշտ պատասխանը: Նա նաև առնչվում է բնության հրաշալիքներին, կենցաղային իրերին ու երևույթներին: Արցախի բանահյուսության այս ժանրը մանկան դաստիարակության կարևոր գործոն է եղել դեռևս շատ հնուց: Ժողովրդին միշտ էլ հետաքրքրել է երեխայի դաստիարակության ու կրթության կարևոր գործոնը:

Արցախյան առածներն ու ասացվածքները միշտ էլ դաստիարակել են երեխային, պատվաստել բարոյական բարձր արժանիքներ: Մրանք մարզում են երեխայի միտքը, ճանաչել տալիս դրականը, անհանդուրժողականություն ցուցաբերել բացասականի հանդեպ:

«Ջրույցներ, առակներ, ավանդություններ» բաժնում (1-ին գիրք) զետեղված են նյութեր, որոնց դաստիարակիչ արժեքը անչափ մեծ է), «Մին պիժի հափուռ», «Լուծը», «Վե՛ր Արտավազ», «Մարդին աշկը մինակ վեղը կքուշտըցնե», «Փիսը լավին, լավը՝ փիսին», «Տոնդ քանդվի, պրտքատար», «Քրիստոսը ըստի ասից» և այլն:

Ավանդությամբ մեզ հասած տեղեկությունները ևս ճանաչողական նշանակություն ունեն: «Վեղը շատ չրչարե» գրույցում մարդը գալիս է այն եզրակացության, որ ամենաքաղցրը հողն է, ամեն ինչ հողից է, ամեն ինչ հողով է կենդան: «Վրդեն հիշքան շատ չրչարիս էնքան վեղը քիսրանումա, վեղեն քաղցրն էլ տամա պրանետ: Մեննդ պահե, քու դուշմանդ քու աշկդա, վեղումդ թմահեն ծառը տնգիսույ: Չաշմիշ կընիս...հացդ պատան չի կենալ, սորփը մատաղըդ ընթունել չի, կաթնդ կշաղե²»... Որոշ երգիծագրույցներ վերաբերում են ուսմանը,

¹ Նույն տեղում, էջ 114, 115:

² Լ.Հարությունյան, «Նշխարներ ...», Երևան, 1991, էջ 67:

դպրոցին, գրաճանաչությանը («Գյուղում չեմ», «Լոխ մինա», «Տանա իվիլ ընիլ չի», «Ռուսերեն խոսելը»):

Մանկապատանեկան շրջանում լայնորեն տարածված ժանրը հեքիաթն է՝ իր 3 տեսակով: Արտացոլելով արցախցու մտածողությունը՝ հեքիաթը հսկայական դեր է կատարել երեխաների դաստիարակության գործում:

Փաստերը վկայում են, որ մինչև մանկական գրականության որպես առարկա ձևավորվելը, ժողովորդական բանահյուսության նյութերը կրթադաստիարակչական դեր են կատարել՝ դառնալով ընթերցանության լավագույն նյութ, զետեղելով ծրագրերում, ընթերցանության նյութերի ցանկում:

Նշանավոր մանկավարժի կարծիքով «Մեկ անգամ սովորեցնելու համար 10 անգամ սովորել է պետք, պահանջելու համար իրավասու պետք է լինել, դաստիարակելու համար պետք է ունենալ ամենահոյակապ մարդկային կերտվածքը», - գրում է Լ. Հարությունյանը:

Հետաքրքիր է Լ. Հարությունյանի գրած մանկական բառաշարքը: Այն մեկից-մեկուկես տարեկան երեխաների բառապաշարին է վերաբերում: Հետաքրքիր բառապաշարը բացահայտում է երեխաների բնավորությունը: Իսկ թե ինչպես են Արցախում համառոտում անձնանունները, վկայում են Լ. Հարությունյանի «Նշխարների» առաջին հատորի, «Անձնանունների համառոտություններ ու հնչյունադարձումներ» բաժինը:

Դեռևս իր առաջին գրքի առաջաբանում Լ. Հարությունյանը հմուտ մանկավարժի հավատամքով նշում է, որ դարաբաղյան ամբողջ բանահյուսության միջով անցնում է որդան կարմրի մի երակ, դա հայ ժողովրդի ազատասիրությունն է, իր ազգային իրավունքների, արժանապատվության, ազատ գոյության համար մաքառումը, որը իր գոյավիճակի թելադրանքով ամենուր ընդունել է ազգային կեցվածք ու բնավորություն:

«Մարթ ըշխարքես լուսը տանը պտըրհանավն ա տեսնում»:

«Անհնար է ծուռ արխարհում շիտակ ապրելը: Կարել չըս դուզ քյինիս, վեր հղեն ծորմոռ»:

Ղարաբաղցին հանգիստ խղճով չի նստել անարդարության հետ դեմդեմի: («հարուր տրեկան էլ ընիմ, ծոռ փաղը չալիզ չըմ շինիլ»): Ինչպիսի ծանր պայմաններում էլ լինի արցախցին, թեկուղ 100 տարեկան ծեր, չի հենվի ծուռ գավազանին:¹

Լ. Հարությունյանի «Նշխարներում» դարաբաղցին պաշտում է Աստծուն՝ որպես իր երկվորյակի, իր շնորհակցի, միշտ էլ օրինակ ունենալով նրան, նրա մեջ փնտրելով լավին ու կատարյալին: Նա երբեք աստծուն անիրական չի համարել: Աստված էլ տառապանքով է անցնում իր ուղին, ինչպես՝ մարդը: Մի օր մտայլ է, մի

¹ Լ. Հարությունյան, «Նշխարներ ... », Երևան, 1991, էջ 6:

օր ուրախ, մի օր ցավի միջից ժպտում է անցավ: Նրա համար էլ երազային է մանկությունը:

«Աստծուն ըսեցին-խե՞ղ տխուր ըս: Ասից-խիտթունս մեննս ընգավ: «Աստծուն ըսեցին-խե՞ղ ուրախ ըս: Ասից-խիտթունս մեննս ընգավ»:

Աստված պարզ ու հասարակ է, ինչպես ինքը, նրա հետ կարող է հանաք անել, խաղալ, խրատել, պատժել... «Աստուծ, մեզ լավ պահե, թա կարումչըս, վեր եկ մեր կոշտը, մունք քեզ ճղպորու մաչու նման պահինք»: Նա միշտ մարդկանց կողքին է, առօրյա հոգսերի ընկերը:

Արցախի բանահյուսության բոլոր ժանրերն էլ մանկական գրականության համար արժեքավոր նյութեր են և մտնում են մանկական ընթերցանության շրջանակները:

Չնայած հնում մանկական գրականությունը չի գիտակցվել որպես զեղարվեստական գրականության ինքնուրույն հատված, դա չի խանգարել մեր մանկավարժներին՝ երեխաների ուշադրությունը բևեռել բանահյուսական ստեղծագործությունների վրա: Իսկ Արցախի բանահյուսության բազմաթիվ ժանրեր տեղ են գտել նաև Լ. Հարությունյանի «Նշխարներ...»-ի 5 գրքերում: Բանահյուսական այդ գանձերը անգնահատելի դեր ունեն մեր բանարվեստի պատմության մեջ և արժեքավոր նյութեր են նաև հայ մանկական գրականության համար:

Ամփոփում

«Մանկական գրականության բանահյուսական ժանրերը Լ. Հարությունյանի «Նշխարներ»-ում» հոդվածում բնութագրվում են բանահյուսական ժանրից օրորոցային երգը, հանելուկը, խաղերգերը, շուտասելուկները, սուրասելուկները, զվարճախոսությունները, որոնց նպատակն է հայաշխարհիկ ավանդույթներով դաստիարակել երեխային, ով պետք է 2 ոտքով ամուր կանգնի հայրենական զորավոր հողի վրա: Վաստակաշատ մանկավարժի հոդվածները, գրառումները խոսում են բանահյուսական նյութերի կրթադաստիարակչական նշանակության մասին:

Լ. Հարությունյանի «Նշխարներ»-ի 5 հատորներում զետեղված բանահյուսական ժանրերը հրաշալի նյութ են բոլոր ժամանակների մանկական գրականության, մանկական ընթերցանության համար:

“Жанры детской литературы в “Реликвиях” Л. Арутюняна

А. Атаян,

к.ф.н, профессор

Резюме

Ключевые слова: Детская литература, колыбельная, скороговорка, загадка, считалочка, известный сборщик фольклера, выдающееся педагог, игра-стишок, реликвии, мораль, гостеприимство, , пословица-поговорка, фольклерные жанры.

В статье “Жанры детской литературы в “Реликвиях” Л. Арутюняна: характеризуются колыбельная песня, загадка, игра-стишок, скороговорка, остроумное высказывание, анекдоты фольклерных жанров, целью которых является воспитать ребенка национальных традициях, , который должен обоими ногами твердо встать на родной могущественной земле.

Статьи, очерки заслуженного педагога говорят о учебно-воспитательном значении фольклерных материалов.

Жанры, расположенные в пяти томах “Реликвии..” Л. Арутюняна великолепные материалы для детской литературы и детского чтения во все времена.

**Abstract Folklore genres of Children's Literature, according to
L. Haruotunyan's "Fragments of Folklore"**

**A. Atayan,
PhD, prof.**

Summary

Key words: *children's literature, lullaby, tongue-twister, riddle, counting songs, large folklore collection, merited teacher, poem game, fragments of folklore, morals, hospitality, fable-proverb, folklore genres*

Abstract Folklore genres of Children's Literature, according to L. Haruotunyan's "Fragments of folklore", are lullaby, riddle, counting songs, tongue-twisters, witty quotes, jokes, which are intended for the traditional Armenian upbringing of children who should stay rooted in the soil of their mighty homeland. The articles and notes of merited teachers point to the educational value of the folklore pieces. Folklore genres of L. Harutunyan's five volume book "Fragments of Folklore" present valuable material for children's reading and children's literature of all times.

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ն. Ենգիբարյան, Մ. Տիտանյան, Դ. Միրիջանյան, Տ. Ալեքսանյան	ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԶՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏՈՒՄ	4
Ս. Հախավերդյան, Գ. Շաբունց	ՄՐԳԱԶՈՐ ԳՅՈՒՂԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՅԴ ԳՅՈՒՂՈՒՄ ԵԿԵՂԵՅԻ ԿԱՌՈՒՅԱԾ ՍՅՈՒՆԵՅԻ ՏԻԿՆՈՋ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ	14
Մ. Բայայան	ՇՈՒՇԻԻ ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆԻ	19
Վ. Բայայան	ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ և ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ 1813-1917 թթ.	28
Գ. Ստեփանյան	ՇԱՄԱԽԻ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (XIX դ.)	42
Ա. Հարությունյան	ՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱԳՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ԶԵՎ	60
Ա. Սարգսյան	ԱՐՅԱԽԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ և ԲԱՐԲԱՌԸ ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՅԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	67
Կ. Բայայան, Հ. Գրիգորյան	ՎԱՆՔԱՍՍԱՐԻ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	87
Ն. Սարումյան	ԱՐՅԱԽՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ	94
Ս. Պողոսյան	ՆՈՒԲԱՐՅԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ	110
Է. Պողոսյան Ա. Եփրիկյան	ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1990- 2001 թթ.)	127
Մ. Վարությունյան	ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԻՆԺԵՆԵՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ 2005-2008 թթ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	139
Օ. Բաբայան	ԶԱԾԵՆ ՄԱՀԿԵԽԻ ԲԱԲԱՅԱՆ (1876-1925)	145
Ա. Աթայան	ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԺԱՆՐԵՐԸ Լ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ «ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԱՐՅԱԽԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ» ԳՐՔԵՐՈՒՄ	152

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Н. Енгибарян, М. Титанян, Д. Мириджанян, Т. Алексанян</i>	<i>РАСКОПКИ НА НОР АЙКАДЖУРСКОМ НЕКРОПОЛЕ</i>	<i>4</i>
<i>С. Ахвердян, Г. Шабунц</i>	<i>К ВОПРОСУ ЛОКАЛИЗАЦИИ СЕЛА МАРГАДЗОР И ИДЕНТИФИКАЦИИ ЛИЧНОСТИ СЮНИКСКОЙ КНЯЖНЫ</i>	<i>14</i>
<i>М. Балаян</i>	<i>ПРЕВРАЩЕНИЕ ШУШИ В ДУХОВНЫЙ ЦЕНТР КАРАБАХА</i>	<i>19</i>
<i>В. Балаян</i>	<i>ШКОЛЬНАЯ ЖИЗНЬ И ВОПРОС НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В ШУШИ В 1813-1917 ГГ.</i>	<i>28</i>
<i>Г. Степанян</i>	<i>ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКИХ ШКОЛ ГОРОДА ШАМАХИ (XIX В.)</i>	<i>42</i>
<i>А. Арутюнян</i>	<i>РЕГИОНАЛЬНЫЕ АДМИНИСТРАЦИИ И ФУНКЦИИ БЕЗОПАСНОСТИ ВАНА КАК ФОРМА ПРОЯВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ</i>	<i>60</i>
<i>А. Саркисян</i>	<i>ЭТНОГРАФИЯ, ФОЛЬКЛОР И ДИАЛЕКТ АРЦАХА В ИССЛЕДОВАНИЯХ СТЕПАНА ЛИСИЦИАНА</i>	<i>67</i>
<i>К. Балаян, Г. Григорян</i>	<i>ПРИРОДНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВАНКАСАРА И ПРИЛЕГАЮЩИХ ТЕРРИТОРИЙ</i>	<i>87</i>
<i>Н. Сарумян</i>	<i>НОВАЯ ФАЗА ПРОЦЕССА УРЕГУЛИРОВАНИЯ АРЦАХСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ</i>	<i>94</i>
<i>С. Погосян</i>	<i>СЕМЕЙСТВО НУБАРЯН</i>	<i>110</i>
<i>Э. Погосян, А. Еприкян</i>	<i>ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ В ПРОЦЕССЕ УТВЕРЖДЕНИЯ НЕЗАВИСИМОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В АРМЕНИИ (1990-2001ГГ.)</i>	<i>127</i>
<i>М. Арутюнян</i>	<i>ИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНЖЕНЕРНОЙ СЛУЖБЫ АРМИИ ОБОРОНЫ В 2005-2008 ГГ.</i>	<i>139</i>
<i>О. Бабян</i>	<i>ЗАВЕН МАГТЕСИ БАБАЯН (1876-1925)</i>	<i>145</i>
<i>А. Атаян</i>	<i>“ЖАНРЫ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В “РЕЛИКВИЯХ” Л. АРУТЮНЯНА</i>	<i>152</i>

CONTENTS

<i>N. Yengibaryan, M. Titanyan D. Mirijanyan, T. Aleqsanyan</i>	<i>EXCAVATIONS IN NOR HAYKAJUR GRAVEYARD N. YENGIBARYAN, M. TITANYAN D. MIRIJANYAN, T. ALEQSANYAN</i>	4
<i>S.Ahverdyan, G. Shabunc M. Balayan</i>	<i>THE LOCATION OF MARKADZOR VILLAGE AND THE IDENTITY OF THE LADY FROM SYUNIK REGION WHO HAD BUILT A CHURCH IN THAT VILLAGE ARE BEING CHECKED MAKING SHOUSHI SPIRITUAL CENTRE OF KARABAKH</i>	14 19
<i>V. Balayan</i>	<i>THE SCHOOL LIFE AND THE PROBLEM OF NATIONAL EDUCATION IN SHUSHI IN 1813-1917</i>	28
<i>G. Stepanyan</i>	<i>FROM THE HISTORY OF ARMENIAN SCHOOLS OF THE CITY OF SHAMAKHI (XIX CENTURY)</i>	42
<i>A. Harurunyan</i>	<i>VAN'S REGIONAL ADMINISTRATION AND SECURITY FUNCTIONS AS A FORM OF MANIFESTATION OF STATEHOOD</i>	60
<i>A. Sargsyan</i>	<i>ARTSAKH ETHNOGRAPHY IN THE WORKS OF STEPHEN LISITSIAN</i>	67
<i>K. Balayan, H. Grigoryan</i>	<i>THE NATURAL AND HISTORICAL FEATURES OF VANKASAR AND THE ADJACENT AREAS</i>	87
<i>N. Sarumyan</i>	<i>A NEW PHASE OF THE PROCESS OF SETTLEMENT OF ARTSAKH CONFRONTATION</i>	94
<i>S. Poghosyan</i>	<i>THE NUBARYAN FAMILY</i>	110
<i>E. Poghosyan, A. Eprikyan</i>	<i>FROM THE HISTORY OF UNO ROLE IN THE PROCESS OF ESTABLISHMENT OF ARMENIA AS AN INDEPENDENT STATE</i>	127
<i>M. Harutyunyan</i>	<i>FROM DEFENCE ARMY 2005-2008 ENGINEERING SERVICE ACTIVITY</i>	139
<i>O. Babayan</i>	<i>ZAVEN MAHTESI BABAYAN (1876-1925)</i>	145
<i>A. Atayan</i>	<i>ABSTRACT FOLKLORE GENRES OF CHILDREN'S LITERATURE, ACCORDING TO L. HARUOTUNYAN'S "FRAGMENTS OF FOLKLORE"</i>	152

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

(периодический сборник научных статей)

ARMENOLOGY RESEARCHES

(periodical collection of scientific articles)

7

Տեխնիկական խմբագիր՝ Ռ. Հովսեփյան

Հանձնված է շարվածքի՝ 25.09.2016թ.:

Ստորագրված է տպագրության՝ 19.12.2016թ.:

Չափսը՝ 70x108 1/16: Ծավալը՝ - 10.5 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 100:

ԱրՊՀ հրատարակչություն

ք. Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ. 5:
